

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

НІКОЛАЙЧУК Дмитрій Олександрович

УДК: (477.41)+06.041 «1860/1917»

КИЇВСЬКА ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ (1860-ТІ – 1917 РР.):
ПОВНОВАЖЕННЯ, СТРУКТУРА, КАДРОВИЙ СКЛАД

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступення кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. О. Ніколайчук

Науковий керівник:
РУБЛЬОВ Олександр Сергійович
доктор історичних наук, професор,
вчений секретар Інституту історії України
НАН України

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Ніколайчук Д. О. Київська губернська адміністрація (1860-ті – 1917 рр.): повноваження, структура, кадровий склад. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Дисертація на здобуття наукового ступення кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. Київ, 2018.

Зміст анотації

У дисертації на основі опрацювання архівних матеріалів та великого масиву опублікованих та неопублікованих джерел досліджено функціонування київської губернської адміністрації.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена змістом і сукупністю поставлених завдань та шляхами їх розв'язання. У дисертації вперше сформульовано і висвітлено актуальну наукову тему, яка не отримала належного відображення в історичній літературі: а саме здійснено комплексне дослідження процесу функціонування київської губернської адміністрації у період 1860-х – 1917 р., її структуру, кадровий склад, повноваження та місце окремих губернських інститутів у системі імперського управління Київською губернією. У науковий обіг було введено ряд невідомих досі архівних матеріалів; охарактеризовано нормативно-правове забезпечення діяльності київського цивільного губернатора, віце-губернатора, київського губернського правління, канцелярії київського губернатора, прослідковано поступове розширення їхніх повноважень, ролі у впровадженні імперської політики на місцях.

При написанні роботи дисертант використав матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву Київської області, опубліковані статистичні дані, законодавчі нормативно-правові акти, джерела мемуарного характеру.

Наукове і практичне значення праці полягає в тому, що зроблені в дисертації теоретичні узагальнення і висновки на основі нововиявлених архівних матеріалів допомогли комплексно висвітлити питання функціонування київської губернської адміністрації упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Запропоновані наукові положення й узагальнення можуть бути використані для подальших наукових досліджень з історії адміністративно-управлінської політики російського самодержавства, створення узагальнюючих праць з історії України, розробки і викладання спецкурсів у вищій школі.

Сформульовано перспективні напрями подальшого вивчення та всебічного узагальнення функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі імперського управління українськими губерніями. Зокрема, це вивчення проблеми співіснування й взаємин імперських губернських інститутів влади з Гетьманщиною, Другою Малоросійською колегією; зміни у системі губернських органів державної влади періоду 1917-1921 рр.; взаємини губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування (земствами, міськими думами, дворянськими зібраннями тощо).

Проаналізовано основні етапи становлення управлінських інституцій Київської губернії (київського губернатора, київського губернського правління, канцелярії київського губернатора), зміни їх службових повноважень відповідно до внутрішньополітичного становища країни. У ході дослідження історії інституту київського губернатора виділено 5 етапів процесу його становлення, формування та функціонування: 1) 1797 – 1837 рр. – поява посади київського губернатора у системі імперського управління українськими землями у складі Російської імперії; 2) 1837 рр. – 1864-1866 рр. – законодавчого оформлення повноважень та адміністративних функцій київського губернатора; 3) 1864-1866 рр. – 1903-1907 рр. – подальша інституалізації посади київського губернатора в умовах централізації управління імперією; 4) 1906-1907 рр. – 1914 р. – спроби трансформації інституту київського губернатора в умовах утвердження конституційно-монархічної моделі; 5) 1914-1917 рр. – наділення

київського губернатора особливими повноваженнями в умовах воєнного часу. Історія функціонування київського губернського правління, колегіального адміністративного та організаційно-розпорядчого органу в системі місцевих імперських інституцій російської самодержавної влади, включає такі етапи: становлення (1775-1781 – 1836 рр.), організаційного оформлення губернського правління (1837-1859 рр.), остаточного оформлення губернського правління в системі імперського управління українськими губерніями (1859-1875 рр.), подальшого удосконалення (1876-1919 рр.). Упродовж функціонування канцелярії київського губернатора ми виокремлюємо 2 етапи: 1) 1800 – 1860-ті рр. етап удосконалення її організаційної структури, унормування повноважень її чиновників; 2) 1865 – 1917 рр. – етап подальшого удосконалення організаційно-правових засад діяльності.

Виявлено, що губернатор, як імперський чиновник вищого рангу у краї виконував не лише свої прямі повноваження, очолюючи офіційні органи влади й управління (різноманітні присутності, комітети, комісії), а й змушений був безпосередньо здійснювати керівництво, організовуючи діяльність різних громадсько-культурних і добродійних товариств та організацій. На основі широкого комплексу архівних матеріалів доводиться, що губернське правління стало однією з ключових адміністративних установ краю та разом із губернатором виконувало адміністративну й контрольно-виконавчу функції, будучи головним колегіальним органом імперської влади, що вирішував основні питання життя території. Встановлено, що канцелярія київського цивільного губернатора стала дієвим виконавчим органом в системі управління Київською губернією, що здійснював організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації цивільним губернатором своїх повноважень.

Охарактеризовано кадровий склад київської губернської адміністрації, особливості кадрового забезпечення її інституцій. Визначено, що у підпорядкуванні київської губернської адміністрації для підвищення рівня управління губернією функціонували спеціальні підрозділи: комісії, комітети,

присутствія, очільниками та членами яких були вищі посадові особи губернії – губернатор, віце-губернатор.

Розкрито характерні особливості суспільно-політичного портрету чиновницьких груп київської губернської адміністрації. Автором доведено, що досвід чиновницької служби, професійні знання отримані на різних посадах у губернській адміністрації, високий рівень кваліфікації чиновників дозволяли останнім займати вищі посади у системі управління Київською губернією (губернатора, віце-губернатора, завідуючого канцелярією губернатора).

Вперше відтворено службовий шлях київських губернаторів та віце-губернаторів.

Київська губернська адміністрація упродовж 1860-х – 1917 рр. оформилась як складова єдиної загальноімперської централізованої системи губернського управління українськими губерніями, відігравши важливу роль у впровадженні імперської політики не лише у Київській губернії, а й усіх губерніях Правобережної України.

Ключові слова: київська губернська адміністрація, київський губернатор, київський віце-губернатор, київське губернське правління, канцелярія київського губернатора, чиновник, кадровий склад, суспільно-професійний портрет.

SUMMARY

Nikolaichyk D. O. Kyiv provincial administration (the sixties of the 19th century – 1917): authorities, structure, staff composition.

A Thesis for PhD degree in History, speciality: 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences in Ukraine. Kyiv, 2018.

Contents of the summary

This dissertation presents research of functioning of Kyiv provincial administration on the basis of handling archive materials and multiple published and unpublished sources.

The scientific novelty of the obtained results is predefined by the content and number of the assigned tasks and methods of problems solution. This dissertation presents an actual scientific theme, which was not reflected in historical literature; in particular, a complex research of the process of functioning of Kyiv provincial administration during a period from the sixties of the 19th century till 1917, its structure, staff composition, authorities and the status of separate provincial institutes in the system of imperial management of Kyiv province. A certain number of the unknown archive materials were entered in a scientific usage; this dissertation represents description of the regulatory support of activity of Kyiv civil governor, vice-governor, Kyiv provincial government, administrative support office of Kyiv governor, as well as the progressive expansion of their authorities, their role in implementation of imperial policy at the local level were established.

In the process of writing of this dissertation, a dissertator used materials of archive funds of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv city, the State Archive of Kyiv region, the published statistical data, legislative normative and legal acts, the sources of memorial nature.

The scientific and practical importance of a dissertation lies in the fact that the theoretical generalizations and conclusions in a dissertation were made on the basis of newly discovered archive materials, as a result of which the questions of functioning of Kyiv provincial administration during a period from the latter half of the twentieth century till the early twentieth century. The offered scientific principles and generalizations may be used for further scientific research on history of administrative and managerial policy of the Russian autocratical government, creation of summarizing works on history of Ukraine, development and teaching of the special courses at the higher educational establishments.

The advanced directions of further study and comprehensive generalization of functioning of provincial administration (structure, staff composition) in the system of imperial management of the Ukrainian provinces were determined. In particular, it is a study of the problem of coexistence and mutual relations of imperial provincial governmental institutes with Hetmanate, the Second Novorossiya's collegium;

changes in the system of provincial bodies of state power during a period from 1917 till 1921; mutual relations of provincial administration with the bodies of local self-government (country councils (zemstvo system), town councils, nobility assemblies etc.).

The basic stages of development of administrative institutes of Kyiv province (Kyiv governor, Kyiv provincial government, the administrative support office of Kyiv governor), change of their official authorities in compliance to internal political situation of the state were determined. In the course of research of history of the institute of Kyiv governor 5 stages of process of its development, forming and functioning are determined: 1) 1797 - 1837 - establishing a position of Kyiv governor in the system of imperial governance of Ukrainian territory, which was included in composition the Russian empire; 2) 1837 - 1864-1866 - legislative registration of the authorities and administrative functions of Kyiv governor; 3) 1864-1866 - 1903-1907 - further institutionalization of a position of Kyiv governor under the conditions of centralization of governance of an empire; 4) 1906-1907 - 1914 – the attempts of transformation of the institute of Kyiv governor under the conditions of establishment of constitutional monarchy model; 5) 1914-1917 – granting of the special authorities to Kyiv governor under the conditions of war-time. The history of functioning of Kyiv provincial government, collegial administrative and organizational body in the system of local imperial institutes of Russian autocratic power, including the following state of development: formation (1775-1781 - 1836), institutionalization of provincial government (1837-1859), final institutionalization of provincial government in the system of imperial governance of the Ukrainian provinces (1859-1875, further improvement (1876-1919). During the period of functioning of administrative support office of Kyiv governor 2 stages can be distinguished, as follows: 1) 1800th - 1860th - the stage of improvement of its organizational structure, establishing the scope of the authorities of its officials; 2) 1865 - 1917 - the stage of further improvement of organizational legal principles of activity.

It is established that a governor as an imperial top-ranking officer exercised not only his direct authorities, being at the head of the official bodies of power and

governing bodies in this part of the state (various committees, commissions), but also he carried out management of different public cultural and benevolent societies and organizations in organizing their activity directly. On the basis of the complex of archive materials, it is established that the provincial government became one of key administrative establishments of this part of the state and executed administrative, control and executive function together with a governor, being the main collegial body of imperial power, which decided the basic questions of life within the territory. It is established that an administrative support office of Kyiv civil governor became an effective executive body in the system of governance of Kyiv province and carried out organizational and co-ordination functions, providing efficiency of exercising of the authorities by a civil governor.

The composition of staff of Kyiv provincial administration, the features of supply of staff for its institutes are described. It is established, that the special subdivisions were operating and being under direct submission of Kyiv provincial administration for the increase of the level of management of a province, including as follows: commissions, committees, attendance, the chiefs and the members of which were top-ranking officers of province, such as a governor, a vice-governor.

The outstanding characteristics of social and political description of the groups of civil servants of Kyiv provincial administration were determined. It is established that an experience of civil servants' service, professional skills, which were obtained being appointed to different positions at the provincial administration, the high level of qualification of officials was considered as an advantage for holding of senior public positions in the system of governance of Kyiv province (such as a governor, vice-governor, a head of governor's administrative support office).

The sequence of positions for advancement in office of Kyiv governors and vice-governors is represented for the first time ever.

The Kyiv provincial administration during a period from the 1860th till 1917 was formed as a constituent part of the unified imperial centralized system of provincial governance of the Ukrainian provinces, playing an important role in

implementation of imperial policy not only in Kyiv province but also in provinces of Right-Bank Ukraine.

Key words: Kyiv provincial administration, Kyiv governor, Kyiv vice-governor, Kyiv provincial governance, administrative support office of Kyiv governor, official, composition of staff, public and professional description.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Ніколайчук Д. Павло Іванович Гессе – київський цивільний губернатор: етапи життєвого шляху та службової діяльності / *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*, 2016. Вип. 14. С. 137-151.

2. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор П. Гессе та Т. Шевченко: до історії взаємин / *Вісник аграрної історії*. 2016. № 15. С.17-28.

3. Ніколайчук Д. Київські імперські чиновники: видавнича діяльність М. Грушевського / *Вісник черкаського університету. Серія: Історичні науки (напрям: Історія та Етнологія)*. 2016. №3-4. С.67-76.

4. Ніколайчук Д. Київські імперські очільники і «українське мовне питання» (до 140-х роковин видання Емського указу) / *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С.98-110.

5. Ніколайчук Д. Канцелярія київського цивільного губернатора / *Проблеми історії України XIX – XX ст.* 2017. № 27. С.151-165.

6. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор у системі російського імперського управління в Україні (1860-ті – 1917 рр.) / *Вісник аграрної історії*. 2017. № 21-22. С.48-63.

7. Ніколайчук Д. Київська губернська адміністрація та український національний рух (на прикладі історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства) / *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 28. С.144-160.

у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

8. Ніколайчук Д. Соціо професійний портрет київських цивільних губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) / *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 124 (9). С.20-25.

9. Ніколайчук Д. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / *Український історичний журнал*. 2017. №5. С.36-51.

10. Ніколайчук Д. Київський віце-губернатор (1860-ті – 1917 рр.): історико-політичний портрет / *Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича*. 2018. №1(47). С.61-73.

**у публікаціях, що додатково відображають результати
дисертаційного дослідження:**

11. Ніколайчук Д. Генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков в оцінці російського історика О.Міллера / *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків* / відп. ред. і упор. О.Потильчак. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова. 2015. Вип. 3 (7). С.219-227.

12. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор П. Гессе: «польське питання» 1863 р. / *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Україна, 1-2 квітня 2016 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація». 2016. С. 33-36.

13. Ніколайчук Д. Життєвий та службовий шлях київського військового губернатора та управляючого цивільною частиною – Миколи Генадійовича Казнакова / *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Львів, 25-26 березня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук». 2016. С.64-68.

14. Ніколайчук Д. Інститут київського цивільного губернатора: історико-правові аспекти діяльності / *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності* (Одеса, 12-13 лютого 2016 р.) / за заг. ред. д.політ.н., професора

Д. Яковлева. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2016. С.142-146.

15. Ніколайчук Д. Місцева імперська адміністрація в умовах впровадження селянської реформи 1861 р.: діяльність київського цивільного губкрнатора / *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. матеріалів XIX Всеукр. Наук.-конф.* (Київ, 21 квітня 2016 р.); у 2-х т. К.: Вид-во Європейського університету. 2016. Т.1. С.172-175.

16. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор П. Саввич (1857 – після 1917 р.): випускник Володимирського Київського кадетського корпусу / *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (1 грудня 2017 р.) К.: НУОУ. 2017.С.51.

17. Ніколайчук Д. Сергій Гудим-Левкович: до історії життя та діяльності київського цивільного губернатора / *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання»* (22 грудня 2017 р.). К.: НАН України. 2017. С.57-58.

18. Ніколайчук Д. Київська губерньська адміністрація (1860-ті – 1917 р.): джерелознавчий огляд документів Державного архіву Київської області / *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків* / відп. ред. і упор. О. Потильчак. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2018. Вип. 4 (8). С.343-348.

19. Ніколайчук Д. Київські цивільні губернатори: штрихи до портрету (друга половина XIX – початок XX ст.) / *Історія в школі*. 2015. № 11-12. С.15-20.

20. Ніколайчук Д. Поет і бюрократ: сторінки біографії Т. Шевченка / *Історія в школі*. 2016. № 2-3. С.6-11.

21. Ніколайчук Д. «Оце зачинаємо нашу народню газету, для наших селян і робітників українських»: деякі сторінки біографії М. Грушевського (до 150-

річчя з дня народження Михайла Грушевського) / *Історія в школі*. 2016. № 9-10. С. 14-21.

22. Ніколайчук Д. Київська губернська адміністрація і діяльність Південно-Західного відділу імператорського Російського товариства / *Історія та сучасність*. 2017. №3. С.8-15.

23. Ніколайчук Д. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії: Київська губернія (кінець XVIII – початок XX ст.) (на допомогу вчителю історії України, 9 клас) / *Історія в рідній школі*. 2017. №11 (195). С.2-11.

24. Ніколайчук Д. Томара Лев Павлович (1839 – 1917 (?)): життєвий і службовий шлях волинського та київського цивільного губернатора / *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С.121-131.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 3

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....11

1.1. Стан дослідження теми.....11

1.2. Джерельна база 27

1.3. Теоретико-методологічні засади 37

Висновки до розділу 1.....41

РОЗДІЛ 2. КИЇВСЬКА ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 43

2.1. Інститут губернатора 43

2.2. Губернське правління 75

2.3. Віце-губернатор. Канцелярія київського губернатора 97

Висновки до розділу 2.....112

РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОГО СКЛАДУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....115

3.1. Суспільно-професійний портрет київського губернатора 115

3.2. Віце-губернаторський склад Київської губернії.....138

3.3. Апарат канцелярії київського губернатора.....158

Висновки до розділу 3.....167

ВИСНОВКИ 169

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....176

ДОДАТКИ 244

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПСЗРИ	–	Полное собрание законов Российской империи
ПЗРІ	–	Повне зібрання законів Російської імперії
ДАКО	–	Державний архів Київської області
ЦДІАК України	–	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
Руб.	–	рублів
Тип.	–	типографія

ВСТУП

На початку третього тисячоліття в Україні творення демократичної правової держави відбувається в умовах складних економічних і суспільно-політичних процесів. Надзвичайно вагомого значення набуває питання децентралізації, відмови від радянської тоталітарної системи управління і пошуку нових моделей організації державної влади та місцевого самоврядування, механізмів взаємодії між центром і регіонами. Все це актуалізує вивчення історичного досвіду функціонування системи державного управління та врегулювання відносин між владою й місцевим самоврядуванням. Таке теоретичне переосмислення минулого може посприяти пошуку ефективних методів регіонального управління, розв'язанню протиріч, які останніми роками загострили суспільно-політичну та економічну ситуацію в Україні, виробленню науково обґрунтованих підходів до створення нової моделі територіальної організації влади, котра б відповідала викликам часу і потребам суспільства.

Вивчення функціонування та діяльності київської губернської адміністрації (1860-ті – 1917 рр.) дозволяє доповнити наукові знання щодо особливостей управління українськими губерніями, відтворити цілісну картину самодержавної політики у сфері регіонального адміністрування, вивести у нову площину осмислення місця й ролі чиновників у впровадженні державної політики Російської імперії.

Отже, вивчення механізмів функціонування апарату місцевого управління набуває особливої суспільної ваги та важливого наукового значення і зумовлює *актуальність дослідження*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах планової теми НДР відділу історії України XIX – початку XX століття: «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (державний реєстраційний номер 0113U007386).

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей функціонування, структури, кадрового складу київської губернської адміністрації як складової системи управління українськими губерніями Російської імперії.

Відповідно до заявленої мети визначено такі наукові **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, концептуальні засади та фактологічні пріоритети історіографії;
- класифікувати джерела, встановити їхню репрезентативність, окреслити методологічний інструментарій дослідження;
- визначити основні етапи становлення та розвитку управлінських інститутів київської губернської адміністрації;
- проаналізувати організаційно-правові засади, принципи функціонування київської губернської адміністрації;
- дослідити кадровий склад, охарактеризувавши суспільно-професійний портрет чиновницьких категорій;
- окреслити перспективні напрями подальшого вивчення функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі управління українськими губерніями та сформулювати рекомендації для удосконалення моделі державної влади на місцях в сучасній Україні.

Об'єктом вивчення є місцеві адміністративні установи в системі управління українськими губерніями у складі Російської імперії в 1860-ті – 1917 рр.

Предмет дослідження – організаційна структура, кадровий склад, суспільно-професійний портрет чиновників київської губернської адміністрації (губернське правління, канцелярія губернатора).

Хронологічні рамки охоплюють період з 1860-х рр. по березень 1917 р. Нижня межа обумовлена «добою великих реформ», яка змінила систему функціонування апарату самодержавної влади та створила передумови для формування ефективних механізмів організації державного управління в українських губерніях. Верхня межа визначається ліквідацією імперських

органів влади на місцях, згідно з постановою Тимчасового уряду (від 4 березня 1917 року).

Географічні рамки охоплюють територію Київської губернії, яка складалася з 12-ти повітів (Київський, Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Липовецький, Радомисльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський).

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, системності наукового аналізу. Для реалізації поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових і конкретно-історичних методів: історичний, структурно-функціональний, регіональний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, біографічний, просопографічний, статистичний.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена змістом і сукупністю поставлених завдань і шляхами їхнього розв'язання. У роботі:

Вперше

- у науковий обіг уведено ряд невідомих досі архівних матеріалів, що стосуються історії управління українськими губерніями у складі Росії;
- проаналізовано процес функціонування київської губернської адміністрації у період 1860-х – 1917 рр., її структуру, кадровий склад, повноваження та місце окремих губернських інститутів у системі управління Київською губернією;
- досліджено особливості кадрового забезпечення київської губернської адміністрації, кількісний склад її чиновників;
- встановлено персональний склад – чиновників київської губернської адміністрації;
- відтворено суспільно-професійний портрет категорій чиновників київської губернської адміністрації (від канцеляристського чиновника до цивільного губернатора);

- встановлено роки інституалізації та ліквідації інститутів київської губернської адміністрації (цивільного губернатора, губернського правління та його підрозділів, канцелярії губернатора);
- з'ясовано зміни у структурі і кадровому складі київського губернського правління та канцелярії київського цивільного губернатора;
- визначено поступове розширення повноважень київського губернатора, віце-губернатора, губернського правління, канцелярії губернатора, зростання їхньої ролі в упровадженні імперської політики на місцях;
- охарактеризовано взаємини окремих представників влади Київської губернії з українськими національно-культурними діячами.

уточнено:

- факти біографій київських губернаторів та київських віце-губернаторів, начальників канцелярій губернатора та київського губернського правління;
- структуру київського губернського правління та чинники, що впливали на її зміну;
- повноваження чиновників губернської адміністрації;

набули подальшого розвитку:

- дослідження структурно-функціональної характеристики місцевих органів державної влади та управління російського самодержавства в Україні.

Практичне значення очікуваних наукових результатів полягає у можливості використання її матеріалів і висновків під час подальшого наукового опрацювання різних аспектів адміністративно-управлінської політики російського самодержавства, створення узагальнюючих праць з історії України, розробки і викладання спецкурсів у вищій школі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданнях відділу історії України XIX – початку

XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України. Результати дослідження оприлюднено на 6 міжнародних, 11 всеукраїнських конференціях й 2 круглих столах: VII Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» (16 грудня 2015 р., Київ); III Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (12-13 лютого 2016 р., Одеса); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (25-26 березня 2016 р., Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.» (1-2 квітня 2016 р., Київ); XIX Всеукраїнська науково-практична конференція «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (21 квітня 2016 р. Київ); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (22 квітня 2016 р., Суми); Круглий стіл «Кирило-Мефодіївське товариство: історична спадщина та сучасність» до 170 річчя заснування (24 травня 2016 р., Київ); Круглий стіл «Українська ідентичність в Російській імперії (1860-ті – початок XX ст.): до 140-х роковин Емського указу» (31 травня 2016 р., Київ); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Черкаський історичний симпозіум: присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського» (22 вересня 2016 р. Черкаси); Міжнародна наукова конференція «Іван Франко у творенні української національної ідентичності» (15 вересня 2016 р., Київ); XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності: до 160-річчя від дня народження Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» (25 листопада 2016 р., Київ); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми історії XIX – початку XX ст. та особливості її викладання в середній школі» (28

березня 2017 р., Київ); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (30 березня 2017 р., Суми); Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна» (16-17 травня 2017 р., Київ-Прилуки); Міжнародна наукова конференція «Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності 1917-2017 рр.: до 100-річчя УНР» (19 жовтня 2017 р. Київ); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (1 грудня 2017 р., Київ); Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання» (22 грудня 2017 р., Київ); VIII Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» (27 квітня 2018 р., м. Київ); Конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (17 травня 2018 р., м. Київ); Наукова конференція «Волинь у роки Української революції 1917 – 1921 рр.» (4-5 жовтня 2018 р., Луцьк).

Публікації. Зміст дисертації відображено у 24 публікаціях: 3 з яких опубліковані у виданнях, що індексують міжнародні науково-метричні бази даних, 7 – у фахових виданнях, що входять до «Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук», 8 – у збірниках наукових праць і матеріалах наукових конференцій, 5 – у інших виданнях.

Перспективи подальшого дослідження. Обрана тема є багатоаспектною, наявний фактологічний масив матеріалів у фондах архівів дозволяє вивчення проблеми співіснування й взаємин імперських губернських інститутів влади з Гетьманщиною, Другою Малоросійською колегією; прослідкувати еволюцію губернських органів державної влади у період 1917-1921 рр.; проаналізувати взаємини губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування (земствами, міськими думами, дворянськими зібраннями тощо). А тому обсяг і рамки кандидатської роботи не дозволяють повною мірою, як того б хотілося,

відобразити та інтерпретувати весь той матеріал. Тому означена тема неодмінно має знайти відображення у окремому дослідженні.

Структура дисертаційного дослідження. Тема, об'єкт, предмет і завдання визначили його внутрішню структуру, яка складається з вступу, основної частини (3 розділи та 9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Виклад основного змісту становить 175 сторінок, загальний обсяг праці становить 243 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження теми

Комплекс проаналізованих нами робіт включає історіографічні напрацювання українських та зарубіжних дослідників, зокрема російських, і відповідно до загальноприйнятої періодизації хронологічно поділяється на три основні періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Нами також використано ще один підхід до класифікації історіографії, що передбачає поділ на методологічні, загальні, фонові, тематичні та спеціальні роботи.

При вивченні проблеми функціонування київської губернської адміністрації (1860-ті – 1917 рр.) наше дослідження базується на методологічних (історіософських) підходах, які тісно пов'язують дослідження системи губернського управління Російської імперії з політичними, соціально-економічними та культурними процесами в українських губерніях другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Вивчаючи питання функціонування київської губернської адміністрації у період 1860-ті – 1917 рр., актуальним для характеристики стану вивченості проблеми є використання основних методологічних праць, які дозволяють на основі теоретичного і філософського осмислення ролі державно-правових інститутів у соціально-економічних та суспільно-політичних процесах Російській імперії охарактеризувати трансформацію і діяльність інститутів імперської державної влади місцевого рівня, зокрема в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. (Л. Зашкільняк [456], Я. Калакура [466], І. Колесник [472, 588], С. Плохій [623], В. Потульницький [512], О. Реєнт [625], Н. Яковенко [546]). Провідне місце серед праць цієї групи належить теоретикам регіональної історії та адміністративно-правової думки, які у своїх роботах обґрунтували поняття «регіон», «регіональна історія», «центр-регіон», «локальна історія», «адміністрація», «управління», «форма адміністративної

діяльності» (Я. Верменич [418], Н. Зіневич [582], І. Колесник [589], О. Реєнт [626], Л. Рєпина [627], Є. Чернов [638, 639], Х. Медік [636]).

Важливими для визначення змісту категорійно-понятійного апарату нашого дослідження є енциклопедичні видання («Історія Української РСР» [464] (К., 1978), «Істория Києва» [459] (К., 1983), «Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): словарь-справочник» [429] (М., 1996), «Історія релігії в Україні» [461] (К., Дрогобич, 1996-2013), «Енциклопедія історії України» [446] (К., 2003-2013), «Історія українського селянства» [462] (К., 2006), «Історія української культури» [463] (К., 2008), «Історія державної служби в Україні» [460] (К., 2009), «Економічна історія України» [445] (К., 2011), «Дворянские роды Российской империи» [438] (СПб, 1993-1996)). Корисними для нашого дослідження з погляду історико-біографічної інформації про життя та кар'єрне сходження стали дворянські родоводи («Малороссийский родословник: в 4-х т.» [490] (К., 1908-1913), «Общий гербовник Дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году: в 21 ч.» [503] (М., СПб, 1797-1917)) та біографічні словники («Энциклопедический словарь» [538] (СПб, 1890-1907), «Современная Россия в портретах и биографиях выдающихся деятелей» [527] (СПб., 1904), «Русский биографический словарь: в 25-ти томах» [523] (СПб, 1896-1918), «Русский биографический словарь: в 20-ти томах» [518] (М., 1998-2001), М. Мурзанов «Словарь русских сенаторов. 1711-1917. Материалы для биографий» [500] (СПб., 2011), «Биографический словарь. Высшие чины российской Империи» [407, 408] (М., 2017)). Ці роботи є загальними для нашого дослідження.

Розкрити процеси суспільно-політичного та соціально-економічного життя українських губерній Російської імперії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. дозволили праці, які нами виділено як фонові. У цій групі ми акцентували увагу на українських та зарубіжних дослідженнях, в яких авторами розкрито цілісну картину соціальних, політичних та культурологічних процесів в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., що дозволило виокремити особливості умов функціонування та

діяльності управлінської системи російського самодержавства та її інститутів, зокрема губернської адміністрації. Серед цих робіт ми виділяємо дослідження Я. Верменич [417], В. Верстюка [419], В. Волковинського [424], І. Ніконової [424], І. Гирича [665], О. Голобуцького [428], В. Кулика [428], Я. Грицак [433], О. Доніка [444], І. Коляди [473], В. Литвина [485], О. Рєєнта [514], В. Сарбея [524], А. Скрипника [526], а також фундаментальні колективні монографії: «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.» [509] (К., 2002), «Політична історія України XX ст.: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.)» [508] (К., 2002), «Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії» [562] (К., 2004), «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2-х кн.» [415] (К., 2015).

Серед праць, які є фоновими для розкриття нашої проблеми, важливе місце займають напрацювання істориків української діаспори. Так, канадським істориком В. Верігою було використано новий методологічний інструментарій та проаналізовано етапи українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., що дозволило більш повно висвітлити вплив суспільно-політичних процесів на функціонування імперських інституцій у національних регіонах Російської імперії [416]. Т. Гунчак охарактеризував реакцію імперських установ на діяльність українських політичних партій та організацій у Російській імперії на початку XX ст. [435]. Серед західноєвропейських істориків – для нашого аналізу соціально-економічних та суспільно-політичних чинників, які впливали на функціонування інститутів державної влади на місцях, – актуальними стали роботи Н. Верта [420], Е. Вілсона [421]. Сучасна російська історіографія (М. Долбилов [442], О. Міллер [442], І. Міхутіна [497]) також відзначена появою ряду досліджень, в яких здійснено спробу подолання стереотипів, що склались у дорадянській та російській еміграційній історіографії, розкрити політику уряду Російської імперії в «українському питанні» протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Таким чином, аналіз фонових робіт дозволяє нам змодельовати цілісну картину соціальних, політичних та культурологічних процесів, які відбувалися

в умовах соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій в українських губерніях Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. і визначили особливості процесу функціонування й реформування губернських органів імперської державної адміністрації, що дозволило розширити методологію дослідження історії України другої половини XIX – початку XX ст., у тому числі проблему функціонування київської губернської адміністрації.

У той же час різноманітність досліджень з історії України XIX – початку XX ст. засвідчує необхідність вивчення процесу функціонування місцевих імперських інститутів в українських губерніях Російської імперії, що здійснювали управління краєм, висвітлити механізм їхньої діяльності та ступінь ефективності, оптимальності і раціональності державного управління на регіональному рівні окресленого періоду. Відтак, для нашого дослідження тематичними є праці з історії становлення та формування інститутів управління українськими губерніями Російської імперії загалом та, зокрема Правобережної України. Проблема становлення та функціонування управлінських інститутів Російської імперії на місцях стала предметом вивчення ще у роботах дорадянської історіографії, яка у своїй більшості представлена науковим доробком правників та істориків з питань державного управління. Це роботи Є. Анучіна [402], В. Гессена [426], О. Градовського [430], І. Павловського [505], О. Романовича-Славатинського [513], К. Соколова [633, 634]. Одним із перших зробив історичний огляд адміністративно-поліцейських установ Російської імперії з 1775 р. до початку 1870-х рр Є. Анучін, який з акцентував увагу на провідній ролі у системі цих установ саме інститутів губернатора і губернського правління [402]. Аналізу нормативно-правових засад організації діяльності державних та самоврядних структур другої половини XIX ст. присвячено дослідження О. Градовського «Історичний нарис запровадження генерал-губернаторств у Росії» (1899) [430], у якому вартим уваги є висновок про зміни у характері повноважень генерал-губернаторів упродовж XIX ст. з адміністративного на політичний. У цьому контексті є важливим і висновок

історика права, професора Київського університету св. Володимира О. Романовича-Славатинського про те, що інститут генерал-губернатора мав більш політичний характер у порівнянні з адміністративним характером інституту губернатора [513]. Важливим у джерелознавчому аспекті є дослідження І. Павловського [505]. Вивченню питань історії місцевого управління в українських губерніях у період капіталістичної модернізації упродовж XIX ст. присвячено роботи істориків-правовиків В. Іконникова [458], В. Шульгіна [535], М. Коркунова [474], М. Лазаревського [481]. Радянська історіографія цієї групи робіт відзначена комплексним дослідженням загальних механізмів функціонування управлінських інститутів. Серед них важливе значення для з'ясування місця і ролі інститутів місцевої імперської адміністрації, аналізу джерел, груп імперського чиновництва – від нижчих чинів до вищої бюрократії, умов їхньої служби, грошового утримання, кошторисів, чисельності, кадрового складу мали монографії М. Єрошкіна «Нарис історії державних установ дореволюційної Росії» [452] (М., 1960), П. Зайончковського «Урядуючий апарат самодержавної Росії у XIX ст.» [454] (М., 1878), І. Оржеховського «Із історії внутрішньої політики самодержавства в 60-70-х рр. XIX ст.» [504] (Горький, 1974). Проблеми особливостей інтеграції українських земель в адміністративну систему Російської імперії, русифікації української еліти, адміністративної діяльності окремих генерал-губернаторів в українських губерніях висвітлюють західні дослідники, у тому числі і представники української діаспори (Т. Вікс [551], Дейвіс Норман [440], А. Каппелер [467, 468], І. Лисяк-Рудницький [484], І. Нагаєвський [501], Р. Пайпс [507], Д. Сандерс [550]).

Питанням формування російських імперських органів управління в українських губерніях Російської імперії присвячено дослідження сучасних українських істориків М. Бармака [404, 553], В. Грукач [667], Г. Москаля [676], В. Шандри [529, 532] та ін. Зокрема, важливим для нашого дослідження є робота доктора історичних наук В. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початку XX ст.» (К., 2005), в якій на широкому колі джерел комплексно

проаналізовано питання становлення та функціонування інституту генерал-губернатора в Україні з кінця XVIII – до початку XX ст., та вперше у вітчизняній історіографії з'ясовано методи й засоби інтеграції у склад імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями, розглянуто шляхи усунення локальних особливостей у законодавстві, управлінні, соціальних структурах, формах землеволодіння, темпах модернізації й асиміляції та акультурації українців [532].

Отже, роботи тематичного характеру дозволили сформувати цілісну картину функціонування імперської моделі самодержавного управління в губерніях Правобережної України у складі Росії, більш широко окреслити питання місця київської губернської адміністрації в управлінській системі українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Спеціальну історіографічну групу дослідження складають роботи, присвячені висвітленню питання функціонування губернської адміністрації у системі місцевого управління Російської імперії.

Перші публікації та роботи з вивчення губернських установ Російської імперії з'являються у 1860-1870-х рр., авторами яких були правознавці та імперські чиновники, такі як: І. Андрієвський [400], І. Блінов [409], В. Гессен [427], О. Градовський [431], які питання функціонування органів державної влади, у тому числі і на місцевому рівні, розглядали у контексті соціально-економічної та політичної історії Росії. Характерною особливістю робіт цього періоду був акцент авторів на аналізі лише законодавчих засад функціонування місцевих органів державного управління. Особливості особового складу губернської адміністрації не стали предметом спеціального дослідження й лише у деяких роботах вони розкривалися у зв'язку з історією державних установ. Так, І. Андрієвський у своїй монографії «Про намісників, воєвод і губернаторів» (С-Пб., 1864), розглядаючи функціонування інституту губернатора, визначив його основні функції – урядову, поліцейську, фінансову, судову. При цьому автор одним із перших звернув увагу на механізм взаємин губернатора з органами місцевого та станового самоврядування [400]. Більш

грунтовний аналіз посадових повноважень губернатора зробив І. Блінов у своєму історико-правовому нарисі «Губернатори» (СПб., 1905), який вперше в історіографії виокремлює періоди функціонування інституту губернатора: 1) 1708-1775 рр., 2) 1775-1860-ті рр. 3) з 1860-х до сучасності [409]. Важливим у вивченні процесу трансформації інституту губернатора в умовах доби капіталістичної модернізації є дослідження В. Гессена – «Губернатор як орган нагляду» (СПб, 1905) – та його висновку про зміну повноважень губернатора і розширення сфери його контрольно-наглядових повноважень [427]. Висвітленню ролі інституту губернського правління у системі імперської адміністрації присвячено дослідження О. Градовського «Історія місцевого управління в Росії» (С-Пб, 1899), в якому, не дивлячись на певну ідеалізацію та перебільшення впливу губернського правління на державні та громадські структури губернії, вперше більш повно розкрито значення губернського правління. Монографія О. Градовського є цінною тим, що використовуючи широке коло нормативно-правових актів, автор набагато докладніше, ніж будь-який з інших дорадянських істориків, проаналізував умови вступу на службу, коло обов'язків і повноважень чиновників, порядок та наслідки припинення ними службових обов'язків, показавши роль інституту губернатора у ієрархії місцевої адміністрації [431]. Водночас, варто констатувати, що історія організації та функціонування органів та установ імперської адміністрації Київської губернії у системі місцевого управління Російської імперії, як окремої проблеми була представлена лише роботою В. Щербини [650], в якій висвітлено функціонування інституту київських воєвод та губернаторів кінця XVII – XVIII ст.

Таким чином, історіографія дорадянського періоду з проблем історії становлення механізмів функціонування і діяльності органів державного управління Російської імперії, стала основою для історичних досліджень у радянський період. Головна цінність цих робіт, незважаючи на їхній наративний характер, полягає в тому, що у них досить комплексно подано

аналіз нормативно-правого забезпечення функціонування інститутів імперської адміністрації місцевого рівня.

Радянська історіографія продовжила подальше вивчення проблеми функціонування губернської адміністрації й інституту губернатора, зокрема у системі місцевого управління Російської імперії. Використовуючи підходи марксистсько-ленінської методології, радянські історики, критикуючи всю державну систему Російської імперії, у своїх дослідженнях акцентували увагу на бюрократизмі, неефективності та антинародному характері царського режиму, засуджували внутрішню політику царського уряду, а губернаторів розглядали, як «сатрапів» та сліпих виконавців волі самодержця. Разом з тим, варто зазначити і внесок радянської історіографії у розгляд означеної проблеми. Так, соціальній структурі місцевого чиновництва присвячені дослідження П. Зирянова, який вперше в історіографії проблеми виділив три щаблі у системі місцевого управління Російської імперії: станово-селянський, станово-дворянський та бюрократичний (однак без комплексного аналізу їхніх складових), та подавши загальну характеристику повноважень й форм діяльності губернаторів, дійшовши до висновку про розширення функцій останніх після скасування кріпосного права [583, 670]. Різним аспектам історії чиновництва, у тому числі і губернського рівня, періоду Російської імперії присвячені дослідження М. Дубенцова [573, 574] (питання про зміни у складі державного апарату у зв'язку з реформами 1860-1870 рр.), М. Рум'янцевої [681] (джерела з історії чиновництва місцевих державних установ), Л. Шепелєва [533] (історія виникнення основних груп чинів, титулів і звань у Російській імперії). На окрему увагу заслуговує науковий доробок радянського історика М. Шумілова [536, 537, 647, 648], яким вперше було здійснено комплексне вивчення службових взаємин губернаторів з вищими імперськими органами влади.

Таким чином, аналіз історіографії радянського періоду засвідчив подальший розвиток у дослідженні проблеми історії функціонування губернської адміністрації та обмеженість тематики досліджень, що обумовлювалось ідеологічними факторами та необхідністю дотримання єдиної

марксистсько-ленінської методології. Разом з тим, варто відмітити, що доробок радянської історіографії забезпечив можливості продовжити комплексне вивчення питання функціонування губернської адміністрації уже на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Розпад СРСР ознаменував початок нового етапу розвитку історичної науки в Україні, який характеризувався змінами у методологічних засадах та принципах наукових досліджень. У першу чергу, у відмові від класового підходу та у застосуванні загальноцивілізаційних методологічних підходів. Серед найважливіших принципів сучасних досліджень варто виділити науковість, об'єктивність, історизм, демократизм, критицизм. Значний науковий інтерес дослідників зріс після відкриття можливостей у 1990-х рр. використання та оприлюднення значного масиву архівних документів, що сприяло вивченню, як малодосліджених, так нових проблем з історії України, у тому числі і комплексного дослідження з історії становлення й функціонування губернської адміністрації. Сучасна українська історіографія відзначена дослідженням різної проблематики з історії функціонування губернських органів влади. Так, історію становлення та функціонування інституту «губернатора», особовий склад цього інституту в українських губерніях розглянули у своїх дослідженнях Ю. Войтенко [563], В. Желізняк [669], Л. Кудрявцев [478, 479], Л. Левченко [483], М. Рибаків [515], О. Романцов [516], В. Шандра [659]; проблему функціонування «губернського правління», як інституту імперської губернської адміністрації у системі адміністративно-територіального апарату місцевої влади досліджено М. Бармаком [554] та О. Маркевич [606]; питання організації діяльності канцелярії губернатора проаналізовано у працях О. Маркевич [607], А. Олененко [621], О. Романцова [628]; проблемі організації функціонування місцевих органів імперської державної влади та управління присвячено дослідження М. Білоконь [557], О. Гуржія [436, 437], І. Ільницького [584, 671], О. Маркевич [674], А. Скрипника [684]; аналізу взаємодії імперської губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування присвячено роботи Ю. Глизи [665], О. Мельничук

[493], Ю. Нікітіна [614, 615], О. Огієнко [679], В. Шандри [531]; питання біографістики та просопографії розроблено І. Колядою [590, 591, 592], Ю. Колядою [592], В. Гудимою [592, 568], В. Мазуром [604, 653], О. Рудюком [631]; дослідженню суспільно-професійного портрету чиновників губернської адміністрації присвячено праці М. Бармака [403, 404], В. Володька [663], С. Дегтярьова [439], В. Молчанова [498, 612], В. Шандри [640, 641, 642, 645,], М. Ярошенко [651], окремі аспекти соціально-економічної, національної та культурно-освітньої діяльності київських губернаторів розглянуто у дослідженнях О. Анісімов [401], М. Казьмирчук [465], А. Черепанова [685], питання адміністративно-територіального устрою українських губерній у складі Росії розглянули М. Бармак [555], Я. Верменич [562], Б. Галь [565, 566], О. Рудюк [657], І. Савенко [682].

Уперше проблему становлення інституту губернатора в м. Києві висвітлено істориком-краєзнавцем М. Рибаківим у науковому виданні наративного характеру «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва» (К., 1997) [515]. Використовуючи архівні матеріали, довідково-статистичні та періодичні видання, він вперше здійснив спробу класифікувати найвищих посадовців імперської адміністрації у Києві, виділивши такі категорії, як: 1) губернатори (деякі з них називалися генерал-губернатори) (1700-1795 рр.); 2) київські намісники (1781-1796 рр.); 3) київські військові губернатори (1796-1832 рр.); 4) київські цивільні губернатори (1797 (1796)-1864 рр.); 5) київські військові, подільські і волинські генерал-губернатори (1832-1865 рр.); 6) київські, подільські і волинські генерал-губернатори (1865-1914 рр.); 7) київські губернатори (1864-1917 рр.) [515, с.209-210]». При цьому вважаємо дещо некоректним виділення в окремі категорії як інститут «київського цивільного губернатора» та інститут «київського губернатора». У цьому контексті аналогічною є праця історика-краєзнавця Л. Кудрявцева «Історія губернаторства у Києві та Україні» (К., 2003), в якій подано біографії імперських очільників краю, причому, на наш погляд, недоліком роботи є зосередження уваги автором на історичних портретах київських, подільських

волинських генерал-губернаторів (фактично автор подає життя та діяльність лише одного київського губернатора – І. Фундукля [478]). Першим суто науковим дослідженням з проблеми історії функціонування інституту губернатора в українських губерніях Російської імперії є дисертація В. Желізняка, яка присвячена аналізу та характеристиці губернської адміністрації Волинської губернії [669]. В. Желізняк проаналізував посаду губернатора та межі його губернської влади у Волинській губернії з урахуванням специфіки місцевого управління краю в кожен із історичних етапів його існування, при цьому організація діяльності губернських установ розглянута дослідником поверхнево.

Інститут військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) дослідив київський історик О. Романцов, виокремивши етапи становлення, функціонування інституту київського військового губернатора й охарактеризувавши нормативно-правові засади діяльності та взаємодії з київським цивільним губернатором [516]. Проблему функціонування інституту генерал-губернатора в Україні, окремі аспекти місця й ролі інституту київського губернатора у владній ієрархії Російської імперії також аналізує сучасна українська дослідниця В. Шандра [532], висновок якої про те, що «губернатор був представником на місцях верховної влади, що згодом поєднував цю специфіку з адміністративною функцією, а із заснуванням самоврядних органів був використаний для нагляду за їхньою діяльністю, як і для поєднання місцевих інтересів з інтересами центральної влади [659]» є науково та методологічно важливим для розробки нашої проблеми. Вивчаючи проблему міщанського станового самоврядування в Україні вона розглянула місце та значення київських губернаторів у впровадженні імперської політики щодо міщанських органів станового самоврядування Київської губернії [531].

Проблема формування адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії, у тому числі і Київської губернії, частково висвітлена у дослідженнях доктора історичних наук, професора О. Гуржія, висновок якого

про те, «що суспільні, політичні чи територіальні реформування російського імперського уряду упродовж 20-50-х рр. XVIII ст. були спрямовані не на користь українцям і повсюдно обмежували їх автономний статус й соціальні права. Поступово порушувались вироблені у ході Національної революції та Визвольної війни норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалось підґрунтя для подальшого знищення цілісної самобутньої полково-сотенної системи управління в Гетьманщині [436, с.22], що є не менш важливим для виокремлення нами етапів формування Київської губернії як адміністративно-територіальної одиниці в територіальному устрої Російської імперії.

Дослідженню питання організації управління Волинською губернією наприкінці XVIII ст. – 1860-х рр. присвячено дисертацію О. Маркевич, яка досить ґрунтовно, на наш погляд, розкрила специфіку повноважень волинського губернатора, його канцелярії, повноваження віце-губернатора та Волинського губернського правління й дійшла до цілком слушного висновку, що діяльність усіх установ була спрямована на якнайповнішу інтеграцію краю у склад Російської імперії [674]. Певну цінність для нашого дослідження також являє кандидатська дисертація А. Скрипника, в якій досліджено функції, структури та основні напрямки діяльності управлінських установ Подільської губернії, зокрема й подільського губернатора [684].

Аналізу місця й характеристики повноважень чиновників київської губернської адміністрації у чиновницькій ієрархії Російської імперії присвячено роботу сучасного українського історика С. Дегтярьова, який подав соціокультурну характеристику цивільного чиновництва бюрократичного апарату у кінці XVIII – першій половини XIX ст., їхніх повноважень, систему заохочень та покарань [439].

Досліджуючи питання функціонування київської губернської адміністрації, актуальним для нас є дослідження українського історика В. Молчанова [498; 612], який проаналізував зміни головних складових добробуту чиновників імперських органів влади в українських губерніях

Російської імперії упродовж XIX – початку XX ст. При цьому важливим для нас є висновок дослідника, що «із збільшенням кількості державних службовців істотно збільшувалися як коло їхніх повноважень, так і кваліфікаційні вимоги стосовно осіб, котрі претендували на зайняття відповідних державних посад [498, с.56]».

Науково цінним для розкриття проблеми службових взаємин губернской адміністрації, зокрема губернатора з органами місцевого самоврядування, історико-правових аспектів функціонування органів місцевого самоврядування у містах Лівобережної та Слобідської України пореформеної доби, є дослідження доктора історичних наук Ю. Нікітіна [614; 615; 678].

Окремі аспекти взаємин київських губернаторів з представниками українського національного відродження XIX ст., їхню цензурну діяльність щодо українських видавничих проектів початку XX ст., аналіз життєвого та службового шляху окремих київських губернаторів розглянув у наукових статтях доктор історичних наук, професор І. Коляда [590, 591].

Функціонування органів селянського самоврядування у Київській губернії розглянуто черкаською дослідницею Н. Гулею, зокрема проаналізовано діяльність київського губернатора у впровадженні положень аграрної реформи (1861 р.) [569, 570].

Питання соціально-економічного розвитку Київської губернії є сферою наукових пошуків доктора історичних наук М. Казьмирчук, котра, залучивши широку джерельну базу, комплексно дослідила соціальну структуру, економічно-правові основи та соціокультурний розвиток краю. Дослідниця основну увагу приділила післяреформеному періоду розвитку губернії, що дозволило нам більш ґрунтовно розкрити питання адміністративної діяльності київських губернаторів [465].

Комплексний історико-теоретичний аналіз розвитку Київської губернії у першій половині XIX ст. здійснено А. Черепановим, зокрема ним висвітлено питання становлення та функціонування управлінських інститутів Київської губернії (губернатора, губернского правління, казенної палати) упродовж

першої половини XIX ст. Так, науково методологічним для нашого дослідження є авторський висновок історика про те, що «губернаторський корпус Київської губернії упродовж першої половини XIX ст. мав нестабільний характер, оскільки основна частина губернаторів перебувала на своїх посадах значно менше середнього терміну правління (2 роки та 7 міс.) [685, с.44]».

Проблемі історії функціонування інституту губернської адміністрації присвячено роботи зарубіжних дослідників, які ми виділяємо в окрему групу, й відзначаємо здобутки української діаспори, західноєвропейської історіографії та сучасної російської. В історіографії української діаспори варто виокремити роботи З. Когута [471], І. Лисяк-Рудницького [484], Р. Шпорлюка [534], а також такі дослідження представників західноєвропейської історіографії як Е. Амбургера [547], Д. Бовуа [410-413], С. Беккера [406], Д. Орловські [549] В. Серчика [632]. Сучасні російські історики досліджують різні аспекти функціонування органів місцевої влади: інститут губернатора (Г. Алексушина [660], Л. Лисенко [486], С. Любичанковський [597, 600, 603], А. Манько [492], Н. Матханової [609, 610], А. Минакова [495], Ц. Михеєвої [676], М. Шумилова [537]), інститут губернського правління (С. Любичанковського [487, 595]), історію регіонального (губернського) управління в Російській імперії (Л. Лаптевої [482], С. Любичанковського [488, 598, 599, 602], В. Маратсанова [673], О. Морякової [499]).

Методологічно важливими при аналізі етапів становлення губернської адміністрації у Київській губернії упродовж другої половини XIX ст. стали узагальнення та висновки історика української діаспори З. Когута щодо інтеграції Правобережної України, у тому числі і Київської губернії, в адміністративну систему Російської імперії й зросійщення української еліти [471].

Оцінка земельних і соціально-політичних відносин, взаємин між губернською владою та польським дворянством у правобережних губерніях, здійснена французьким дослідником Д. Бовуа [410-413], дозволила нам, використовуючи у комплексі документи адміністративних установ та звіти

губернаторів, здійснити об'єктивну оцінку земельних і соціально-політичних відносин, взаємин між губернською владою та польським дворянством, окреслити основні напрямки колонізаційної політики російських вищих імперських чиновників, у тому числі і київських губернаторів.

Соціополітичний аналіз розвитку інституту губернаторства здійснила у своїй монографії російська дослідниця Л. Лисенко, розкривши місце та роль інституту губернатора і генерал-губернатора у системі самодержавної влади Росії, проаналізувавши формулярні списки губернаторського корпусу за 200 років, подала соціально-історичний портрет губернатора, як посадовця в чиновницькій ієрархії [486]. Становлення на функціонування губернаторської посади з 1708 по 1917 рр. комплексно розглянув у своїй докторській дисертації російський історик Г. Алексушин, слушними для нас є висновки як про те, що з приходом до влади нового імператора щоразу відбувалася кардинальна кількісна зміна губернаторів, так і про те, що на початку XIX ст. призначення на губернаторську посаду відбувалося «келейно»; але вже на початку XX ст. ці питання активно обговорювалися на шпальтах періодичних видань й при кадрових призначеннях такого рівня обов'язкової уваги заслуговувала професійна компетентність кандидата [660]. Комплекс нових документів, уведений до наукового обігу, широка джерельна база монографії російського історика А. Мінакова «Губернаторський корпус та центральна влада: проблема взаємин (по матеріалах губерній Чорноземного центру другої половини XIX – початку XX ст.)» (Орел, 2011), дозволила висвітлити склад губернаторського корпусу пореформеної Росії, у тому числі й деяких київських губернаторів, механізмів урядового контролю за діяльністю губернаторів, взаємодії губернської адміністрації з громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування [495]. Не менш актуальними для нашого дослідження є висновки оренбурзького історика С. Любичанковського, який використовуючи структурно-функціональний підхід для аналізу організації губернської влади в європейській частині пізньоімперської Росії (1892-1917 рр.), визначивши десять ланок, які об'єднують органи губернаторської влади за ступенем їх включеності

у систему губернаторської влади, прийшов до цілком слушного висновку, що губернська система управління була далеко неефективною, оскільки, з одного боку, не включала у себе всіх необхідних для її повноцінного функціонування управлінських установ, а з іншого боку, не забезпечувала достатньої координації органів влади, що її складали з діяльністю губернатора [603].

Цінний фактологічний матеріал міститься у монографіях російських істориків О. Міллера «“Українське питання” у владній політиці і російській суспільній думці (друга половина XIX ст.)» [494] (СПб, 2000) та І. Міхутіної «“Українське питання” в Росії (кінець XIX – початок XX ст.)» [497] (М., 2003), в яких дослідники, використовуючи раніше невідомі архівні документи, аналізують ставлення київських губернаторів другої половини XIX ст. до «українського питання». Водночас не можна не погодитися з аналізом сучасної російської історіографії і висновками сучасного українського історика А. Портнова, який зазначає, що за «стилістикою О. Міллера, який справді заслуговує на захоплення, більшість його читачів не розгледіли найістотніших висновків з його інтерпретацій. Адже монографія О. Міллера одне з найсерйозніших заперечень національного наративу і телеологізації історії [510, с.27]».

Таким чином, зарубіжна історіографія з окресленої проблематики, вивчаючи різноманітні проблеми історії, географічно охоплює всю територію Російської імперії, у тому числі і українські губернії. При цьому сучасний стан досліджень відзначений відсутністю комплексного аналізу процесів та явища, що характеризували механізми становлення й функціонування імперської моделі управління українськими губерніями. Але при цьому варто зауважити, що зарубіжними істориками напрацьовано достатньо цінний теоретичний матеріал, який є науково значимим при аналізі історичних аспектів функціонування київської губернської адміністрації.

Окрему групу спеціальних праць становлять дослідження з історії державного управління, в яких здійснено аналіз механізму функціонування губернської адміністрації в українських губерніях Російської імперії й

комплексно розглянуто проблему функціонування різних установ вищої імперської влади в українських губерніях, зокрема: Чернігівській губернії – Р. Воробей [664], Харківській – В. Грицак [432], О. Ярмиш [511, 624], С. Посохов [511, 624], а також досліджено деякі аспекти діяльності окремих інститутів губернської адміністрації та їхньої взаємодії з органами місцевого самоврядування (Л. Євтушенко [576, 577], О. Євтушенко [578], О. Марченко [608], О. Рудик [630]).

Історико–правові аспекти функціонування губернської адміністрації в українських губерніях Російської імперії висвітлюють роботи з проблем історії держави та права України. Серед них виділяємо дослідження таких авторів, як: М. Білоконь [661], А. Козаченко [587], О. Самойленко [683].

Отже, незважаючи на широкий комплекс досліджень, в яких проаналізовано та висвітлено історію становлення, етапи розвитку, функціонування механізму управління українськими землями у Російській імперії, проблема історії київської губернської адміністрації упродовж другої половини XIX – початку XX ст. є суспільно важливою в умовах процесів державотворення в Україні, реформування місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи, необхідністю децентралізації вертикалі влади та науково значимою й потребує подальшого комплексного аналізу й характеристики особливостей та специфіки етапів формування губернської адміністрації у контексті інкорпорації Правобережної України до складу Росії.

1.2. Джерельна база

Відтворення цілісної картини діяльності місцевої губернської адміністрації можливо лише на основі всебічного вивчення різних типів джерел. Під час дослідження, вивчаючи і аналізуючи виявлені джерела за рахунок перевірки повноти та достовірності поданої інформації з'ясовується нова фактологічна інформація, що дозволяє по-новому осмислити існуючі в історіографії оцінки.

На основі аналізу різноманітного і різнопланового матеріалу класифіковано комплекс джерел за такими групами: 1) архівні документи; 2) законодавство Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, нормативно-правові акти, укази імператора та розпорядження МВС; 3) довідково-статистичні видання; 4) періодичні видання; 5) мемуари та спогади; 6) візуальні 7) художні твори; 8) інтернет-ресурси.

Значну кількість документальних джерел у нашому дослідженні складають архівні матеріали. У ході дослідження ми користувались фондами українських архівів: Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі – ЦДІАК України) (фонди (далі Ф.) Ф. 59 – Київська губернська канцелярія (1708–1782), Ф. 193 – Київське намісницьке правління (1769–1778, 1782–1797), Ф. 274 – Київське губернське жандармське управління, м. Київ, Ф. 275 – Київське охоронне відділення, м. Київ, Ф. 848 – Ігнат'єв Олексій Миколайович – київський губернатор, Державного архіву Київської області (далі – ДАКО) (Ф. 1 – Київське губернське правління, Ф. 2 – Канцелярія київського цивільного губернатора, Ф. 4. – Київське губернське у селянських справах присутствіє, Ф.7. Київська губернська тюремна інспекція, Ф. 8. Київський губернський опікунський про тюрми комітет, м. Київ, Ф. 9. – Київське губернське у міських справах присутствіє. Київське губернське у земських і міських справах присутствіє, Ф 10. – Київське губернське у справах про товариства присутствія, Ф. 804. Київський губернський статистичний комітет, м. Київ, Ф. 1260. Київське повітове поліцейське управління, м. Київ 1859-1912 рр., Ф. 1716 – Канцелярія київського губернського комісара Тимчасового уряду 1917 р.), Державного архіву м. Києві (Ф.163 – Київська міська управа), які дозволили охарактеризувати функціонування київської губернської адміністрації та вперше представити науковому загалу значну кількість нових архівних документів, зокрема, це матеріали, що висвітлюють діяльність інститутів київського губернатора та київського губернського правління, канцелярії київського губернатора, чиновників київської губернської адміністрації. Серед

них виділяємо: звіти чиновників, формулярні списки, статистичні відомості, законодавчі акти, тощо.

Документи ДАКО становлять основну частину архівних джерел, використаних у дослідженні. Це фонди губернських органів державної влади, що містять фактичний матеріал з питань функціонування різних управлінських інституцій Київської губернії (київського губернатора, київського губернського правління, різних губернських комітетів, комісій та присутностей). Так, у ф. 1 – Київське губернське правління, представлено матеріали з організації управління Київського губернського правління [86, 98, 104, 105-107, 139, 152], листування з питань фінансово-економічного життя губернії [88], заснування та контролю діяльності у губернії різних адміністративних установ [95, 130], тощо. Опрацювання матеріалів цього фонду дозволило вивчити і проаналізувати функціональні компетенції київського губернського правління й визначити його як головний організаційно-розпорядчий та виконавчий адміністративний орган управління губернією. Аналіз документів діяльності різних відділень київського губернського правління, комісій, комітетів, присутствій забезпечило розкриття соціально-політичного портрету їх кадрового складу [97, 99, 101, 102, 103, 147, 153, 154]. У фонді 2 – канцелярія київського цивільного губернатора, зберігається офіційне листування губернатора з різними міністерствами, губернськими інституціями, а також з установами повітового та волосного рівнів, доповідні записки, рапорти на ім'я губернаторів (переважно про порушення законодавства, циркулярів губернатора та вищих інстанцій), в яких зафіксовано інформацію щодо практичної діяльності органів державної влади у Київській губернії [100, 126-129, 131-136, 138, 141, 142, 149].

Важливими архівними документами, які відтворюють безпосередню діяльність чиновників київської губернської адміністрації є: донесення повітових справників, чиновників, що служили у київському губернському правлінні (губернського лікарського інспектора, архітектора, землеміра, ветеринара, тюремного інспектора), прохання приватних осіб і відповіді на них

представників губернської адміністрації [145, 147, 173, 176, 184, 199]. Цей вид джерел цікавий тим, що у ньому зафіксовано особистісний аспект діяльності чиновників. Джерела цієї групи, з погляду достовірності представленого у них матеріалу, мають суб'єктивний та наративний характер, тому використані автором як додатковий матеріал.

Цінний джерелознавчий матеріал для дослідження питання функціонування київської губернської адміністрації вміщено у каталозі «Київщина на картах XVI-XIX століття», видання якого приурочено до виставки з нагоди 85-річчя утворення Київської області (К., 2017), виданому істориками, працівниками ДАКО та науковцями Вишгородського історико-культурного заповідника, і в якому представлено карти із архівного фонду 1542 «Колекція карт та креслень Київської губернії» Державного архіву Київської області і колекції карт мецената, жителя м. Вишгород Дмитра Піркла, які надані для експонування Вишгородському історико-культурному заповіднику [277]. Джерелознавчо актуальним для нашого дослідження також є підготовлений працівниками ДАКО анотований реєстр дореволюційних фондів (до 1917 р.) [441], використання якого стало основним інструментарієм пошуку важливих документів, дозволило окреслити основні напрямки дослідження, виокремити основний та допоміжний матеріал.

Отже, документи ДАКО дозволяють визначити його структурно-функціональні особливості та проаналізувати основні напрями діяльності губернських управлінських інститутів Київської губернії.

Досить репрезентативним є комплекс джерел фонду 442 – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора ЦДІАК України, в якому представлено значну кількість джерел про повноваження київського губернатора [12, 36, 38, 60, 62, 73, 75, 76, 81], київського губернського правління [13-18, 28, 45], відомості й звіти про фінансування київської губернської адміністрації [25], звіти про діловодство [39, 44, 67], копії річних звітів імператору київського губернатора із зазначенням не лише статистичних відомостей (кількість податків, повинностей, показників народжуваності та

смертності населення, розрахунки прибутків/видатків міст тощо), а й пропозиції останніх щодо поліпшення різних сфер життя губернії [22, 24, 47-50, 54]. Використання цих матеріалів дозволяє відобразити уявлення про стан справ в органах місцевого управління: їхнє фінансове становище і ступені завантаженості. Саме до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора губернатори Правобережної України у складі Росії відправляли відомості про стан діловодства губернських установ (присутностей, комісій і комітетів), що дозволило розкрити роль цих інституцій в управлінських процесах й визначити їх роль у здійсненні київським губернатором своїх функцій.

Формулярні списки чиновників Київської губернії, що зберігаються у описі 315 фонду 1 – Київське губернське правління ДАКО – дозволили з'ясувати найважливішу інформацію про апарат чиновників губернської адміністрації: походження, вік, сімейний стан, віросповідання, нагороди, службовий шлях, освіту, а також встановити імена та особисті дані, оцінити професійний рівень, національну приналежність чиновників київської губернської адміністрації різних рівнів, що у різні часи служили в штаті управлінських інституцій, висвітлити статистичні дані щодо національної, релігійної приналежності вищих імперських чиновників Київської губернії [109-125, 137].

Таким чином, залучення у науковий обіг цієї групи джерел дозволяє більш ґрунтовно проаналізувати механізм функціонування та удосконалення губернського управлінського апарату у другій половині XIX – початку XX ст. на прикладі окремих губерній.

До другої групи джерел належать нормативно-правові акти Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, які у свою чергу можна поділити на такі підгрупи: а) законодавчі акти (іменні імператорські укази); б) підзаконні акти Міністерства внутрішніх справ (укази Сенату, циркуляри, інструкції); в) діловодна документація київського губернського правління; г) діловодна документація канцелярії київського

губернатора. Використання та аналіз цієї групи джерел дозволив документально відтворити особливості процесу функціонування та удосконалення київської губернської адміністрації 1860-х – 1917 рр. При аналізі джерельної бази з нашої проблематики варто зазначити, що майже усі законодавчі (імператорські укази (іменні та укази-рескрипти), укази Сенату) та підзаконні нормативно-правові акти (положення, циркуляри, інструкції), що визначали та регулювали діяльність, а також конкретизували структуру, функції та повноваження органів державної влади на місцях, у тому числі і київської губернської адміністрації, вміщено у офіційних виданнях правових норм кодифікованих за часом та правочинністю у томах Повного зібрання законів Російської імперії (російською мовою – Полное собрание законов Российской империи, – далі ПЗЗРІ) та Зводі законів Російської імперії (російською мовою – Свод законов Российской империи, далі – ЗЗРІ).

Окрім ПЗЗРІ, правову основу діяльності київської губернської адміністрації забезпечували різноманітні «Положення», «Статути», «Правила», які оформлялись як іменні імператорські укази (закони) й мали вищу юридичну силу. До таких нормативно-правових актів належать: «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (від 7 листопада 1775 р.) [275] (запроваджено інститут «губернського правління», визначено його правовий статус), «Установи для губернських правлінь» (від 2 січня 1845 р.) [273] (унормовано порядок діловодства й документообігу у губернських правліннях, запроваджено нові підрозділи), «Положення про окремі перетворення губернських установ міста Києва» [256] (від 17 березня 1859 р.), (реорганізовано київське губернське правління), «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях» [208] (від 8 червня 1865 р.) (введено нову систему внутрішнього діловодства у губернських правліннях та губернаторських канцеляріях), «Положення про губернські і повітові установи у справах селян» [261] (від 19 лютого 1861 р.), «Положення про губернські та повітові земські установи» [252, 253] (від 1 січня 1864 р. та від 12 червня 1890 р.), «Міське положення» (від 16 червня 1870 р. та від 11 червня 1892 р.) [211, 212] (закріплювали нові

повноваження губернатора в умовах впровадження аграрної, земської, судової, міської реформ).

Окрему групу нормативно-правових актів складають підзаконні нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ (укази Сенату, циркуляри, інструкції), в яких визначались повноваження та функції київського губернатора, його канцелярії, окремих відділень, столів, чиновників київського губернського правління. Найбільш цікавими для нашого дослідження є: «Інструкція про деякі зміни і поліпшення структури і штатів губернських установ» [106] (від 8 червня 1865 р.), «Циркуляр про взаємини міських голів з начальником губернії» (від 9 лютого 1873 р.) [264, с.29], «Посади й утримання чинів київського губернського управління згідно височайше затвердженого рішення Державної ради від 9 березня 1876 р.» (від 22 травня 1876 р.) [23, арк.9], «Посади й утримання чинів губернаторської канцелярії Київської губернії згідно височайше затвердженого рішення Державної ради від 9 березня 1876 р.» (від 22 травня 1876 р.) .) [23, арк.8], «Інструкція губернським ветеринарам» (від 29 квітня 1894 р.) [205, арк. 58-63].

Таким чином, ґрунтовний огляд та аналіз нормативно-правових актів «Повного зібрання законів Російської імперії» дозволило визначити організаційно-правові етапи становлення та подальшого функціонування київської губернської адміністрації.

Офіційні універсальні довідкові видання «Пам'ятні книги» [297-325], «Списки» [288, 328-330], «Адрес-календарі» [281-286], «Збірки» [289, 326, 327]. «Огляди губерній» [290-296] (упорядниками яких були етнографи, краєзнавці, київський губернський статистичний комітет) дозволили комплексно та різнопланово розкрити кадрове забезпечення функціонування київської губернської адміністрації. У ході написання дисертаційної роботи нами було опрацьовано «Пам'ятні книги Київської губернії» за 1856, 1857, 1858, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1908, 1910, 1911, 1912, 1913, 1913, 1914, 1915 й «Адрес-календарі Київської губернії» за 1864, 1878, 1886, 1888. Так, «Пам'ятні книги»

й «Адрес-календарі» Київської губернії за різні роки дозволили деталізувати опис кадрового складу (П.І.Б, посада, чин/звання, місце проживання), узагальнити статистичні дані щодо чиновників установ губернської адміністрації, розкрити кількісні та якісні зміни особового штату київського губернського правління, канцелярії київського губернатора.

Таким чином, довідково-статистичні видання Київської губернії, які використано у ході дослідження означеної проблеми, забезпечили можливість ґрунтовного аналізу та характеристики змін у кадровому складі губернських інститутів, реконструювати біографії вищих імперських чиновників київської губернської адміністрації й встановити місце розташування будівель адміністративних установ Київської губернії.

Характеристика місцевої управлінської діяльності дозволила нам здійснити аналіз тогочасних періодичних видань: «Київські губернські відомості» [338-344, 346-349], «Київські єпархіальні відомості» [331, 345], «Київська старовина» [350, 351, 353, 355, 356], «Київлянин» [334, 335, 352, 354], «Київський телеграф» [332, 333, 336, 337], у матеріалах яких відображено значні події із життя Київської губернії та Російської імперії загалом, біографічна інформація щодо службовців губернської адміністрації, яка міститься у ювілейних статтях, некрологах. При цьому варто зауважити, що у своїх інформаційних матеріалах автори подавали історико-біографічні та історико-психологічні портрети чиновників із зазначенням духовно-моральних та професійних якостей чиновників. Використання матеріалів «Київських губернських відомостей» (царські маніфести, укази, циркуляри й розпорядження київської губернської адміністрації (київського губернатора, київського губернського правління), біографічні розвідки, тощо) дозволило проаналізувати адміністративну діяльність київських губернаторів, коло їхніх повноважень, процедуру прийняття і виконання управлінських рішень на рівні губернії, зміни у структурній системі та чиновницькому апараті київської губернської адміністрації, дослідити їхній особовий склад. Опрацювання «Київських єпархіальних відомостей», які видавалися у Київській губернії з

1860-х рр., де публікувалася інформація не тільки з історії церковного життя, але і з економіки, соціальних проблем, культури, дозволило охарактеризувати заходи київських губернаторів у сфері церковного життя.

Особливу категорію джерельної бази нашого дослідження становлять документи особистого характеру (мемуари, спогади, щоденники, листування), які відзначені здебільшого наративним характером та авторським суб'єктивізмом (О. Афанасьєв-Чужбинський [258], С. Витте [359], О. Гірс [362], П. Курлов [373], В. Новицький [374], О. Половцов [375-378], В. Сухомлинов [380], П. Селецький [365-373], Г. Честахівський [361], С. Ярон [381]). Інформація про конкретних представників київської губернської адміністрації була отримана з мемуарів київського віце-губернатора П. Селецького, начальника київського губернського жандармського управління В. Новицького, міністра фінансів С. Витте. Соціально-політичне становище Київської губернії у період революційних подій 1905-1907 рр. та своє перебування на посаді виконуючого обов'язки київського губернатора описав П. Курлов. Характеристику адміністративного апарату та губернаторського корпусу Київської губернії початку ХХ ст. здійснив у своїх спогадах київський, подільський та волинський генерал-губернатор генерал-лейтенант В. Сухомлинов. Окремі аспекти діяльності київських губернаторів та віце-губернаторів були описані їхніми сучасниками: педагог, літератор М. Чалий; поет, прозаїк, етнограф Г. Честахівський; етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський та ін. Важливим джерелом для нашого дослідження є матеріали сенаторської ревізії О. Половцова у Київській губернії, які характеризують сутність адміністративного апарату взагалі і специфіку київського зокрема [376]. Використання джерел саме цієї групи дозволяє розкрити особистісні характеристики, професійні якості, звички, погляди, інтереси київських імперських чиновників, взаємини представників губернської адміністрації як один з одним, так із представниками української інтелігенції, що може бути окремим предметом дослідження. Характеристику особистісних рис київських

губернаторів С. Гудим-Левковича та Л. Томари залишив у своїх спогадах київський адвокат С. Ярон.

Таким чином, використання джерел особистісного характеру допомогло всебічно розкрити соціально-політичний портрет чиновників київської губернської адміністрації, визначити етапи та характер їхніх взаємин з представниками українського національного відродження.

До окремої джерельної групи ми відносимо адміністративні будівлі Київської губернії (будинки присутствених місць, канцелярія київського губернатора) [382, 383], художні портрети та фото представників київської губернської адміністрації (київських губернаторів, київських віце-губернаторів, окремих чиновників), які об'єднуємо у візуальні джерела [384-386]. Використання джерел цієї групи дозволило нам визначити специфіку канцелярської роботи чиновників київського губернського правління, канцелярії київського губернатора, губернських присутностей, комітетів, комісій, більш ґрунтовно охарактеризувати суспільно-професійний портрет окремих чиновницьких груп.

Використання творів літератури, науково-популярних та художніх фільмів при написанні дисертаційного дослідження дозволило більш достовірно відобразити ментальності тогочасного губернського чиновницького середовища, специфіку роботи окремих чиновницьких груп, ставлення митців до представників київського імперського чиновництва. Ми виділяємо такі, як: комедія «Ревізор» (1836 р.) (М. Гоголь) [387], роман «Мертві душі» (1842) (М. Гоголь) [387], поема «Сон» (1844) (Т. Шевченко) [397], «Губернські нариси» (1856-1857) (М. Салтиков-Шчедрин) [395]; поема «Юродивий» (1857) (Т. Шевченко) [397], роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875) (П. Мирний/ І. Білик) [393], оповідання «Смерть чиновника» (1883) (А. Чехов) [399], повість «Сонячний промінь» (1890) (Б. Грінченко) [388], повість «Гранатовий браслет» (1890) (О. Купрін) [391]; новела «Intermezzo» (1908) (М. Коцюбинський) [390]; фільми: науково-популярні («Таємниці генія Шевченка» (реж. О. Єлісєєва, Україна, 2014) [396], художні («Повість про те, як

посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (реж. В. Караєв, СРСР, 1959) [394], «Хвилі Чорного моря» (кіностудія ім. Довженка, СРСР, 1976) [398], «Дещо із губерньського життя» (реж. Б. Галантер, СРСР, 1983) [389], «Мертві душі» (реж. М. Швейцер, СРСР, 1984) [392]) та ін.

Отже, джерельна база дослідження історії управлінських інституцій Київської губернії (1860-х-1914 рр.) є широкою та різноплановою, що дозволило комплексно проаналізувати структуру, кадровий склад, напрями діяльності та функціонування Київської губерньської адміністрації. Опубліковані джерела та архівні матеріали є достатньо репрезентативними для комплексного і всебічного висвітлення означеної теми. Значна частина джерел вводиться у сучасний науковий обіг вперше.

1.3. Теоретико-методологічні засади

У сучасній історичній науці все більше уваги звертається на дослідження локальної та регіональної історії. Сучасна регіоналістика, за визначенням доктора історичних наук професора Я. Верменич, являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на наукові дослідження різних регіонів України, закономірностей їх формування й функціонування з урахуванням історичних, демографічних, релігійних та інших особливостей [418, с.208].

Вивчення питання функціонування київської губерньської адміністрації (друга половина XIX ст. – 1917 р.) базується на методологічних (історіософських) підходах, що пов'язують дослідження історії державних інституцій з політичними, соціально-економічними та культурними процесами в українських губерніях Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Для досягнення наукової мети та реалізації поставлених завдань нами було використано ряд наукових принципів, методів загальнонаукової методології та спеціальних підходів, які використовуються у історичних дослідженнях, що забезпечили вивчення об'єкта та предмета дослідження. Методологію нашого

дослідження склали принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, системності наукового аналізу.

Застосування принципу історизму дозволило розглянути губернські інститути Київської губернії (інститут київського губернатора, інститут київського губернського правління) як органи влади у системі місцевого державного управління Російської імперії, виокремити етапи їхнього становлення та функціонування, виявити соціально-економічні, політичні та регіональні чинники, які вплинули на функціонування київської губернської адміністрації упродовж 1860-х-1917 рр. Використання принципу об'єктивності дозволило визначити як позитивні наслідки діяльності київської губернської адміністрації, що сприяли благоустрою губернії, розвитку її соціальної інфраструктури, так і негативні, які полягали у недостатньому соціально-культурному забезпеченні прав українців та реалізації ними своїх національних потреб, тощо. Принцип плюралізму було використано при аналізі різних підходів до вивчення політичної, соціально-економічної, культурно-освітньої сфер діяльності київської губернської адміністрації. Використання системного підходу дозволило дослідити структуру київської губернської адміністрації, визначити роль її підрозділів в управлінні й забезпеченні умов соціально-економічного й соціокультурного розвитку Київської губернії.

Використані нами загальнонаукові методи (статистичний, історичний, просопографічний, структурно-функціональний, історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, регіональний, біографічний,) дозволили розглянути функціонування київської губернської адміністрації в історичній реконструкції, оцінити результати структурних реорганізацій упродовж 1860-х – 1917 рр. Використання методів статистичної обробки інформації забезпечило систематизацію даних про чисельний склад особового штату київської губернської адміністрації, встановлення дати появи окремих її структурних підрозділів й рівнів фінансово-матеріального забезпечення їхнього функціонування. Упровадження історичного методу дозволило висвітлити та

проаналізувати вплив селянської, судової, земської, міської реформ 1860-80-х років та їхніх результатів на організаційно-правові зміни у функціонуванні київської губернської адміністрації. Структурно-функціональний метод забезпечив вивчення кола повноважень київського цивільного губернатора, губернського правління, чиновників канцелярії київського губернатора і канцелярії губернського правління. Поєднання методу регіоналістики та історико-порівняльного підходу дозволило проаналізувати дієвість заходів київської губернської адміністрації з управління Київською губернією у порівнянні як з українськими губерніями у складі Росії, так із іншими внутрішніми губерніями імперії. Просопографічний метод було використано при вивченні взаємин вищих імперських чиновників між собою (О. Баумгантен, М. Гессе, П. Гессе, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, Л. Томара, П. Селецький тощо) та з представниками українського національного відродження (Т. Шевченка, Є. Чикаленка).

Теоретичні і практичні основи нашого дослідження передбачають не тільки аналіз існуючих підходів, а і власне визначення змісту ключового поняття – «губернська адміністрація». У Російській імперії термін «адміністрація» (адміністрація від лат. *administratio* – управління) визначався як «управлінська державна діяльність, що вирізняється завданнями, засобами від діяльності законодавчої, судової, але разом з тим, в деяких сферах є дотичною як до законотворчості, так і судочинства [539, с.182]». Сучасні українські дослідники, обґрунтовуючи зміст імперської управлінської структури губернського рівня у Росії, вживають термін «губернська адміністрація» або «адміністрація губернії». Так, український історик М. Желізняк, аналізуючи правовий статус місцевого управління українськими губерніями у Російській імперії, вважає, що під поняттям «губернська адміністрація» необхідно розуміти сукупність як посадових осіб (губернатор), так і губернських установ (губернське правління, власне канцелярію губернатора і губернського правління, різноманітні комітети, комісії, присутствія) [669, с.64]. У сучасній зарубіжній історіографії, зокрема російській, також існують різні трактування

змісту ключового поняття для нашої теми. Так, сучасний російський історик Г. Павлова визначає поняття «губернська адміністрація», як у широкому значенні – організуючу управлінську діяльність державних органів або систему управління регіоном, так і у вузькому значенні – це чиновники державних установ [680, с.4]. Дещо іншого погляду щодо визначення поняття губернської адміністрації дотримується оренбурзький історик С. Любичанковський, який застосовуючи структурно-функціональний підхід, визначає губернську адміністрацію як підсистему у системі губернської влади, що включає губернатора та губернське правління. Це було ядро, яке є обов'язковим атрибутом будь-якої системи, що організовується, і є вищим рівнем в її ієрархії. Такий високий системний статус ядра пояснюється двома причинами: по-перше, в його організації, структурі відображена вся історія розвитку системи, і, по-друге, воно «визначає взаємодію решти частин системи і взаємодію із зовнішнім середовищем» [603, С.89].

Враховуючи відмінність підходів та визначень щодо терміну «губернська адміністрація», що склались у сучасній українській та зарубіжній історіографії, зокрема у російській, яка є найбільш дотичною до проблеми нашого дослідження, вважаємо доцільним подати власне розуміння цього поняття. При цьому наголошуємо про неможливість ототожнення понять «губернська адміністрація» і «адміністрація губернії», вважаючи останнє більш вузьким. Так, «губернська адміністрація» – це регіональна складова механізму губернської влади у системі імперського управління, яка являла собою безпосередньо підпорядковану імператорській владі та вищим імперським органам і установам чітко структуровану сукупність вищих посадових осіб краю (губернатор, віце-губернатор), державних адміністративних колегіальних органів місцевого управління (губернське правління), організаційно-координаційних виконавчих установ (канцелярія губернатора, канцелярія губернського правління), що забезпечували виконання державно-управлінських рішень органів центральної влади на місцях.

Отже, застосування загальнонаукових та історичних методів й підходів

дозволили нам досягти поставленої наукової мети і розв'язати завдання дослідження.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи питання наукового осмислення теми дослідження та стану її розробки науковцями, зауважимо, що сучасний стан розвитку історичної науки в Україні відзначений прагненням дослідників переосмислити існуючі в історіографії оцінки, відмовою від певних стереотипів з проблеми історії функціонування управлінських інститутів в українських губерніях Російської імперії XIX – початку XX ст. Комплекс проаналізованих нами досліджень включає історіографічні напрацювання українських та зарубіжних дослідників, зокрема російських, і відповідно до загальноприйнятої періодизації хронологічно поділяється три періоди: дорадянський, радянський та сучасний (науковий доробок українських та зарубіжних дослідників), які вирізняються різними методологічними підходами та оцінками становлення, функціонування механізму управління українськими землями у Російській імперії. Так, історіографія дорадянського періоду має, в першу чергу, джерельну цінність, оскільки представлена роботами чиновників та правників, що були сучасниками тих подій. В історіографії радянського періоду питання функціонування імперських органів влади та управління обумовлювались суспільно-політичними процесами, й визначалася принципами марксистсько-ленінської методології. Радянські історики, критикуючи всю державну систему Російської імперії, у своїх дослідженнях акцентували увагу на бюрократизмі, неефективності та антинародному характері царського режиму. Сучасний період став якісно новим в історіографії проблеми, започаткувавши відмову від марксистсько-ленінської парадигми та перехід до нових методологічних підходів при висвітленні проблеми. Сучасна українська історіографія дослідження історії місцевого управління в українських губерніях Російської імперії в умовах подальшого реформування системи державних органів влади в Україні, відзначена зростаючим інтересом дослідників до висвітлення різних

аспектів регіональної історії в діяльності імперських управлінських структур та їхніх підрозділів.

Джерельна база дослідження ґрунтується на залученні різнопланових та різновидових джерел та складається з восьми груп: 1) архівні документи; 2) законодавство Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, нормативно-правові акти та розпорядження імператора та МВС, яким безпосередньо були підпорядковані губернські управлінські інституції; 3) довідково-статистичні видання; 4) періодичні видання; 5) мемуари та спогади; 6) візуальні 7) художні твори; 8) інтернет-ресурси. Основною частиною архівних джерел, використаних у дослідженні, є документи Державного архіву Київської області та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Аналіз джерельної бази дає підстави зробити висновок про її достовірність і достатність для висвітлення всіх аспектів теми. Значна частина джерел вводиться у сучасний науковий обіг вперше.

Визначена методологічна база дослідження, його програмно-цільова структура та категорійно-понятійний апарат надали можливість сформулювати наукові завдання, й науковозначимі висновки.

РОЗДІЛ 2. КИЇВСЬКА ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Інститут губернатора

З середини XVII ст. відбувається інкорпорація українських земель, зокрема Гетьманщини, до складу Російської імперії. Одним із інструментів цього процесу стає інститут «губернатора».

На початок XVIII ст. українські землі у складі Росії являли собою досить складний політико-правовий організм, який включав власне Лівобережну Гетьманщину з її інститутом гетьманства, Запорізьку Січ з адміністративно-територіальним устроєм, міста з магдебурзьким правом та відповідними органами міського самоврядування, міста, в яких розташовувались московські гарнізони (керували московські воєводи).

Інститут «губернатора» з'явився у системі державної влади у XVI ст., у Франції, коли король направляв у провінції свого представника, якому доручалося іменем короля управляти місцевими військами і бюрократією. В Україні посада губернатора з'явилась на початку XVIII ст., в епоху адміністративних реформ російського царя Петра I, в основу якої було покладено шведську модель державного управління. Поява посади губернатора на території України була пов'язана як з централізаторською політикою, реформуванням місцевого управління Петром I (губернські реформи 1707-1711 рр., 1719 р.), яке передбачало перехід від воєводсько-приказної системи до губернсько-колезької, так і загальним наступом на права та вольності Гетьманщини у зв'язку з поразкою повстання І. Мазепи та запровадженням у Лівобережній Гетьманщині Першої Малоросійської колегії [436, с.19-20].

У 1700 р. губернаторська посада з'являється у Києві, коли цар Петро I посаду воєводи замінює посадою губернатора, який як і воєвода підпорядковувався та призначався Малоросійським приказом, а першими київськими губернаторами були Юрій Андрійович фон Менгден (1700–

1703 рр.) та А. А. Гулиц (1703–1706 рр.), які подібно київському воєводі князю П. І. Хованському (1696–1700 рр.), були начальниками для воєвод міст Ніжина, Чернігова, Переяслава (останніх ще інколи у джерелах називають «коменданты») [650, с.130; 1, арк.4]. Місцем перебування воєвод були фортеці («города») у містах. Саме територією цих фортець обмежувалися владні повноваження московських адміністраторів і саме ці фортеці стають осередками московської адміністрації в українських землях у складі Росії [650, с.130-131].

Організаційно-правове оформлення Київської губернії в адміністративно-політичній системі Російської імперії, на думку більшості істориків, було пов'язано з необхідністю посилити систему оборони під час Північної війни. Цьому мала посприяти перша губернська реформа, яку було оформлено указом Петра I від 18 грудня 1708 р. «Про запровадження губерній та про приєднання до них міст», згідно з якою утворено 8 великих адміністративних округів-губерній, до яких належала і Київська, до складу котрої увійшло 56 міст [246, с.436-437]. Очолював її губернатор, що призначався царем та виконував контролюючі функції, в першу чергу щодо збору податків [246, с.436-437]. У період правління імператриці Катерини II утворюються нові адміністративно-територіальні одиниці – намісництва. Відповідно до імператорського указу «Установи про губернії» (1775 р.) на чолі намісництв стояв намісник (генерал-губернатор), губернатор (керівник губернії) і губернське (намісницьке) правління, які складали систему органів місцевої адміністрації [275, с.229-304].

Таким чином, влада у губернії зосереджувалася в руках двох посадових осіб: генерал-губернатора (намісника) – був представником центральної влади у регіоні – та губернатора (керівник губернії) – виконував адміністративні функції.

Поява інституту «цивільного губернатора» припадає на період 1796-1797 рр. та пов'язана з переглядом імператором Павлом I адміністративно-територіального поділу, впровадженого Катериною II, указом «Про новий розподіл держави на губернії» (від 12 грудня 1796 р.), згідно з яким

намісництво скасовується і офіційно перейменовується у губернії; вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію, «на особых правах и привилегиях» створювалися Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Виборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії [227, с.229-230]. У результаті проведеної реорганізації адміністративного устрою, відбулася зміна у вертикалі влади, в якій губернатор знову ставав єдиним «господарем губернії» та безпосередньо підпорядковувався сенату-імператору. В українських губерніях, у тому числі і в Київській, у цей період призначаються не просто губернатори, а саме цивільні губернатори, що конкретизувало характер їхніх повноважень у краї [685, с.37]. У результаті впровадження імператорського указу рішенням Сенату на території новоприєднаних земель Речі Посполитої утворювалась особлива адміністративно-територіальна одиниця – Київська губернія [230, с.212-213], а з 29 серпня 1797 р. розпочинають своє функціонування губернські установи. У цей же час Київ став губернським містом. Іншим указом від 22 грудня 1796 р. за півроку мали бути ліквідовані усі посади намісників та їхні управління [238, с.249-250].

У Київській губернії, окрім інституту губернатора (цивільного), упродовж 1797-1866 рр. існував інститут військового губернатора. Водночас ці посади у різні періоди об'єднувалися у посаду – «київського військового губернатора і управляючого цивільною частиною» та «київського військового губернатора подільського та волинського генерал-губернатора». Важливо відмітити, що одна з основних відмінностей між цивільним і військовим губернатором полягала у підпорядкуванні останньому такого військового підрозділу як сторожова варта [492, с.113], а також те, що київський військовий губернатор одночасно управляв Подільською та Волинською губернією [486]. Так, із створенням київського генерал-губернаторства у 1834 р. обов'язки київського військового губернатора виконували генерал-губернатори, а з 1864 по 1866 рр. повноваження київського військового губернатора у зв'язку із польським повстанням та прагненням уряду посилити свою владу у краї відновлюється

посада «київського військового губернатора й управляючого цивільною частиною» (поєднання військової і цивільної влади). Цю посаду займав генерал-лейтенант М. Казнаков [134, арк. 67].

Отже, реформування системи органів влади та управління, запровадження дворівневої вертикалі влади: імператор (сенат)–губернатор (як виключення військовий губернатор) упродовж 1796-1797 рр., приєднання Правобережної України до Російської імперії обумовило зміни в її адміністративно-територіальному устрої й сприяло територіальному оформленню у 1796 р. Київської губернії у межах, в яких вона проіснує з деякими змінами аж до початку XX ст., що і визначило утвердження інституту губернатора (цивільного) у системі імперського управління українськими землями у складі Російської імперії, проіснувавши до її краху у 1917 р.

У першій половині XIX ст. в організації адміністративно-територіального устрою Російської імперії окреслюється тенденція подальшої бюрократизації у діяльності органів державної влади й управління, яке реалізовувалось у нівелюванні й уніфікації всього різноманіття розвитку регіонів та народів у складі Російської імперії. Важливим етапом у цьому контексті стало затвердження «Загального наказу цивільним губернаторам» (далі – «Наказ») (від 3 червня 1837 р.) [250, с.361-439], нормативно-правового акту, яким на вищому законодавчому рівні закріплювався правовий статус інституту «губернатора» (у Київській губернії станом на 1834 р. було ліквідовано військового губернатора) і «генерал-губернатора», з чітким визначенням їхніх функцій, повноважень (поширювались на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону) і прерогатив як представників вищої імперської влади на території імперії Романових. Важливість «Наказу» (1837 р.) полягала і в тому, що він став базовим нормативно-правовим актом для функціонування інституту «губернатора» упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Упродовж першої половини XIX ст. було визначено коло повноважень, компетенції, функцій губернатора. У Російській імперії склалось дві основні

моделі управління на місцях, у тому числі й українськими землями – губернаторська і генерал-губернаторська, які виступали інструментом забезпечення стабільності, правопорядку, громадянського миру, але які так і не стали ефективними в умовах процесів наростаючої модернізації, яка охопила Росію, у першій третині XIX ст., що засвідчила поразка у Кримській війні (1853–1856 рр.) й наростаючі рухи соціальних протестів («Київська козаччина», «Похід у Таврію за волею» 1856 р.), радикалізація суспільних настроїв та поява нелегальних революційних гуртків, члени яких все більше захоплювались західноєвропейськими соціалістичним доктринами. Система державного управління, усі сфери суспільно-політичного, економічного й духовного життя вимагали кардинального реформування.

1860–1890-рр. стали наступним етапом у подальшій інституалізації губернатора як одного з ключових елементів у системі імперських місцевих органів влади й управління, що охопив добу «Великих реформ» (1860–1880-ті рр.) та добу «Православного консерватизму» («епоху Контрреформ») (1880–1890-ті рр.). У цей час, як відмічає український історик В. Желізняк, остаточно сформувалася і, як ніколи, гостро заявила про себе головна стрижнева вісь взаємовідносин всередині владної вертикалі – центр і регіони [669, с.82].

Упровадження аграрної реформи (1861 р.) спонукало самодержавство до суттєвих перетворень у системі організації місцевого управління. Постала нагальна потреба розробити механізм управління звільнених від вотчинної влади поміщиків багатомільйонного сільського населення. Це було надзвичайно складним завданням, зважаючи на відсутність державно-правової традиції у цій сфері. У результаті «Положення про губернські і повітові установи у справах селян» (від 19 лютого 1861 р.) законодавчо було визначено структуру нових інституцій та органів, які мали втілювати у життя положення аграрної реформи (1861 р.). Вони мали наступний вигляд: губернське у селянських справах присутствіє, повітові з'їзди мирових посередників та інститут мирових посередників [561, С.134-135]. У цьому контексті важливим є

з'ясування питання взаємовідносин новоутворених інститутів, посадових осіб та місцевих установ з губернатором.

Одним із інститутів, що забезпечував втілення аграрної реформи (1861 р.) у життя на місцях було «губернське у селянських справах присутствіє» – інститут, що оформився шляхом трансформації губернських дворянських комітетів із облаштування побуту селян (діяли упродовж 1857-1861 рр.) й «тимчасових комісій у справах селян». Очолював губернське у селянських справах присутствіє губернатор, до обов'язків якого належало бути присутнім на всіх засіданнях, де розглядалися справи державного значення. У випадку його відсутності останнього заступав віце-губернатор, хоча членом присутствія він і не був, але мав право бути присутнім на його засіданнях (навіть за наявності губернатора), при цьому права голосу він не мав [570, С.232].

Упродовж 1861–1863 рр. складання та введення у дію уставних грамот повністю було покладено на сільські органи влади й управління. Як відзначає радянський дослідник П.Зайончковський, «зі створенням органів влади й управління на селі та інституту мирових посередників уряд безпосередньо приступив до реалізації «Положення» (1861 р.) [455, с.189]». З цим інститутом мав безпосередньо взаємодіяти губернатор [564, С.98]. Так, губернатор подавав на затвердження сенату кандидатів на посаду мирового посередника, щорічно на його ім'я мирові посередники подавати відомості щодо селянських справ. Інститут мирових посередників проіснував на Правобережній Україні до 1917 р., хоча в інших губерніях – до 1874 р. [669, с.80]. Наступною інституцією, на яку покладалось завдання упровадження аграрної реформи (1861 р.) стали повітові мирові з'їзди. Вплив губернатора на з'їзди був досить обмежений, він мав право призначати за погодженням з міністром внутрішніх справ урядового представника до складу мирового з'їзду [561, С.137-138].

Логічним продовженням аграрної реформи (1861 р.) стала земська реформа (1864 р.), проведення якої було викликане не лише адміністративно-господарськими, але й політичними чинниками [486]. На території Правобережної України – Київській, Подільській, Волинській губерніях – через

побоювання російським самодержавством польського сепаратизму, земські установи у повному обсязі було запроваджено лише в 1911 р. [578, с.186].

Наростаючий земсько-ліберальний рух, активізація радикальних терористичних груп та організацій наприкінці 1870-х рр., а також, як зазначає український історик М. Білоконь, наявна тенденція, коли органи місцевого самоврядування (земського і міського) розвивались більш динамічно, ніж місцевий адміністративний апарат, породили суперечності у взаємовідносинах між органами місцевого самоврядування і вищою імперською владою та її органами на місцях [661, с.6]. Це обумовило зміни у імперському законодавстві щодо органів місцевого самоврядування та правових засад взаємодії між ними і губернською владою. У контексті нашого дослідження важливим є порівняння нормативно-правових актів, що визначали повноваження губернатора щодо нагляду за діяльністю земств. Згідно з сучасними нормами юриспруденції земства користувалися правами юридичної особи у цивільно-правових відносинах, а згідно зі ст. 6 «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) були самостійними у межах закріплених за ними функцій [252, с.2]. Як відмічає А. Козаченко, адміністративно-управлінські повноваження губернатора щодо земських установ не поширювалися [587, С.18]. Разом з тим, частина науковців вважають, що земства підпорядковувалися губернаторам [603, С.85]. Відповідно норм «Положення» (1864 р.) губернатор не мав права впливати на проведення земських виборів, втручатися у порядок діяльності земських установ, змінювати їхню структуру або чисельний склад, але мав право: 1) затверджувати на посаді голову повітової управи, обраного земськими зборами; 2) призупиняти, у разі невідповідності чинному законодавству, виконання будь-якої постанови земських установ; 3) продовжувати термін проведення сесії повітових зборів; 4) надавати дозвіл на проведення надзвичайних засідань земських зборів (особисто відкривав перше сесійне засідання); 5) затверджувати значну частину постанов земських зборів про виконання кошторисів, зміну статусу й використання земських шляхів сполучення, організацію виставок, тимчасове

усунення з посад членів управ [252, с.2-11]. Варто додати, що опротестовану губернатором постанову, земські збори мали розглянути й затвердити повторно та подати на розгляд сенату, рішення останнього було остаточним щодо її чинності [252, с.12]. Така норма, на думку А. Козаченка, забезпечувала правову гарантію від сваволі губерньської адміністрації щодо втручання у діяльність органів земського самоврядування, оскільки імперський уряд, який не прагнув обмеження абсолютизму в імперії, не міг залишити без контролю земські органи самоврядування, що формувались на засадах виборності. Тому поєднання адміністративних і контрольно-наглядових повноважень у руках губернатора цілком логічно ставило земства у певну залежність від імперської державної адміністрації на місцях [587, С.20].

У 1867 р. відбулося помітне посилення губернаторського контролю за функціонуванням земських установ. Так, рішеннями Державної ради (від 13 червня 1867 р.) [229, с.898-899] було закріплено право губернатора цензурувати земські видання; ініціювати притягнення до адміністративної й кримінальної відповідальності керівників земств у разі перевищення ними своїх повноважень. Разом з тим, не можемо погодитись з думкою О. Євтушенко, що всі ці заходи обмежували політичне значення земств «у загальній системі державного управління» [577, С.43]. На наш погляд, такі правові норми посилювали відповідальність земств та їх очільників у справі прийняття важливих рішень.

Подальше посилення адміністративних і контрольно-наглядових повноважень губернатора пов'язане із затвердженням «Положення» (від 19 серпня 1879 р.), що мало силу закону та «Положення» (від 14 серпня 1881 р.), за якими губернатору у період перебування губернії у стані посиленої охорони було надано право: 1) звільняти з посад осіб, визнаних на його погляд політично неблагонадійними; 2) скасовувати або обмежувати права недоторканості особи; 3) на заборону зборів, зібрань; 4) видавати обов'язкові постанови (з метою захисту «громадського порядку і державної безпеки»); 5) передавати окремі кримінальні справи за особливо тяжкі злочини до

військового суду [255, с.262]. Разом з тим, як відмічає український дослідник Ю. Холод, надавши губернаторам значні адміністративно-поліційні повноваження, встановлювалася і відповідальність губернаторів за несумлінне виконання своїх службових обов'язків [637, С.102].

Суттєве посилення адміністративно-контрольних повноважень губернатора за діяльністю земств пов'язано із земською контрреформою (1889–1890 рр.), запровадження якої було викликано зростаючою політичною активністю земств, прагненням влади усунути недоліки, які виявила практика земського самоврядування, посилити адміністративний контроль з боку урядових чиновників за діяльністю земств, послабити їхнє значення та роль у громадському житті, обмежити їхні виборчі засади, фінансування. Самодержавством, як відзначає російський юрист, професор М. Коркунов, у 1890 р. були зроблені належні висновки з прорахунків реформ місцевого самоврядування 1864 р., тому було прийнято рішення «визнати земську справу справою державною» [475, с.354], що відповідало державницькій теорії самоврядування, яка була популярною у Росії в останній третині XIX ст. [578, С.191]. Нормативно-правовими актами, що визначили земську контрреформу (1889-1890 рр.) стали: «Положення про земських дільничних начальників» (12 липня 1889 р.) [254], «Положення про губернські та повітові земські установи» (від 12 червня 1890 р.) [251]. «Положення» (1889 р.) передбачало створення нової своєрідної сполучної ланки між селянським самоврядуванням та імперськими органами влади – земським начальником [662, с.521-524]. Земські начальники призначалися із дворян та були підлеглі губернаторові, виконували адміністративні, поліцейські й судові функції. Передача земським начальникам судової влади, як зазначає О. Євтушенко, показує, що «російський уряд завершив процес пристосування органів державного управління до нових умов, поставивши органи селянського самоврядування під контроль влади [453, с.69]». Згідно з «Положенням про земських начальників» (1889 р.) під керівництвом губернатора створювалося «губернське присутствіє» – касаційна судова інстанція, що розглядала позови губернських і повітових земських

зборів, а також інших фізичних та юридичних осіб на постанови земських дільничних начальників [254, с.521-524].

Не менш важливим у процесі посилення губернаторського контролю над діяльністю земств стало «Положення» (1890 р.). Так норми «Положення» (1890 р.) особливо розширювали сферу губернаторського контролю за процесом формування земських управ. Затвердженню губернатором підлягали не лише голови повітових управ, як це передбачало «Положення» (1864 р.), а й члени губернських і повітових управ [251, с.509]. Важливим нововведенням «Положення» (1890 р.) стало присвоєння статусу державних службовців членам земських управ та, відповідно, право губернатора присвоювати їм державні ранги [251, с.510]. За «Положенням» (1890 р.) губернатори отримали такі нові права щодо органів земського самоврядування: 1) продовжувати термін проведення не тільки повітової, а і губернської сесій; 2) санкціонувати скликання об'єднаних зборів повітового земства й міської думи; 3) затверджувати час проведення земських виборчих з'їздів; 4) затверджувати результати земських виборів; 5) затверджувати на службу у земські й міські органи тих осіб, які служили за наймом; 6) робити ревізію управ і всіх підлеглих їм установ та вимагати пояснень від управ із приводу тих або інших виявлених порушень [251, с.493-511]. Статтею 87 «Положення» (1890 р.) запроваджувався принцип доцільності рішень земських установ. Так, губернатори отримали право призупиняти дію постанов, не лише тих, що суперечили законодавству, а й тих, які на його думку не відповідали «державній користі і потребам» чи інтересам місцевої громади [251, с.505]. Як вважає А. Козаченко, твердження про те, що ст. 87 паралізувала діяльність земств, є перебільшенням. Названа стаття не могла мати масштабних наслідків, адже при розгляді справ про недоцільність губернатор не був останньою інстанцією. Разом з тим, «Положення» (1890 р.) вдвічі збільшило (до 14 діб) строк, упродовж якого губернатор приймав свої рішення (ст. 86), що, на думку А. Козаченка, підвищило їх об'єктивність [587, с.23].

Отже, створена система земського самоврядування на основі «Положення» (1890 р.) була поставлена під жорсткий контроль з боку місцевої губернської адміністрації. Земства максимально підпорядковувалися бюрократичному апарату, що значно послаблювало їхні виборчі засади, значення і роль у громадському житті. Разом з тим, «Положення» (1890 р.) не лише підсилювало адміністративний контроль, а й, зокрема, збільшувало державне фінансування окремих земських сфер діяльності.

Інструментом, що мав доповнити контрольно-наглядові функції губернатора за земськими органами самоврядування, став спеціальний колегіальний орган адміністративного нагляду – губернське у земських і міських справах присутствіє (упроваджені згідно «Положення» (1890 р.) (губернське у земських справах присутствіє (з 1892 р. – губернське у земських і міських справах присутствіє), яку й очолював перший. До складу цього органу, окрім губернатора, входили: предводитель губернського дворянства, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста, а також один член на вибір губернських земських зборів із числа гласних (з 1900 р. до його складу входили 5 представників від губернської адміністрації і 3 – від самоврядування, що забезпечувало губернаторові здійснення повного контролю за його діяльністю). Губернське присутствіє отримала частину наглядових повноважень губернатора. Але якщо останній не погоджувався з постановою присутствія, він мав право призупинити його дію й направити справу міністрові внутрішніх справ. Скасувати рішення губернського присутствія міг і Сенат [251, с.496-497].

Утворення губернського присутствія, як відмічає український дослідник Д. Ніколаєв, звільнило губернатора від надмірної завантаженості контролем за діяльністю земств, удосконаливши механізм взаємодії між останнім і земськими установами створювалась нова вертикаль влади: земства–губернське присутствіє – Сенат. Губернське присутствіє не тільки зменшила об'єм функціональних обов'язків губернатора, а й прискорила розгляд справ, що були

предметом конфлікту через незгоду губернатора затверджувати рішення земств. Позавідомчий характер нової наглядової інстанції мав гарантувати виваженість та об'єктивність розгляду справ, які подавав до губернського присутствія губернатор як щодо питань про незгоду з рішеннями земських зібрань, так і за наглядом дій посадових виборних земських службовців. Такий порядок значно спрощував процедуру розгляду спірних справ між губернатором і земством у порівнянні з попереднім, за яким рішення мав приймати Сенат. Відповідно до нових норм усі конфлікти між губернатором і земством вирішувались на місцевому рівні і лише при неможливості досягти домовленості у конфлікт втручався Сенат [613, С.73]. Цілком погоджуємось з твердженням російської дослідниці О. Богатирьової, що оцінка «Положення» (1890 р.), як нормативно-правового акту, який значно посилив контроль губернської адміністрації над виборними органами місцевого самоврядування є дещо перебільшеною в історіографії [558, С.98]. Аналіз діяльності губернського у земських і міських справах присутствія і губернських протестів доводять справедливість такої оцінки дослідниці [189, 190]. Тому, на наш погляд, не можна не погодитись з оцінкою іншого російського історика В. Кулікова, що новий закон не розширив компетенцію земств, але і не обмежив вже чинні, а діяльність губернського у земських і міських справах присутствія лише посприяла більш оперативному розв'язанню конфліктних ситуацій та розгляду питань, що обумовлювали суперечки між земствами та губернатором [593, С.38]. Відтак, варто відмовитись від стереотипного погляду, що імперський уряд постійно посилював повноваження губернатора щодо контролю над діяльністю місцевих виборних земських установ. Проблема взаємин та взаємодії імперської державної адміністрації та органів земського самоврядування є достатньо складною і неоднозначною у висвітленні в історіографії, яку не варто змальовувати лише як традиційно «чорно-білу» картину взаємовідносин «хорошого добропорядочного» земства і «дикої реакционной» губернської бюрократії [558, С.100].

Таким чином, земське законодавство (1889–1890 рр.), на відміну від земського законодавства (1860–1870 рр.), яке передбачало контроль за земськими управами лише земськими зібраннями та інформування губернатора про їхні рішення за наданими губернськими і повітовими зібраннями звітами, сприяло подальшому законодавчому унормуванню контрольно-наглядових повноважень губернатора, надавши права контролю не лише за представницькими органами, а і за виконавчими органами земського самоврядування й наділивши імперського начальника губернії правом ревізії діяльності земських управ, як з власної ініціативи, так із ініціативи приватних осіб, а також право ініціювати притягнення до юридичної відповідальності як виборних земських діячів, так і посадових осіб земських управ [251, с.133, с.136], що значно підвищувало роль губернатора у здійсненні нагляду за діяльністю земств та їхніх органів.

Наступною важливою реформою, що змінила правовий статус губернатора у системі місцевих органів влади в Україні стала судова реформа (1864 р.), однією з головних завдань якої було розмежування повноважень між судовими установами й адміністративними органами влади й управління. 27 жовтня 1859 р. граф. Д. Блудов подав на розгляд імператору проект «Положення про судоустрій». У пояснювальній записці до проекту зазначалось про необхідність ліквідації наглядової над судами функції губернатора, а також позбавити губернатора права призначати членів суду [216, с.60-62]. Судова реформа після тривалої підготовчої роботи була юридично оформлена рядом нормативно-правових актів, які докорінно змінили судоустрій, процесуальне й почасти цивільне право Російської імперії, а також роль і місце губернатора у системі судоустрою та судочинства Російської імперії.

«Основні положення перетворення судової частини в Росії» [210] (1862) передбачали усунення губернатора від участі у процедурі наділення повноваженнями коронних суддів і дещо в обмеженому варіанті позбавляли контрольну функцію у ході виборів мирових суддів. Зокрема, губернатор зобов'язаний був перевірити списки кандидатів при зайнятті посади з метою

«правильності вибору мирових суддів». Цю норму «Основних положень» (1862 р.) було також конкретизовано у «Статуті судових установ» [217, С.3] (1864 р.) (далі – ССУ). Так, ст. 4 у доповненні ст. 17 зобов'язувала губернатора інформувати земські збори про кандидатури, яких внесено до списків з порушенням норм законодавства та вимог до кандидатів на посади мирових суддів. Якщо ж земські збори ігнорували думку губернатора, вони мали обґрунтувати своє рішення про обрання на посаду мирового судді суперечливої кандидатури перед Сенатом (ст.37 ССУ). Обмежувалась участь губернаторів у судових засіданнях. Нове судове законодавство запроваджувало і новий порядок притягнення до юридичної відповідальності самих губернаторів. Якщо у минулому їх притягнути до відповідальності можна були лише «по царському повеленню», то з 1864 р. це право вже мав перший департамент Сенату [217, с.5].

Отже, за ССУ (1864 р.) губернатор остаточно втрачав свої кадрові повноваження у сфері судоустрою. Коронних суддів за поданням міністра юстиції призначав імператор. Кандидатів на ці посади пропонували як міністр юстиції, так і загальні збори окружного суду або судової палати, участь у засіданні яких обов'язково брав прокурор. Мирових суддів обирали земські збори, які потім затверджував Сенат. Губернатор міг лише проінформувати земські збори про порушення вимог при виборі кандидатів (ст. 30 ССУ). У свою чергу останні могли ігнорувати думку губернатора. Остаточне рішення залишалось за ними.

Упровадження судової реформи (1864 р.) породило у суспільстві дві тенденції: з одного боку прагнення губернаторів повернути втрачені впливи на суди (спроби стати коронними суддями чи слідчими), з другого, виходячи з проголошеного принципу незалежності судів, ігнорування суддями та прокурорами вищих посадовців місцевої імперської адміністрації: від поліції до губернатора. Поширилась практика, коли судді ігнорували цілком законні вимоги губернаторів. Така ситуація в умовах наростаючого революційного терору народовольців викликала занепокоєння уряду. Питання пошуку

правового врегулювання взаємовідносин між корпусом суддів та губернською владою стали у центрі обговорення на особливих нарадах. І хоча конкретних рішень прийнято не було, міністерство юстиції поступилося у питанні посилення контрольно-наглядових повноважень губернатора. Так, у червні 1866 р. міністр внутрішніх справ П. Валусь, начальник Третього відділення П. Шувалов, міністр державного майна А. Зеленой подали імператору доповідну записку [649, С.46-47]. Її результатом стало прийняття Комітетом міністрів «Положення про обсяг і межі влади губернаторів», яке було затверджено царем 22 липня 1866 р. [233, с.953-954]. Положення регламентувало певні субординаційні взаємини між губернаторами та суддями. Циркуляр міністра юстиції Д. Замятіна від 31 жовтня 1866 р. зобов'язав всіх чинів судових установ з'являтися до губернатора за його викликом [649, С.48]. У контексті нашого дослідження важливим є також те, що «Положення» (1866 р.) надавало губернаторам такі права: 1) проводити ревізію усіх губернських адміністративних установ, підпорядкованих різним міністерствам (крім контрольних палат); 2) заявляти про свою незгоду щодо кандидатур на посади різних адміністративних установ; 3) затверджувати прохання про нагородження посадовців, які подають відповідні відомства [233, с.953-954].

Оцінки щодо характеру «Положення» (1866 р.) в історіографії є досить різними. Так, М. Шумилов наголошує, що за нормами «Положення» (1866 р.) інститут губернатора отримав виключне правове становище у порівнянні з іншими губернськими інституціями [537, с.60]. Оцінку П. Зайончковського про те, що закон перетворював губернатора «фактично у повного господаря губернії [454, с.211]» вважаємо дещо перебільшеною. З норм «Положення» (1866 р.) випливає, що повноваження губернатора не поширювались на інститут мирових суддів, а значить його владні повноваження залишались у нормах ССУ (1864 р.) й не поширювались на земські і міські органи самоврядування. Навіть сам міністр внутрішніх справ П. Валусь через півроку після прийняття закону 1866 р. зазначав: «За нинішніх умов губернатор не

може вважатися господарем губернії. Посада його стає більш наглядовою, ніж розпорядчою [486]».

На нашу думку, закон від 22 липня 1866 р., передавши контроль над адміністративними установами губернії, все більше посилював не адміністративні повноваження губернатора, а політичний характер його влади; разом з тим, як відзначає російський історик Л. Лисенко, закон від 22 липня 1866 р. не задовольнив губернаторів, які у своїй практичній діяльності прагнули до повного контролю не тільки за адміністративними установами, а й за виборними органами місцевого самоврядування (земствами та міськими думами). Але за умов лібералізації та прагнення проведення реформ уряд не ризикнув надати найширші повноваження губернаторам [486]. Цілком слушним є зауваження Ю. Щедриної, що обговорення варто вести лише про ідеологічне значення вказаних актів: їхні основні положення судді сприймали як ревізію норм проголошених ССУ (1864 р.) щодо незалежності у діяльності судів та у прийнятті суддями рішень [649, с.48-49].

У Київській, Волинській та Подільській губерніях процес запровадження судової реформи був завершений на початку 1880-х рр. [237, с.385-386].

Отже, судова реформа (1864 р.), якою передбачалось створити дієву систему гарантій незалежності у діяльності суддів, практично полишила губернаторів законних механізмів здійснювати адміністрування щодо діяльності судів та суддів. Губернатори втратили кадрові повноваження щодо формування суддівського корпусу, а їх прагнення повернути свої повноваження успіху не мали. Окремі акти 1860-1880-х рр. лише стали продовженням політики розробки ефективних механізмів врегулювання взаємин між імперською губернською адміністрацією та незалежним у своїй діяльності суддівським корпусом.

Поряд із земською реформою (1864 р.) запровадження місцевого самоврядування у містах було пов'язано з міською реформою (1870 р.). До 1870 р. у містах діяли норми, запроваджені у 1785 р. Жалуваною грамотою Катерини II фактично усувалися від участі в міському самоврядуванні всі міські

стани, крім міщанського й купецького [576, С.24]. Основними нормативно-правовими актами, якими визначались правові засади організації самоврядування у містах стали: «Міське положення» [212] (від 16 червня 1870 р.) та «Міське положення» [211] (від 11 червня 1892 р.). Органами самоврядування у містах визначались міська дума й міська управа.

Таким чином, губернатор отримав такі права та обов'язки щодо органів міського самоврядування (міська дума, міська управа): 1) призначати засідання міської думи (ст.56); 2) стежити за законністю у діяльність міських органів самоврядування: всі постанови міських дум в обов'язковому порядку подавались на розгляд очільнику губернії, який міг зупинити дію будь-якої з них з міркувань невідповідності закону та передати її на розгляд губернського у міських справах присутствія (ст. 68, ст.80); 3) схвалювати до друку обов'язкові постанови міської думи для мешканців міста, якщо вони не суперечили діючому законодавству (ст. 106); 4) затверджувати міських голів повітових та позаштатних міст (поселення, які не мали статусу офіційних міст, але жителі, яких зберегли привілеї «міських обивателів»); 5) подавати (з відповідними власними коментарями) на затвердження міністрові внутрішніх справ кандидатури обраних на посади голів губернських міст (ст. 92); 6) обов'язково затверджувати щорічні кошториси і звіти міської управи, а також оцінювати доцільність тих або інших статей міського бюджету, тому органи міського самоврядування при вирішенні господарських питань, підлягали відповідальності перед губернатором (ст. 141) [212, с.821-839]. На думку сучасного українського дослідника Л. Євтушенка, губернатор був, насамперед, представником імператора та відповідальним за захист інтересів держави на місцях; губернатору «Міським положенням» (1870 р.) надавалися повноваження, які мали функції адміністративного нагляду за діяльністю органів міського самоврядування, що з погляду сучасного юридичного розуміння державного управління, дозволяє визначити політико-правовий статус губернатора як представника держави, який забезпечує законність рішень, що приймалися органами місцевого самоврядування [576, С.21].

Отже, «Міське положення» (1870 р.) вводилося в Україні поступово. Відразу воно набуло чинності в Києві, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Херсоні та Чернігові. У 1872 р. – в Одесі. Питання про поширення «Міського положення» (1870 р.) на міста Правобережної України було вирішене тільки законом 29 квітня 1875 р. Упродовж 1870-х років нове самоврядування поширилося на всі міста України у складі Росії.

Таким чином, цілком справедливою є оцінка дослідників О. Марченко та Л. Євтушенко, що саме службова некомпетентність посадовців органів міського самоврядування, відсутність досвіду в організації міського самоврядування новообраними представниками цих органів обумовлювала прагнення центральної влади розширити механізми можливого контролю й нагляду та важелів впливу органів та інституцій центральної влади на місцях за діяльністю міських дум, їх посадових осіб у сфері муніципальних справ [608; 576, с.25]. Таку наглядово-контролюючу та обмежувальну політику російського самодержавства можна пояснити прагненням влади обмежити діяльність дум лише сферою міського господарства й благоустрою і прагненням створити дієві механізми проти можливостей формування представниками виборних органів міського самоврядування політичної організованої опозиції самодержавству та його політиці. Подібна політика царського уряду обмежувала впровадження демократичних засад у систему місцевого самоврядування у російському суспільстві, а відповідно й в українських губерніях.

Нормативно-правовим актом, що доповнив «Міське положення» (1870 р.), було затверджене імператором рішення Державної ради «Про застосування Міського положення 1870 р. до міст західних губерній» (від 29 квітня 1875 р.) [232, с.462-464], яким норми «Міського положення» (1870 р.) набирали чинності у західних губерніях Росії, в тому числі у Київській, Подільській та Волинській. Актом від 29 квітня 1875 р. визначалися права губернатора щодо призначень голів не губерньських міст, порядок формування спрощеної структури самоврядування у містах, містечках (на яких не поширювалась дія «Міського положення» (1870 р.). Зокрема, у містах, де запроваджувалося

спрощене міське самоврядування, передбачалось, що замість міських дум скликалися збори уповноважених, які обирали міського старосту і одного чи двох його помічників. Міський староста, як посадова особа, поєднував як розпорядчі повноваження (на нього покладався обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі й підпорядковувався безпосередньо губернатору [232, с.462-464].

Подальша регламентація механізму взаємодії між інституціями міського самоврядування і губернатором пов'язана з оприлюдненням упродовж 1872–1877 рр. МВС ряду циркулярів (від 28 вересня 1872 р., від 9 лютого 1873 р., від 18 червня 1875 р., від 11 травня 1877 р.) [264, с.29-35], в яких роз'яснювались статті 103-106 «Міського положення» (1870 р.) щодо видання міськими думами обов'язкових постанов та порядок їхнього розгляду і затвердження губернаторами.

Активізація земсько-ліберального руху та діяльності радикальних течій, зростаюча кількість актів народницького терору змусили російське самодержавство у середині 1870-х рр. знову повернутись до обговорення раніше відхиленого проекту про доцільність надання губернаторові права видавати постанови, які повинні бути обов'язковими для виконання як місцевим населенням, так і органами самоврядування. Так, прагнучи з'ясувати настрої суспільства щодо таких правових ініціатив як тимчасовий захід, московському, варшавському генерал-губернаторам та петербурзькому, одеському градоначальникам було надано право видавати обов'язкові для виконання населенням міст постанови «для охоранения общественного порядка и благочиния» [486]. 13 липня 1876 р. імператор Олександр II постановою Комітету міністрів «Про надання місцевій адміністративній владі права видавати обов'язкові постанови» [262, с.60-62] поширив дію цього права для всіх губернаторів, зазначивши при цьому, що їхні рішення не повинні суперечити нормам чинного законодавства, постановам мирових суддів та духові реформ [76, арк. 1-4]. Губернатори мали забезпечити єдність дій губерньської адміністрації з метою забезпечення державних інтересів на місцях,

а у разі необхідності вжити силових заходів проти дій представників народницького руху для забезпечення правопорядку у ввірених їм губерніях [573, с.76-77].

Інститутом, що допомагав губернатору здійснювати свої наглядові повноваження над діяльністю органів самоврядування у містах була губернське у міських справах присутствіє, до складу якої, згідно чинного законодавства, входили: губернатор (голова), віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста й голова мирового з'їзду [212, с.824-825].

Отже, міські органи самоврядування відповідно до положень реформи 1870 р. отримали право вирішувати питання місцевого значення, але під контролем і наглядом державної влади в особі губернатора та органів державної влади на місцях. Водночас залежність органів міського самоврядування від державних бюрократичних і політичних інституцій при відсутності достатнього власного бюджету й можливостей самофінансування (за реформою, держава ряд витрат перерозподілила на місцеві бюджети) не дозволяла їм повністю самостійно вирішувати величезну кількість міських проблем, що ставило виборні органи міського самоврядування у певну залежність від імперської місцевої адміністрації, обмежуючи можливості її політичного впливу на центральну владу.

Суперечливість та непослідовність упровадження місцевого самоврядування при непорушності самодержавних засад державної моделі Росії, наростаючий революційний рух, радикалізація суспільних настроїв на початку 1880-х рр. спричинило ряд суспільних протиріч, які посприяли наростанню у державних колах імперії настроїв щодо необхідності обмеження прав та самостійності органів самоврядування й виборних осіб й необхідності посилення повноважень державних адміністративних інституцій, і посадових осіб (зокрема влади губернатора) щодо самоврядних місцевих органів [614, С.21]. У вищих імперських колах вважалося, що створення органів самоврядування – це вже значна поступка містам. Однак ця поступка не

означала визнання самостійності міських дум. Поступово впроваджувалася практика призначення міських голів урядом, що було, безумовно, порушенням «Міського положення» (1870 р.) [614, С.24-25].

Перші спроби переглянути «Міське положення» (1870 р.) мали ліберальний характер. Міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков запропонував створити дві комісії для підготовки реформи: адміністративно-господарчу і фінансову. Вбивство Олександра II змінило ці плани. За ініціативою нового міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва підготовкою реформи зайнялась особлива комісія під керівництвом М. Каханова (створена у 1882 р.). Однак його погляди на можливі зміни і шляхи їх проведення мало чим відрізнялися від поглядів М. Лоріс-Мелікова. Оскільки без перегляду всієї системи управління змінити міське самоврядування було неможливо, мета комісії полягала у «децентралізації управління по вертикалі ... і централізації по горизонталі (створення загальногубернських і повітових колегій з включенням до їх складу представників земств)» [630, С.36]. Розроблений комісією проект реорганізації міського самоврядування став основою для майбутньої реформи 1892 р. [502, с.111].

18 грудня 1886 р. свій проект реформування органів місцевого самоврядування царю Олександру III подав міністр внутрішніх справ Д. Толстой. Його програма реформи передбачала посилення ролі місцевих державних адміністрацій в управлінні діяльністю органів місцевого самоврядування [614, С.25]. Відтак, на основі роботи урядових комісій, звітів губернаторів новий міністр внутрішніх справ І. Дурново свої пропозиції оформив у березні 1891 р. у проект нового Міського положення, яке було подано до Державної Ради 1 серпня 1891 р. [630, С.36]. А вже 11 червня 1892 р. імператор затвердив підготовлений Сенатом закон про нове «Міське положення» [630, С.36-37], [211, с.430].

Згідно з новим «Міського положення» (1892 р.) губернатор отримав такі нові повноваження щодо органів міського самоврядування: 1) за поданням міської управи затверджувати дату чергових виборів до органів міського

самоврядування (ст. 24); 2) ухвалювати рішення про «наиболее удобный по местным условиям» спосіб оприлюднення першого варіанту виборчих списків (ст. 35); 3) за поданням міської управи затверджувати остаточний варіант виборчих списків (навіть за умови, якщо його зауваження було не враховано («с заключением своим по тем возражениям, которые оставлены ею без уважения»)) (ст. 36); 3) дозволяти оприлюднювати у місцевих «Губернських відомостях» остаточні виборчі списки, не пізніше як за місяць до початку виборів (ст. 38); 4) у разі виявлення порушень виборчого процесу губернатор «предлагает о том местному по земским и городским или по городским делам с присутствием» (ст. 49) або визнати вибори в цілому недійсними або скасувати обрання окремих гласних (ст. 51-52); 5) дозволяти оприлюднювати у місцевих «Губернських відомостях» остаточний список обраних гласних міської думи (ст. 55); 6) на рівні з гласними вносити на обговорення міської думи питання для обговорення (ст. 67); 7) здійснювати ревізії міських органів самоврядування (ст. 101); 8) затверджувати на посаді членів міських управ, помічників міських голів, міських секретарів (ст. 118); 9) за поданням міської думи, затверджувати осіб для «ближайшего заведывания отдельными отраслями хозяйства и управления», а у особливих випадках – виконавчі комісії (ст. 103); 10) звільняти міського секретаря, членів управи та помічників міського голови при наявності їхньої заяви й надавати відпустку міському голові (ст. 122); 11) порушувати питання про притягнення до юридичної відповідальності голову, міського секретаря, членів управи та помічників міського голови у разі виявлення дисциплінарних порушень чи протиправних дій й передавати такі справи на розгляд губернського присутствія у земських і міських справах (ст. 148); 12) приймати рішення з питань міського самоврядування, якщо двічі поспіль не відбулося засідання гласних міської думи через відсутність необхідного кворуму для прийняття рішень (ст. 89); 13) затверджувати постанови думи щодо питань господарського життя міста, які перебували у компетенції губернської адміністрації (ст. 78) [211, с.430-456].

Суттєво новим у правовому статусі виборних осіб інститутів міського самоврядування стала норма «Положення» (1892 р.), яка надавала статус державного службовця міському голові, його товаришу або помічнику, членам управи (ст. 121) [211, с.451].

Верховенство влади губернатора у порівнянні з органами та посадовими особами міського самоврядування визначало також правове закріплення за ним виключного права взаємовідносин з центральними органами влади та посадовими особами. Тобто, органи міського самоврядування могли взаємодіяти з відповідними центральними органами влади та посадовими особами лише за посередництва губернатора [211, с.445-446].

1892 р. губернське у міських справах присутствіє було реформоване в губернське у земських і міських справах присутствіє, яка мала на меті захищати інтереси губернської влади. Її створення обґрунтовувалось прагненням центральної влади передати повноваження Сенату щодо розгляду справ про конфлікти місцевого рівня («маси дрібних незначних справ») губернським інституціям. До складу губернського присутствія входили: губернатор (голова), віце-губернатор, управляючий казенною палатою, прокурор окружного суду (замість нього міг запрошуватися губернський прокурор), голова мирового з'їзду, міський голова губернського міста (розділ VII) [211, с.432]. Факт головування губернатора у губернському присутствії дослідниками також почасти трактується як зайва можливість впливати на діяльність органів міського самоврядування. Зокрема український історик В. Грицак стверджує, що «посилення влади губернатора у другій половині XIX ст., йшло шляхом не передачі в його руки владних функцій від інших посадових осіб і відомств, а через зміну форм функціонування губернаторської влади й засобів впливу на місцеві органи самоврядування ..., а саме через головування та залучення до роботи у губернських присутностях, комітетах і комісіях; через загальний контроль за діяльністю місцевих органів різних відомств і самоврядних структур; через участь у підборі та ротації чиновницьких кадрів [432, с.135]».

Саме через губернське у земських і міських справах присутствіє губернатор «якщо ... визнає за не можливим затвердити будь-яке з представлених йому ... постанов Думи», міг прийняти рішення щодо припинення дії такої, або ж опротестувати його як незаконне (ст. 80) [211, с.445]. Обмеження міського самоврядування виявлялось також у праві губернатора видавати постанови, які були обов'язковими для виконання як мешканцями міст, так і міськими органами самоврядування, що юридично визначало постанови губернатора вищими нормативно-правовими актами від думських постанов та рішень думських управ. Крім того, на проект обов'язкових для міста постанов дум (пов'язаних з міським благоустроєм) управа повинна була отримати також висновок начальника місцевого поліцейського управління [608, С.185].

Таким чином, «Міське положення» (1892 р.), ідеологічним обґрунтуванням якого стала «державна теорія самоврядування», запропонована юристами кінця XIX ст. (про специфічність та особливість проблем регіонального рівня), надало широкі повноваження у сфері управління краєм інституціям державної адміністрації, зокрема, губернатору та губернському у земських і міських справах присутствію, що значно розширило їхні можливості впливу на формування й діяльність органів міського самоврядування та посилило адміністративний контроль над ними. Згідно чинних норм губернатор мав стежити не тільки за законністю, але й за правильністю дій органів міського самоврядування. Наділення губернського очільника такими повноваженнями надавало йому право на власний розсуд визначати правомірність дій виборних органів місцевої влади, що фактично визначило верховенство його влади у губернії та значно обмежило участь представницьких органів й установ у вирішенні важливих питань соціально-економічного та культурного розвитку краю. У результаті впровадження реформи міського самоврядування змінився характер взаємовідносин між губернатором і міськими думами. Але при цьому варто відзначити, що це не означало повне нівелювання значення та ролі інститутів представницької демократії у вирішенні важливих питань життя краю. Згідно норм «Міського положення» (1892 р.) органи міського

самоврядування при вирішенні важливих питань життя міста, губернії продовжували співпрацювати як з органами місцевої імперської адміністрації, так і з центральними органами влади. Чинні норми лише посилювали адміністративний контроль за їхнім функціонуванням, вимагаючи прийняття зважених та відповідальних рішень, які б не тільки не суперечили нормам законодавства, а й відповідали загальнодержавним інтересам [183; 187].

Таким чином, нововведення 1880-1890-х рр., що збільшили залежність органів місцевого самоврядування від губернської адміністрації (губернатора та його канцелярії), перетворивши земства та органи міського самоврядування у виконавчі господарські органи при місцевій імперській адміністрації та розширювали повноваження губернатора не тільки як представника самодержавної влади на місцях, а й як інституції з досить широкими контролюючими, адміністративними (особливо правоохоронними) повноваженнями, посилили неефективність місцевої влади: вирішення усіх господарських питань життя краю залежало від особистісних рис та професіоналізму місцевого губернатора, а не від дієвого впровадження норм законів та діяльності виборних органів самоврядування.

Зростаюче воєнно-стратегічне значення Правобережної України (прикордонне розташування регіону, наростаюче російсько-австрійське суперництво за вплив у ньому), посилення інтеграційних заходів центру з метою досягнення адміністративно-правової, соцієтнічної, конфесійної та господарсько-економічної однорідності краю відповідно до імперських стандартів, широкомасштабна деполонізація краю (ліквідація залишків політичної влади та політичних традицій Речі Посполитої, декласування польської шляхти), наростаючий польський і український національно-визвольний рух обумовлюють новий етап у формуванні моделі інституту цивільного губернатора у системі імперської влади в українських губерніях, що був пов'язаний зі змінами у внутрішньополітичному курсі російського самодержавства на Правобережній Україні у зв'язку із впровадженням земської реформи 1903–1904 рр. [679, с.39-40].

До реформи 1903–1904 рр. справами місцевого життя у Київській губернії завідували різні установи: прикази громадської опіки, розпорядчі комітети, губернські правління та селянські присутствія. 2 квітня 1903 р. було прийнято «Положення про управління земським господарством у Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилівській, Подільській губерніях», згідно з яким в Київській губернії і ще 8-ми західних губерніях вводилося спрощене земське управління, установи яких переобирали на себе повноваження ліквідованих приказів громадської опіки, відділів земських повинностей розпорядчих комітетів, страхових відділів селянських присутствій, а із ведення губернських правлінь вилучено лікарську та ветеринарну частини; а з 1 липня 1904 р. відповідні майно та капітали були передані в розпорядження управлінь земським господарством [679, с.41]. Згідно з «Положенням» (1903 р.) губернатор отримав наступні права та обов'язки щодо земських управлінь: 1) очолювати губернський комітет у справах земського господарства (ст. 9); 2) формувати порядок денний губернського комітету у справах земського господарства (ст. 42); 3) у випадку рівності голосів у губернському комітеті у справах земського господарства губернатору належало право остаточного рішення (ст. 43); 4) призупиняти рішення губернського комітету у справах земського господарства (ст. 43); 5) подавати міністру внутрішніх справ за згодою губернського та повітового предводителя дворянства, кандидатів на посади земських гласних від повіту (ст. 15); 6) виконувати «общее руководство и наблюдение» за діяльністю повітових комітетів у справах земського господарства (волосних старшин) (ст. 51); 7) за поданням губернської управи у справах земського господарства призначати секретаря канцелярії управи та її постійних членів [260, с.334-353].

Отже, місцеве управління, запроваджене на основі закону від 2 квітня 1903 р., не задовольняло вимогам соціально-економічного і політичного розвитку Правобережної України, що не знімало питання поширення на Київську, Волинську та Подільську губернії виборного земства.

Подальше реформування системи органів місцевого управління та самоврядування пов'язано з проголошенням Маніфеста «Про удосконалення державного устрою» 17 жовтня 1905 р. та реформаторською діяльністю П. Столипіна (у 1906 р. очолив російський уряд), який аграрні перетворення пов'язував з поліпшенням місцевого управління і подальшим удосконаленням всієї системи організації як державної влади, так і місцевого самоврядування. Однак зрозуміло, що всі намагання голови уряду були спрямовані на зміцнення російської імперської державної моделі. Передбачалось, як відмічає російський історик Л. Лисенко, створення «сильной регулируемой и ответственной руководящей власти» з одного боку шляхом посилення влади губернатора, об'єднання органів управління губернського та повітового рівнів та забезпечення координації їхньої діяльності віце-губернатором, з іншого – обмеження адміністративного втручання у діяльність місцевих органів самоврядування, розширенням повноважень земств, об'єднанням державних і земських виконавчих органів в єдину структуру органів влади та управління [486]. У цьому контексті важливе місце посідає спроба реалізації останнього масштабного проекту – адміністративної реформи (1906-1910 рр.), що мала охопити як центральні й місцеві органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування. Так, Столипінська адміністративна реформа передбачала прийняття на законодавчому рівні такого комплексу нормативно-правових актів (1906-1910 рр.) [278]: «Основні засади з облаштування місцевого управління» (1906 р.), «Про встановлення основних засад устрою губернських установ» (1907 р.), «Основні засади перетворення земських і міських громадських установ» (1907 р.), «Положення про волосне управління» (1907 р.), «Положення про селищне управління» (1907 р.), «Проект висновку про зміни і доповнення діючого законодавства про повітові установи у губернії» (1907 р.), «Положення про урядових дільничних комісарів» (1907 р.), «Положення про губернське управління» (1907 р.). Аналіз цих документів засвідчує прагнення вищої імперської влади удосконалити вертикаль виконавчої влади, структурно змінити систему місцевих органів державної влади, ліквідувавши їхню

різновідомчу підпорядкованість та створивши єдиний виконавчий орган влади у губернії, конкретизувати й деталізувати повноваження губернатора у зв'язку із проголошенням Маніфеста від 17 жовтня 1905 р. [239, с.754-755], удосконалити систему організації та діяльності органів місцевого самоврядування (збільшення повноважень), ліквідувавши їхню становість й розширивши можливості для народного представництва (зниження майнового цензу).

Упродовж 1907–1909 рр. П. Столипін ініціює розгляд, розробку, обговорення та підготовку радою у справах місцевого господарства при МВС (утворений у 1904 р. як колегіальний дорадчий орган, що складався з чиновників та дворянських представників земств) до подання на розгляд Третьої державної думи законопроекту «Положення про губернське управління» [278], який так і не був нею розглянутий. Весною 1909 р., зустрівши сильний опір з боку імператора, його оточення, консервативних кіл дворянства, прем'єр П. Столипін відмовляється від подальшого лобіювання реформи адміністративного управління. Фактично це була остання до лютневих подій 1917 р. спроба центральної імперської влади реформувати інститут губернатора у системі місцевих органів державної влади [486].

Таким чином, адміністративна реформа П. Столипіна мала за мету посилити взаємодію між місцевими державними органами влади й органами місцевого самоврядування та запровадити правові засади для більш ефективного управління губерніями і створення основи для подальшої, у перспективі, трансформації абсолютної монархії у парламентську (конституційну), формування основ громадянського суспільства.

На практиці реальне розширення адміністративних повноважень цивільного губернатора на цьому етапі було пов'язано з реалізацією основних положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та виданням ряду нормативно-правих актів у формі «тимчасових правил», які регламентували впровадження громадянських прав та свобод, зокрема: «Тимчасові правила про періодичні видання» (від 24 листопада 1905 р.) [219], «Про установаження тимчасових

заходів, у доповнення діючих постанов про зібрання» (від 12 жовтня 1905 р.) [245], «Тимчасові правила про публічні зібрання» (від 4 березня 1906 р.) [221], «Тимчасові правила про товариства та союзи» (від 4 березня 1906 р.) [220]. Зокрема, губернатор наділявся такими повноваженнями: здійснювати контроль за свободою слова та друку, громадськими зібраннями, товариствами, спілками (союзами) у губернії; видавати дозволи на відкриття періодичних видань у краї, проведення громадських зборів; накладати адміністративні стягнення на порушників або на свій розсуд передавати такі справи до суду, тощо.

Окремо варто відзначити, що у досліджуваній нами період, губернатор поряд з виконанням своїх прямих обов'язків та повноважень здійснював керівництво також рядом інших установ як державних, так і громадських. Губернатор головував у таких установах Київської губернії: губернський статистичний комітет, губернський розпорядчий комітет, губернський лісоохоронний комітет, губернський комітет товариства опіки (кураторства) над тюрмами, губернський комітет громадського здоров'я, губернський комітет у справах земського господарства, губернський комітет у справах дрібного кредиту, губернський комітет опіки (кураторства) над народною тверезістю, губернська землевпорядна комісія, губернська комісія народного продовольства, губернська комісія з перепису населення, приказ громадської опіки, губернська опіка дитячих притулків, губернське у міських справах присутствіє, губернське у селянських справах присутствіє, губернське про земські повинності присутствіє, губернське з військової повинності присутствіє, губернське церковно-будівельне присутствіє, губернське про прибутковий податок присутствіє, губернське у справах про товариства присутствіє, губернське у справах фабрик та гірництва присутствіє, Товариство Червоного хреста, товариство любителів голубиноного спорту, а також був опікуном публічної бібліотеки та членом губернського присутствія по забезпеченню православного духовенства й товариства любителів кінного спорту, тощо.

Отже, губернатор, як імперський чиновник вищого рангу у краї виконував не лише свої прямі повноваження, очолюючи офіційні органи влади й управління (різноманітні присутності, комітети, комісії), а й змушений був безпосередньо здійснювати керівництво, організовуючи діяльність різних громадсько-культурних і добродійних товариств та організацій.

З початком Першої світової війни система державного управління трансформується до вимог воєнного часу. Як відмічає сучасний український історик О. Кирієнко, розгортання військових дій на теренах імперії фактично виокремлює території, які безпосередньо були пов'язані з ходом воєнних операцій (театр воєнних дій) й території, що стала тилловими. Театр воєнних дій включав фронтову, прифронтову зони та зону тилу армій фронту (Київська губернія перебувала у зоні тилу армії фронту), в яких, як правило, оголошувався воєнний стан [470, с.139]. Загальне військове управління на цих територіях здійснювала ставка верховного головнокомандуючого, а їхній політико-правовий статус регламентувався такими нормативно-правовими актами: «Правила про місцевості, оголошенні у військовому стані» (1892 р.), «Положенням про польове управління військами у воєнний час» (1914 р.) [257, с.13-34]. Іменним височайшим указом імператора Миколи II від 17 липня 1914 р., серед інших губерній Російської імперії, воєнний стан оголошувався і у Київській губернії [470, с.143]. Відповідно до наказу головнокомандуючого генерал-ад'ютанта М. Іванова № 26 від 24 липня 1914 р. та на основі статті 14 «Положення про польове управління військ у воєнний час» (1914 р.) запроваджувалася нова система підпорядкування цивільних органів місцевої влади військовій адміністрації. Так, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор разом із місцевими губернаторами, у тому числі і київським губернатором, підпорядковувалися командуючому Київського військового округу, який, у свою чергу, був підзвітний Головному начальнику з постачання армій Південно-Західного фронту [470, с.183].

Таким чином, система органів цивільної влади українських губерній, у тому числі і Київській губернії, що опинилась у зоні театру воєнних дій,

підпорядковувалася головнокомандуючому фронту або командуючому окремої армії, дислокованої на цій території. Київський губернатор із ліквідацією київського генерал-губернаторства (11 вересня 1914 р.) підпорядковувалися безпосередньо командуючому Київського військового округу.

Революція 1917 – 1921 рр. започаткувала перехід Росії від самодержавної моделі до ліберально-демократичної владної моделі, а тому вимагала змін у системі державного управління, у тому числі на місцевому рівні. Інститут губернатора як уособлення самодержавного правління породжувало у суспільстві настрої необхідності його реформування в умовах утвердження демократичних цінностей громадянського суспільства. За такої ситуації Тимчасовий уряд здійснив ряд заходів з ліквідації імперських управлінських інституцій як центральних, так особливо місцевих рівнів. Так, рішенням Тимчасового уряду від 4 березня 1917 р. губернаторів та віце-губернаторів було тимчасово відсторонено від виконання своїх обов'язків, а їхні повноваження передавалися голові губернської земської управи, статус якого нині визначався як «губернський комісар Тимчасового уряду» [206, с.24]. Процес передачі губернатором управління Київською губернією революційній владі носив мирний характер. 6 березня 1917 р. о 11:00 год. Київський губернатор граф О. Ігнат'єв отримав телеграму із Санкт-Петербурга від члена комітету міністрів, міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду князя Г. Львова про тимчасове відсторонення від займаних посад усіх губернаторів та віце-губернаторів й передачу влади голові губернської земської управи. Уже о 14:00 год. у будинку київського губернатора, за участі усіх посадовців губернської адміністрації відбулася передача влади голові київської губернської земської управи М. Суковкину [335, С.1]. У ДАКО зберігається розписка про прийняття-передачу у березні 1917 р. Київської губернії. У зверненні колишнього київського губернатора до чинного київського губернського комісара М. Суковкіна значиться: «З огляду на [...] розпорядження міністра внутрішніх справ, прошу ваше превосходительство прийняти від мене управління Київською губернією. Прошу прийняти запевнення у повному шануванні та

істинній відданості». У документі також є автограф: «Губернію прийняв 6 березня 1917 р. Губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін. Губернію Київську здав ...», що підтверджує мирний характер передачі влади у Києві [585, С.147].

Отже, зміна моделі державного устрою Росії, викликана революційними трансформаціями 1917-1921 рр., ознаменувала собою і ліквідацію імперських інститутів влади як на центральному, так і регіональному рівні, що означало і скасування інституту київського губернатора.

Таким чином, друга половина XIX – початок XIX ст. – це період удосконалення організаційно-правових основ функціонування інституту губернатора, що пов'язаний із добою «Великих реформ» (60-80-ті рр. XIX ст.) та добою «православного консерватизму» («епоха Контрреформ») (80-90-ті рр. XIX ст.). Цей період відзначений проведенням у Російській імперії як ліберально-демократичних реформ, так і контрреформ, які відбувалися з одночасним посиленням губернаторської влади, що на законодавчому та організаційно-управлінському рівнях характеризувалось наділенням губернатора новими повноваженнями контролюючого і репресивно-поліцейського характеру.

Друга половина XIX – початок XX ст. – період завершення процесу остаточного утвердження й оформлення інституту київського губернатора у системі імперського управління українськими землями, що включав такі етапи: 1837 рр. – 1864-1866 рр. – законодавчого оформлення повноважень та адміністративних функцій київського губернатора; 1864-1866 рр. – 1903-1907 рр. – подальшої інституалізації посади київського губернатора в умовах централізації управління імперією; 1906-1907 рр. – 1914 р. – спроби трансформації інституту київського губернатора в умовах утвердження конституційно-монархічної моделі; 1914-1917 рр. – наділення київського губернатора особливими повноваженнями в умовах воєнного часу.

Отже, губернська система адміністративно-територіального устрою проіснувала в Україні близько 200 років, з 1708 р. аж до 1927-1929 рр., а

інститут київського (цивільного) губернатора функціонував упродовж з 1700 р. по 1917 р.

2.2. Губернське правління

Інститут «губернського правління» у системі місцевого державного управління запроваджено указом імператриці Катерини II «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (від 7 листопада 1775 р.), за яким цей орган імперської місцевої адміністрації, безпосередньо підпорядковуючись Сенату, мав забезпечити загальне управління губернією, та доводити до установ і чиновників губернії закони, укази імператора, розпорядження вищих органів державної влади та здійснювати контроль за їх виконанням [275, с.229-304]. За своїм правовим статусом губернське правління прирівнювалось до вищих виконавчих органів державної влади на місцях. У п. 413 «Установ» (1875 р.) зазначено: «губернське правління є нарівні з колегіями, і для того окрім імператорської величності і Сенату ні від кого не приймає законів і указів, і ні в кому іншому не подає і не надсилає рапортів і донесень [275, с.287]». Київське губернське правління розпочало свою діяльність 16 вересня 1781 р. – відразу після заснування Київського намісництва [248, с.247], [3, арк.4-9]. Відповідно, до «Установ» (1775 р.) воно складалося із губернатора (головував) та двох радників [275, с.232].

Імператор Павло I не схвалював запроваджених Катериною II таких управлінських принципів як колегіальність, відносна самостійність державних установ, місцеве управління, що формувалося на виборному принципі. А тому намагався замінити виборних представників імперської адміністрації чиновниками незалежними від станових інтересів, проте здатних виконувати його монаршу волю. Відтак, імператор Павло I відмовився від трьохступеневої системи управління державою (імператор-генерал-губернатор-губернатор) і перевів державне управління на двоступеневу: імператор-(сенат-губернатор), причому губернатор підпорядковувався безпосередньо імператору,

зосереджуючи в своїх руках адміністративно-поліцейські, військові й фінансові питання життя губернії [643].

У період правління Олександра I роль губернського правління посилюється. Своїми указами від 16 серпня 1802 р. [226, с.221-222] та від 21 серпня 1816 р. імператор Олександр I наголошував, що губернатор має не одноосібно здійснювати управління у губернії, а опираючись на губернське правління [228, с.996-997].

Отже, губернське правління як інститут державної влади російського самодержавства в українських губерніях був вищим губерніальним колегіальним виконавчим органом державної влади, підпорядкований безпосередньо імператору та Сенату, сфера повноважень якого охоплювала усі напрями управління губернією; його головуючим був або генерал-губернатор, або губернатор (у разі їхньої відсутності ці обов'язки виконував віце-губернатор).

Запровадження у 1802 р. міністерств та їхніх відомчих інституцій (губернська казенна палата, губернська цивільна палата, губернська кримінальна палата) у губерніях створило певну неузгодженість у діяльності та взаємодії інститутів губернатора й губернського правління з очільниками міністерств та їх відомчими установами на місцях. У результаті виникла організаційно-правова колізія, при якій губернатор, будучи представником імператора у краї (т.б. представником вищої влади у губернії), одночасно є чиновником міністерства внутрішніх справ, що підпорядковувався міністру; відповідно й губернське правління, підпорядковуючись Сенату, потрапляє у підпорядкування МВС. Разом з тим, міністри не мали права надсилати розпорядження губернським правлінням, а всі свої розпорядження вони адресували безпосередньо губернаторові, що у свою чергу породжувало неузгодженість розпоряджень Сенату та міністерств губернським правлінням, бюрократичну тяганину, зростання документообігу.

Упродовж першої чверті XIX ст. у зв'язку із збільшенням документообігу, кількості справ, що вирішувалися у губернському правлінні, як зазначає

сучасний дослідник М. Бармак, чисельний склад та структура останнього постійно змінюється [554, С.145]. Чисельність та склад Київського губернського правління визначав іменний імператорський указ «Про штати губернських правлінь та про прибавку утримання» (від 14 листопада 1824 р.), який передбачав збільшення посадовців губернського правління. До його складу введено ще радника та одного асесора. Ці чиновники утворювали загальне присутствіє київського губернського правління, повноваження якого передбачало вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законами, участь у торгах на підряди, загальні розпорядження з усіх питань управління [241, с.201].

Усі виконавчі справи губернського правління перебували у віданні канцелярії губернського правління, структура якого на початку XIX ст. не була чітко визначеною та включала: експедиції, відділення, столи [241, с.201]. Організаційне оформлення канцелярії губернського правління відбулося згідно з указом «Про штати губернських правлінь та про прибавку утримання» (1824 р.). Так, канцелярія київського губернського правління складалась з чотирьох експедицій: поліцейська, судова, цивільна, будівельна [10, арк.65-67]. Кожну експедицію очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор і інші канцелярські клерки [554, С.145].

Таким чином, у зв'язку зі зростанням документообігу упродовж першої чверті XIX ст. у 3,5 рази в губернському правлінні збільшувалася кількість його посадовців та чиновників, оформлюється структура (складалася із загального присутствія і канцелярії губернського правління), визначається перелік посад з відповідними службовими обов'язками.

Спроба військового державного перевороту, відома як повстання декабристів (1825 р.), польське повстання (1830-1831 рр.), зростаючий наплив документообігу й бюрократичні колізії в системі місцевого управління стали тими чинниками, що у період правління імператора Миколи I спричинили подальше реформування структури та складу губернського правління.

Імператорським указом «Про надання всім наявним місцям та посадовим особам у Західних губерніях тих назв, які існують у великоросійських губерніях» (від 30 жовтня (4 листопада) 1831 р.) у губернських правліннях, у тому числі київському губернському правлінні, призначення радників узгоджувалось з МВС, а також тимчасовим військовим губернатором; земських справників, земських засідателів, городничих і поліцмейстерів – губернатором (цивільним). Були скасовані посади підкоморіїв, комірників, возних і хорунжих, яких не було в російських державних структурах [230, с.159-160].

«Наказом» (від 2 червня 1837 р.) було чітко визначено коло питань, які мали розглядатись колегіально, і тих, які перебували лише у компетенції губернатора [250]. Згідно з «Положенням про порядок діловодства у губернських правліннях» [258] (від 2 червня 1837 р.) (далі – «Положення» (1837 р.) колегіальність розгляду питань губернським правлінням полягала в тому, щоб засідання проходили у складі головуючого губернатора і чотирьох радників, один з яких був старший, а саме провадження справ здійснювалося у канцелярії, яка складалася з чотирьох відділень, а ті, в свою чергу, ділилися на столи [258, с.440-442]. З метою поліпшення функціонування губернського правління до його складу було також введено нову посаду – віце-губернатора, який виконував обов'язки старшого радника. Головними його обов'язками було заміщення відсутнього губернатора і нагляд за правлінням в цілому, особливо за його діловодством [602, С.217]. Колегіальність управління у губернському правлінні здійснювалася через загальне присутствія губернського правління, очільником останнього був губернатор. Це означало, що очільник губернії був для губернського правління не просто вищою посадовою особою, а однією із головних посадових осіб у губернському правлінні й здійснював керівництво особисто у тих випадках, коли сам вважав це за необхідне [258, с.439]. Рішення загального присутствія губернського правління оформлялися у так званих «журналах». У кожному журналі вказувалася інформація щодо суті справи та кінцевого рішення. Журнал затверджувався губернатором і тільки після цього зафіксоване рішення набирало чинності. Водночас, рішення губернських

правлінь навіть з досить обмеженого кола питань щодо судової частини передбачали прийняття колегіального рішення, але з обов'язковим затвердженням губернатора [554, С.146]. Згідно із прийнятими у той час офіційними нормами діловодства, справа спочатку повинна була розглядатися відповідними чиновниками губернського правління, які рекомендували порядок її вирішення. Потім журнал, де вказувалася суть справи і ухвалені рішення, підписувався радником того відділення, в якому справа провадилася. Після цього журнал передавався на підпис іншим радникам, від них - віце-губернатору, а потім на затвердження губернатора. Якщо губернатор був не згоден із журнальними постановами, то вони могли на його розсуд бути змінені або зовсім скасовані. Однак практика показала, що такого порядку розгляду справ на місцях не дотримувалися, і губернське правління не могло прийняти самостійно рішення без санкції губернатора. До колегіального розгляду належали справи щодо кормчества, вирубки лісів, сумнівів з приводу застосування законів і з питань про підсудність [258]. «Положення» (1837 р.) чітко визначало порядок розгляду справ губернськими правліннями та їхніми чиновниками [258, с.447]. Варто зазначити, що «Положення» (1837 р.) чітко не регламентувало терміни розгляду справ, але у ньому щоразу наголошувалось на необхідності оперативного розгляду справ чиновника: «немедленно отправляют», «немедленно раздают», «немедленно вносят» [552, С.91]. Такі прогалини у нормативно-правовому забезпеченні діяльності місцевих чиновників губернських установ породжували чиновницьку тяганину [554, С.147].

Одночасно зі введенням «Положення» (1837 р.) було видано указ «Штати губернських та повітових установ» (від 3 червня 1837 р.), за яким усі губернії поділено на три розряди, визначено відповідні кошториси. Так, кошторис губернського правління першого розряду складав 61 000 руб. на рік, другого - 57 000 руб., третього - 52 000 руб. [259, с.87-88]. Київське губернське правління відносилось до першого розряду і складалося з губернатора, віце-губернатора, старшого радника, трьох радників, секретаря, головного реєстратора, 4-х

реєстраторів відділень, його помічника, 4-х старших столоначальників, 6-ти столоначальників, 10-ти їхніх помічників, перекладача, архіваріуса, його помічника, ексекютора, його помічника, писарів. Всього до складу київського губернського правління входило 69 осіб [259, с.87-88]. У відповідності до «Табелю про ранги» чиновникам губернського правління присвоювались відповідні ранги: губернатор (IV клас), віце-губернатор (V клас), радники (VI клас), секретар (правитель справ) загального присутствія (VIII клас), старші столоначальники (IX клас), головний реєстратор, столоначальники, перекладач (X клас), реєстратори відділень, помічники столоначальників, архіваріус, ексекютор (XII клас), помічники головного реєстратора, архіваріуса і інквізитора (XIV клас). Посада писаря рангу не мала. Їм присвоювались розряди: вищий, середній і нижчий [259, с.87-88].

Отже, на думку російської дослідниці М. Балової, оформлення та упорядкування організаційної структури губернського правління мало забезпечити бездоганне ведення, встановленого «Положенням» (1837 р.), єдиного для всіх губерній порядку діловодства та документообігу [552, С.92].

Невирішеність правового розмежування повноважень губернатора і губернського правління, відсутність дієвого механізму убезпечення від втручання у його справи губернатора, необхідність розмежування функцій між губернським правлінням і губернськими адміністративними органами, великий об'єм поточного діловодства в діяльності губернського правління обумовили подальшу реорганізацію інститутів губернської адміністрації на місцях.

У 1840-х рр. відбувається подальша реорганізація інститутів губернської адміністрації, пов'язана з іменним імператорським указом Миколи I «Установи для губернських правлінь» (2 січня 1845 р.) [272] (далі – «Установи» (1845 р.)), який змінює кадровий склад губернських правлінь та запроваджує ряд нових підрозділів у його структурі. Зокрема, було збільшено склад загального присутствія (до якого увійшли губернатор, віце-губернатор, три радника, один з яких був старшим, і один асесор; віце-губернатор був звільнений від керівництва першим відділенням і як посадова особа у губернії після

губернатора забезпечував безпосереднє керівництво губернським правлінням); у структурі канцелярії губернського правління було створено: а) канцелярію загального присутствія, яку очолював старший секретар й у підпорядкуванні якого були два його помічника (один з них керував ревізійним столом, а інший одночасно міг бути перекладачем), реєстратор з помічниками, ексектор з помічниками, а також помічники столоначальників і канцелярські служителі; б) ревізійний стіл, підпорядкований віце-губернатору (контролював документообіг та розгляд справ у самому губернському правлінні) [272, с.17]. Крім штатних канцеляристів, які отримували встановлену заробітну платню, до складу відділень губернського правління входили ще й посадові особи, які перебували на випробувальних термінах без платні, при чому таких було більше саме у тих підрозділах, в яких з-поміж основних повноважень передбачались і додаткові. За «Установами» (1845 р.) структура губернської імперської адміністрації виглядала таким чином: губернське правління складалось з загального присутствія (головував губернатор або віце-губернатор) та канцелярії губернського правління, яка складалась з канцелярії присутствія (керівництво здійснював старший секретар), і поділялась на структурні підрозділи: відділення, експедиції, столи, кількість яких змінювалась відповідно до завдань. Відділення губернського правління та їх структурні підрозділи (столи) створювалися відповідно до штатного розпису, але кількісний склад канцелярських службовців збільшувався [273, с.3]. Разом з тим, варто зазначити, що у Київській губернії нові штати вводились спеціальним положенням Комітету міністрів «Про поширення нових штатів губернських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губерній» [235], [129, арк. 3-5]. Згідно закону «Установи» (1845 р.) (12 глав і 302 статті) справи губернського правління залежно від змісту та важливості розгляду поділялись на три категорії (1-2 категорії – рішення спільне губернатора і губернського правління, 3 – лише губернського правління): 1) судові, які вирішувалися в губернському правлінні колегіально більшістю голосів (наприклад, про притягнення чиновників до юридичної відповідальності, покарання за

корчемство, вирубка лісу, тощо); 2) адміністративні («1-го розряду»), рішення, які остаточно затверджувались після санкції губернатора; 3) адміністративні («2-го розряду»), рішення, що приймалися губернським правлінням без участі губернатора [272, с.25]. Такий порядок мав на меті значно прискорити процедуру їхнього вирішення. На відміну від «Положення» (1837 р.) «Установи» (1845 р.) було чітко визначено терміни обігу та розгляду справ у губернському правлінні: на отримання справи та паперів від чергового – доба, взяття на облік справи реєстратором – доба, і на третю добу справа передавалась столоначальнику. Підготовка справи у відділенні до обговорення на засіданні загального присутствія передбачала 3 доби. Було також регламентовано і робочий день губернського правління. Так, канцелярія губернського правління розпочинала свою роботу о 09:00 годині ранку, а загальне присутствія губернського правління – о 12:00 годині, робочий день останнього мав тривати до перегляду усіх справ, що виносились на розгляд. З метою посилення дисципліни чиновників «Установами» (1845 р.) встановлювало персональну відповідальність чиновників за зволікання при розгляді справ, втрату документів або службову халатність, регламентувало юридичну відповідальність [272, с.19-22; 554, С.147].

Однією з новацій імператорського указу «Установи» (1845 р.) було посилення повноважень віце-губернатора у губернському правлінні. Так, згідно з «Положенням» (1837 р.) віце-губернатор очолював перше відділення канцелярії губернського правління та був старшим із чотирьох радників, які складали загальне присутствія губернського правління [258, с.439]. Указом «Установи» (1845 р.) віце-губернатор уже стає помічником губернатора, за губернським правлінням. Старший радник, якщо виникала така необхідність, заміняв віце-губернатора. У такому випадку старший радник підписувався «за віце-губернатора» та переймав усі його права та обов'язки за губернським правлінням, а відділення, очолюване старшим радником, передавалось у підпорядкування асесору, який засідав у загальному присутствії губернського правління і одночасно заміщав старшого радника [272, с.24].

Таким чином, указ «Установи» (1845 р.) продовжив подальше формування організаційної структури губернського правління, запровадивши ряд важливих підрозділів, норми відповідальності чиновників губернського рівня, унормувавши порядок діловодства й документообігу і, ставши одним із основних нормативно-правових актів, який визначав місце губернського правління в системі устрою самодержавної Російської імперії й регламентував діяльність місцевих органів імперської влади в українських губерніях у тому числі.

Отже, упродовж 1775 р. - першої половини ХІХ ст. відбувається правове оформлення організаційної структури «губернського правління» як інституції в системі імперської губернської адміністрації (складалось з загального губернського присутствія, канцелярії губернського правління у складі канцелярії губернського присутствія та відділень і столів), законодавчого визначення його кадрового складу, розподілу посадових функцій та повноважень між його чиновниками, регламентація ведення діловодства та документообігу, взаємовідносин між губернатором та іншими губернськими установами. Законодавчі акти першої половини ХІХ ст. були спрямовані на жорстку уніфікацію діяльності губернських правлінь, встановлення суворой підзвітності й підконтрольності їхньої діяльності. До середини ХІХ ст. губернське правління з колегіально-дорадчої інституції при губернаторі стало органом місцевої виконавчої влади.

Аграрна реформа (1861 р.), як і вся «доба великих реформ» 1860-1870-х рр. у Російській імперії та пов'язана з цим радикальна зміна соціально-економічних відносин неминуче вплинули на систему регіонального управління. Адже від органів місцевої влади, які були безпосередніми виконавцями імперської волі на місцях, залежало впровадження ліберально-демократичних засад управління імперіями. З метою поліпшення ефективності їхнього функціонування, царський уряд намагався провести структурні зміни в управлінні Київською губернією та здійснити реорганізацію діяльності київського губернського правління.

Упродовж 1858-1859 рр. губернаторами було підготовлено пропозиції щодо реформування поліції. Поряд з цим київський військовий, подільський та волинський генерал-губернатор І. Васильчиков та київський губернатор П. Гессе вносять пропозиції щодо реорганізації діяльності установ губернської адміністрації та реформування організації діловодства в них. Вони ініціювали упродовж 1859-1861 рр. експеримент, який передбачав об'єднати міську і земську поліцію по всій Київській губернії та об'єднання губернських установ міністерства внутрішніх справ м. Києва у «Загальне київське губернське управління» з однією канцелярією та спільним діловодством, яке мав очолювати київський губернатор [12, арк.3].

17 березня 1859 р. Комітет міністрів дозволив І. Васильчикову об'єднати губернські установи МВС м. Києва (крім приказу громадської опіки і тюремного комітету) у «Загальне київське губернське управління» з однією канцелярією і спільним діловодством, яке очолював губернатор [532, с.291], з метою «звільнити київське губернське правління від розгляду судових та інших справ, ... крім справ про корчемство, щодо яких зберегти порядок, нині існуючий [256, с.208]».

Згідно із затвердженими 9 лютого 1861 р. І. Васильчиковим штатами «Загальне київське губернське управління» очолив губернатор. Структурно воно включало: загальне присутствія губернського управління (губернатор - головуючий, віце-губернатор, асесор, старший радник, два радника, губернський лікарський інспектор, губернський інженер, губернський архітектор, керівник земського відділення) та канцелярію губернського управління (складалася із 6-ти відділень та 15-ти столів), очільником якої був віце-губернатор.

Канцелярія губернського управління складалася з шести відділень: поліцейського, слідчого, господарського, земського, будівельного, лікарського, а також із газетного та особливого столів. До складу канцелярії київського губернського управління також входили такі посадові особи як: секретар, помічник секретаря, реєстратор, два помічника реєстратора, скарбничий

(казначей), два помічника скарбничого, бухгалтер по земському відділенню, помічник бухгалтера по земському відділенню, бухгалтер по господарському відділенню, два помічники бухгалтера по господарському відділенню, архіваріус, помічник архіваріуса, ексекUTOR, помічник ексекUTОРА [18, арк.153-154].

Поліцейське, слідче та господарське відділення очолювали радники канцелярії, один з яких, за поданням губернатора, затверджувався міністром внутрішніх справ у званні старшого радника. Посадовцями поліцейського, слідчого, господарського відділень були: радник (очолював відділення), три столоначальники та чотири помічники [17, арк.38-46]. У поліцейському відділенні: 1) складалися розрахункові відомості по установам та особам губернії, що відносяться до МВС; 2) здійснювалася переписка з питань утворення та функціонування станових установ губернії; 3) забезпечували печатками та гербами відповідні губернські установи, здійснювали розпорядження з рекрутських наборів; 4) займалися збором відомостей про народонаселення, іноземців, які проживають на території губернії [14, арк.119-122]; слідче відділення: 1) відало порядком здійснення слідчих справ; 2) розглядало питання про неправомірні дії чиновників; 3) займалося виконанням вироків, розміщенням арештантів, забезпечення їх одягом та продовольством; 4) здійснювало нагляд за діяльністю тюремної поліції, питаннями підсудності осіб [14, арк.123-124]; господарське відділення займалося питаннями: 1) утримання поліції, магістратів, міських дум, міських лікарів, пожежних частин; 2) розподілення міських земель, віддача їх в оренду; 3) відкриття ярмарків та торгів; 4) надання дозволів на будівництво приватними особами господарських та промислових споруд; 5) надання євреям дозволу на купівлю у м. Києві нерухомого майна; 6) утворення міщанських та міських установ [14, арк.125-127]. Посадовцями лікарського відділення були: інспектор лікарської частини, оператор, акушер, столоначальник та його помічник. У лікарському відділенні на чолі з губернським лікарським інспектором розглядалися справи, які раніше належали до лікарської управи, комітету громадського здоров'я та віспяного

комітету [17, арк.38-46]. Будівельне відділення, очолюване губернським інженером, включало такі посади: губернського інженера, губернського архітектора, депутата від дворянства, молодшого інженера, молодшого архітектора, трьох техніків, одного столоначальника та двох його помічників. У будівельному відділенні розглядалися справи, які перейшли із будівельної та дорожньої комісії [17, арк.38-46]. Посадовцями земського відділення були: керівник відділення, член комісії народного продовольства, двоє столоначальників, двоє помічників столоначальників, бухгалтер та його помічник. У земському відділенні розглядалися справи, які раніше належали до комісії народного продовольства та особливої у земських повинностях присутствія [17, арк.38-46]. У особливому столі зосереджувалися справи щодо адміністративних питань (звільнення, переміщення, відпустки, нагородження, складання формулярних списків чиновників, тощо), ведення переписки щодо штатів «наявних місць», здійснення розпоряджень при виявленні неточностей при ревізії «наявних місць» [130, арк.27-29]. Особливий стіл складався з одного столоначальника [327, с. 170]. У газетному столі розглядалися питання: 1) друку та розсилки «Губернських відомостей»; 2) перевірка та складання звітності щодо сум, здійснених Київським губернським статистичним комітетом та губернською типографією; 3) здійснення розпоряджень з господарської частини губернського управління; 4) підготовки бланків для різного роду установ [130, арк.30]. До складу газетного столу входили начальник газетного столу та помічник начальника газетного столу [327, с. 170]. Всього штат Київського губернського управління включав 68 осіб.

Отже, в результаті реформи управління 1859-1861 рр. різні відомства МВС, що діяли в Київській губернії, були об'єднані у єдиний орган і на основі Київського губернського правління починає функціонувати «Загальне київське губернське управління», очолюване губернатором з однією канцелярією, шістьма відділеннями (поліцейське, слідче, господарське, земське, будівельне, лікарське), газетним та особливим столами й єдиним діловодством. З його компетенції вилучався ряд судових повноважень.

Принципово важливим став виданий 8 червня 1865 р. іменний указ імператора Олександра II Сенату «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях» [208] (далі – «Тимчасові правила»), який встановлював новий устрій губернських урядових установ, та разом з тим збільшив роль губернських правлінь в управлінні губернією шляхом передачі їм незначних, поточних справ, які раніше знаходилися у компетенції губернатора [676, с.18].

«Тимчасовими правилами» (1865 р.) до губернського правління приєднувалися лікарська управа, губернський комітет громадського здоров'я, будівельна та шляхова комісія. Згідно з «Тимчасовими правилами» (1865 р.) губернське правління складалося із: загальної присутності губернського правління (губернатор, віце-губернатор, радники, губернський лікарський інспектор, губернський інженер, губернський архітектор, асесор) та канцелярії, яка розділялася на відділення під керівництвом радників. Губернатор, віце-губернатор, радники та асесор були постійними членами загального присутствія, всі ж інші чиновники брали участь у засіданнях лише у тих випадках коли розглядалися справи, що стосувалися будівельної або лікарської частини [208, с.643]. Разом з тим, передбачалося, що при губернському правлінні перебували губернський землемір та креслярська комісія з особливими і повітовими землемірами, а також мало друкарню, реєстратуру, архів, чиновників з рахункової та кредитної частин [208, с.635].

Згідно «Тимчасових правил» (1865 р.) справи губернського правління поділялися на судові та адміністративні [208, с.635]. До судових справ, які розглядалися губернським правлінням належали: 1) передача справ чиновників до суду; 2) справи про викорчування та вирубку лісу; 3) справи щодо правочинності законів; 4) скарги щодо зволікань у судах першого ступеня [208, с.635]. Судові справи вирішувалися більшістю голосів членів загальної присутності губернського правління [208, с.635]. Адміністративні справи, у свою чергу, поділялися на два типи: 1) справи, які потребували попереднього обговорення; 2) справи, що передбачали виконання законних приписів.

Адміністративні справи 1-го типу вирішувались колегіально та затверджувалися губернатором, справи 2-го типу вирішувалися губернатором або віце-губернатором. Губернським правлінням було надано право дозволяти відкривати промислові та торгові установи, приватні друкарні, аптеки, призначати та звільняти з посад лікарів. До цього такі рішення були виключною компетенцією міністерства внутрішніх справ. Лише імператор або Сенат могли скасувати рішення губернських правлінь [208, с.636].

У відповідності до «Тимчасових правил» (1865 р.) міністерство внутрішніх справ видало «Інструкцію про деякі зміни та покращання структури та штатів губернських установ», яку було розіслано усім генерал-губернаторам і в якій детально визначався склад канцелярії губернського правління та порядок діловодства, за яким кожне відділення ділиться на столи, під управлінням діловодів, кількість яких губернське правління могло самостійно змінювати [106, арк. 69-70]. Подібні дії МВС, на наш погляд, були спрямовані на удосконалення системи внутрішнього діловодства у губернському правлінні, що особливо ускладнилося у період впровадження ліберально-демократичних реформ (аграрна реформа (1861 р.), земська реформа (1864 р.), судова реформа (1864 р.)).

«Тимчасовими правилами» (1865 р.) у порівнянні з «Установами» (1845 р.) передбачалося скорочення одного столу розподільчого відділення та ревізійного столу, а справи останніх двох передати у новостворений особливий стіл, який мав розглядати справи господарської, грошової, ексекторської, архівної, друкарської, реєстраторської частин губернського правління. У цей же стіл надходили звіти щодо діловодства губернського правління та підвідомчих йому установ. «Тимчасовими правилами» (1865 р.) також створювалися два нових відділення: будівельне та лікарське, які очолювали губернський інженер і губернський лікарський інспектор відповідно [208, с.634-635].

Відповідно до «Тимчасових правил» (1865 р.) МВС було зобов'язано переглянути діловодство та штати губернських правлінь й губернаторських

канцелярій Київської, Подільської, Волинської, Лифляндської та Оренбурзької губерній для встановлення одноманітності у губернському управлінні імперії, а також для погодження з нині діючими правилами та штатами [209]. Станом на початок 1865 р. київське губернське управління складалося з 6-ти відділень (поліцейського, господарського, слідчого, земського, лікарського, будівельного) та 15-ти столів, у тому числі газетного та особливого столів, затверджені під час реорганізації київського губернського правління І. Васильчиковим у 1861 р. [17, арк. 42]. Нововведення, здійснені І. Васильчиковим під час реформування київського губернського правління (1859-1861 рр.), настільки сподобалися Олександрові II, що їх було поширено на Подільську та Волинську губернії, а діяльність київського генерал-губернатора ставилася за приклад усім іншим. Пізніше пропозиції І. Васильчикова були реалізовані в Лифляндській губернії, а згодом впроваджені в 45-ти російських губерніях та Бессарабській області, завдяки чому вдалося забезпечити контроль держави в Київському генерал-губернаторстві й зміцнити становище внутрішніх губерній [532, с.292-293]. Відтак, можна констатувати, що деякі положення реформи київського губернського правління (проведені І. Васильчиковим у 1859-1861 рр.) були використанні при підготовці «Тимчасових правил» (1865 р.). Водночас варто відмітити, що структура та склад реорганізованого київського губернського правління, дещо відрізняється від запропонованого варіанту у «Тимчасових правил» (1865 р.), що було пов'язане із не впровадженням у правобережних українських губерніях земської реформи (1861 р.) і часткового впровадження судової реформи (1864 р.).

23 червня 1865 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв звернувся до київського подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова з дорученням підготувати пропозиції щодо впровадження «Тимчасових правил» (1865 р.) у підвладному йому краї. Ділове листування між губернською канцелярією та МВС щодо доцільності впровадження нових штатів київського губернського правління тривало до червня 1866 р. Відтак, П. Валуєв, враховуючи

аргументи київського генерал-губернатора О. Безака, прийняв рішення залишити без змін нині існуючі штати та відтермінувати введення нових штатів у губернських управліннях Київської, Подільської, Волинської губерній до «сприятливих обставин» [18, арк. 123зв.-124]. При цьому зазначає, що порядок внутрішнього діловодства у губернських управліннях київської, подільської, волинської губернії здійснювати згідно з «Тимчасовими правилами» (1865 р.) [18, арк. 124].

14 жовтня 1869 р. згідно рішення Державної ради, затвердженим імператором «Про штати лікарських відділень губернських правлінь» до складу губернських правлінь лікарського відділення було введено посаду фармацевта, а також у якості експерименту на два роки скорочено посади акушера та оператора [242, с.122]. Відповідно у київському губернському управлінні було скорочено посади оператора та акушера [276, с.703]. Станом на 16 червня 1876 р. лікарське відділення київського губернського управління складалося з інспектора лікарської частини (очолював відділення), помічника інспектора лікарської частини, столоначальника та його помічника [23, арк.9]. Проаналізувавши «Пам'ятні книги» та «Адрес-календарі» Київської губернії з 1870 по 1914 рр. можемо констатувати, що посаду фармацевта у київському губернському управлінні (правлінні) так і не було запроваджено.

Окрім того, у підпорядкуванні київського губернського управління перебували: губернська креслярська комісія, друкарня, архів, реєстратура, а очільник губернської креслярської – губернський землемір, з 1874 р. входив до складу загального присутствія губернського правління і за правовим статусом прирівнювався до губернського інженера і лікарського інспектора [208, с.635].

Отже, суперечливість та непослідовність впровадження ліберальних реформ 1860-1870 –х рр. обумовили лише часткове реформування старого апарату управління Київською губернією та збереження відмінностей в системі адміністративного управління українськими губерніями у порівнянні з іншими губерніями імперії. Здійснюючи політику реформ, самодержавство опиралося на існуючий бюрократичний апарат, який об'єднав у систему тісно пов'язаних

між собою відповідні установи та органи в інститути державного механізму самодержавної влади на місцях. Зміни, які вносилися упродовж цього періоду, були несуттєвими і пов'язані лише з утворенням ряду нових структурних одиниць (відділень). У порівнянні з іншими губерніями Російської імперії, упровадження «Тимчасових правил» (1865 р.) забезпечило збереження кадрового штату Київського губернського правління відповідно до затверджених штатів у ході реформи 1859-1861 рр. Ці штати були незмінними до 1876 р. [23, арк.1-2].

Подальше організаційне оформлення інституту губернського правління як органу імперської влади на Правобережній Україні було пов'язано з міською (1870 р.) й військовою (1874 р.) реформами. Особливо важливим у цьому контексті стало запровадження незалежних за своїм змістом та функціями органів місцевого та міського самоврядування, що безпосередньо вплинуло на повноваження губернського правління. Так, рішенням Державної ради, затвердженим імператором «Про надання права міністру внутрішніх справ скорочувати склад губернських правлінь та губернаторських канцелярій» [231] (від 9 березня 1876 р.) міністра внутрішніх справ було уповноважено змінити кадровий штат губернських правлінь і губернських канцелярій. Відповідно міністром внутрішніх справ С. Ланським запроваджувався новий штатний розпис київського губернського управління, до якого входили: губернатор, віце-губернатор, старший радник, два радника, губернський лікарський інспектор, помічник губернського лікарського інспектора, губернський інженер, губернський архітектор, губернський землемір, секретар канцелярії, чиновник з рахункової та ексекюторської частини, реєстратор, помічник реєстратора, архіваріус, помічник архіваріуса, редактор (начальник газетного столу), помічник редактора, діловоди, помічники діловодів [23, арк.9].

У відповідності до нового штатного розпису від 22 травня 1876 р. змінювалась структура київського губернського управління та порядок діловодства між його структурними підрозділами. Відтак, було відновлено роботу канцелярії загального присутствія, справи поліцейського, слідчого,

господарського відділення рівномірно розподілено між новоствореними 1-м, 2-м та 3-м відділення, а кількість столів у них зменшено з 9-ти до 7-ми. Скасовувався особливий стіл, справи якого розподілялися між газетним столом та 1-м, 2-м та 3-м відділенням. Було ліквідовано також земське відділення. Зберігалось лікарське і будівельне відділення [28, арк.46-51]. Такий склад Київського губернського правління із незначними змінами проіснував до 1917 р.

Отже, штат київського губернського управління на 1876 р. склав 39 чиновників, яких було розподілено: за загальним присутствієм губернського управління, канцелярією загального присутствія губернського правління, канцелярією губернського управління, 5-ма відділеннями (1-ше відділення, 2-ге відділення, 3-тє відділення, будівельне відділення, лікарське відділення) та 10-ма столами [28, арк.46-51].

Таким чином, законодавство, впроваджене протягом 1860-1870-х рр., забезпечивши нормативно-правове регулювання функціонування інституцій та підрозділів губернського правління, визначило їхній правовий статус та повноваження в умовах поступової трансформації самодержавного устрою Росії у буржуазно-парламентську модель.

Характеризуючи останній етап функціонування губернського правління останньої третини XIX – початку XX ст., сучасний російський дослідник С. Любичанковський відмічає, що інтенсивно діюче законодавство щодо губернського правління змінювалось до початку першої російської революції (1905-1907 рр.). Було внесено практично 85 % змін та доповнень до кодифікованого нормативно-правового акту «Установи для губернських правлінь» [266, с.49-76] і лише 15 % їх припадає на період 1905-1909 рр. У період 1910-1913 рр. змін у законодавстві практично не відбувалося [597, с.232-233]. Отже, на думку С. Любичанковського, з якою не можна не погодитися на основі аналізу архівних матеріалів фондів № 442 ЦДІАК України, №1 та №2 ДАКО кодифікований нормативно-правовий акт «Установи для губернських правлінь», був досить консервативним за своїм змістом і його норми, які

врегулювали діяльність київського губернського правління (з червня 1879 р. київське губернське управління перейменовано у київське губернське правління [31, арк.1]), не відповідали історичним реаліям початку XX ст. [597, с.233], що дозволяє констатувати законодавче забезпечення його функціонування як недосконале, архаїчне і відстале.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які визначали перелік функціональних напрямків роботи губернського правління, варто відзначити, що саме адміністративно-поліцейські та контрольно-поліцейські напрямки протягом останньої третини XIX – початку XX ст. були пріоритетними у роботі губернського правління. Губернське правління займалося такими важливими питаннями губернського життя як посилення матеріально-технічної бази міських та повітових поліцейських управлінь, збільшення кількісного складу та рівня оплати праці службовців цих управлінь, удосконалення структури поліцейських управлінь та участь у безпосередньому проведенні визначених законом поліцейських функцій. Разом з цим, губернське правління здійснювало ревізію діловодства поліцейських управлінь, брало безпосередню участь у підборі, розподілі та переміщенні кадрів поліцейських чиновників по губернії, що, на думку С. Любичанковського, є безсумнівним для нормальної життєдіяльності регіону [595, с.48].

Усі важливі справи, що розглядалися у губернському правлінні, вирішувалися колегіальним порядком. Виняток становили адміністративні функції другого розряду [266, с.60-61], які приймалися вищими посадовими особами у губернському правлінні: губернатором, віце-губернатором або ж виконувалися безпосередньо керівниками відділень канцелярії [266, с.60-61]. Водночас С. Любичанковський вказує на зростаючу роль у системі органів влади та інституцій управління губернією чиновників губернаторської канцелярії [595, с.50]. Так, на основі архівних матеріалів, в тому числі й українських архівів, можемо констатувати справедливність оцінок та висновків С. Любичанковського про значимість губернського правління в системі органів губернської влади. Так, законодавчо встановлена форма діловодної

документації в губернських правліннях була така, що її зміст не дозволяє нам визначити, чи мав місце розрив між законодавчо закріпленими правилами складання проекту постанови загальної присутності та її реальним втіленням. Матеріали діловодства свідчать, що прийняття рішення по кожній журнальній постанові, мало встановлений порядок: 1) збір інформації та створення проекту рішення; 2) оформлення рішення у вигляді журналу загальної присутності губернського правління, підписаного не менше, ніж трьома його членами, причому із зазначенням конкретної дати проведення відповідного засідання; 3) затвердження губернатором. Тому цілком справедливим є висновок С. Любичанковського, що підпис губернатора на документі був лише простою формальністю і зовсім не означало ознаку значного зменшення статусу губернського правління в управлінні краєм [595, с.50]. Разом з тим, такий стан справ відображає значну залежність губернського правління від губернаторських розпоряджень. У такому випадку обґрунтованим та доречним, на нашу думку, є твердження С. Любичанковського, що це була нетипова залежність однієї установи від іншої, рівної йому за статусом, а звичайні взаємовідносини підлеглих і начальства у рамках однієї організації [595, с.50]. Такий порядок прийняття рішення був закріплений на законодавчому рівні: губернське правління, отримавши розпорядження від губернатора, як від вищого за рангом посадовця, звітувалося перед ним, як перед своїм головою, надаючи йому на затвердження свої журнали [266, с.67].

Остання третина XIX-початок XX ст. також відзначена рядом структурних та організаційних змін у функціонуванні київського губернського правління. Так, було утворено два нових структурних підрозділи у складі канцелярії губернського правління – тюремну інспекцію (1890) [45, арк.1] та ветеринарне відділення (1898) [310, с.122].

1 липня 1890 р. у складі київського губернського правління було створено київську губернську тюремну інспекцію [45, арк.2]. Очолював тюремне відділення губернський тюремний інспектор під безпосереднім керівництвом губернатора. Губернський тюремний інспектор здійснював нагляд за

дотриманням благоустрою у місцях позбавлення волі та виконанням норм законодавства щодо порядку утримання в'язнів [247, с.243]. Важливим нововведенням стало наділення губернського тюремного інспектора повноваженнями віце-губернатора та включення його до складу загального присутствія губернського правління [247, с.244]. Київська губернська тюремна інспекція складалася із 7-ми осіб: київський губернський тюремний інспектор – Іліодомір Прокопович, помічник київського губернського тюремного інспектора – Никонор Браецький, секретар київського губернського тюремного інспектора – Петро Басс, діловоди – Іван Раховський та Константин Поздняков, помічники діловодів – Володимир Батячев та Дмитро Подгурський [303, с.5].

Утворення ветеринарного відділення губернського правління було пов'язано з реорганізацією лікарського відділення. Так, 1898 р. у складі київського губернського правління було створено ветеринарне відділення на чолі з губернським ветеринарним інспектором та молодшим губернським ветеринаром [310, с.122]. Ветеринарне відділення здійснювало нагляд за станом ветеринарної справи у Київській губернії та проводило керівництво заходами щодо епізоотій, відповідальність за які у загальному присутствії губернського правління покладалася на губернського ветеринара, який у своїй діяльності керувався інструкцією, затвердженою міністерством внутрішніх справ від 29 квітня 1894 р. [205, арк. 58-63]. 12 червня 1902 р. рішенням Державної ради губернські ветеринарні інспектори були перейменовані в інспекторів ветеринарних відділень [263, с.629].

На початку XX ст. було збільшено грошове утримання чинів губернського правління та скорочено деякі посади. Так, 23 березня 1912 р. було встановлено новий тимчасовий розпис окладів чинів губернських правлінь і канцелярії губернаторів. Були виділені значні суми на утримання редакторів, губернських лікарських інспекторів, на канцелярські і господарські витрати [214, с.258-259]. Разом з тим, у губернських правліннях було скорочено посади асесора, помічника секретаря, помічника чиновника по рахунковій і екзекуторській частині, бухгалтера та його помічника [207, с.47-48].

Таким чином, на початок ХХ ст. київське губернське правління являло собою досить громіздку структуру, яка складалася з загальної присутності губернського правління, канцелярії загального присутствія губернського правління та канцелярії губернського правління, яка ділилася на 1-ше, 2-ге, будівельне, лікарське, ветеринарне, тюремне відділення, у яких відбувалося практичне ведення усіх справ губернії. Київське губернське правління як інституція в системі місцевого державного управління було ліквідоване у 1919 р. (постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад «Про адміністративне управління областей прифронтної зони України» (від 12 січня 1919 р.)) [267, с.7-8].

Отже, з кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. губернське правління остаточно оформилося як основний адміністративний орган в системі самодержавної влади державного місцевого управління губерніями імперії. Цей колегіальний орган виступав ланкою управління між вищою державною владою та місцевими органами державної влади й управління в губернії (повітах). При цьому, губернське правління не було самостійним у своїй діяльності при вирішенні питань життя краю у відношенні до губернатора, оскільки вони разом складали єдину імперську інституцію в системі державної влади на місцях. Це була далеко не ідеальна модель місцевого державного управління, проте вона виявила свою дієздатність упродовж досить тривалого історичного періоду, забезпечивши виконання державно-управлінських рішень та органів центральної влади на місцях. Губернське правління, очолюване губернатором, охоплювало всі сфери життя губернії. Хоча його керівником і головою був губернатор, проте існувала певна самостійність цього органу у прийнятті рішень та реалізації владних повноважень. Підпорядковуючись безпосередньо імператору і Сенату, київське губернське правління як колегіальний адміністративний та організаційно-розпорядчий орган являло собою досить ефективну, хоча й забюрократизовану, місцеву імперську інституцію російської самодержавної влади у Київській губернії, формування якої пройшло етапи становлення (1775-1836 рр.), організаційного оформлення

губернського правління (1837-1859 рр.), остаточного оформлення губернського правління в системі імперського управління українськими губерніями (1859-1875 рр.), подальшого удосконалення (1876-1919 рр.).

2.3. Віце-губернатор. Канцелярія київського губернатора

У структурі губернської адміністрації другою важливою посадовою особою, формально поступаючи по старшинству губернському предводителю дворянства, був віце-губернатор, який, як відмічають дослідники, в ієрархії місцевої імперської влади – перший і безпосередній помічник губернатора «по всем частям губернского правления» та у разі відсутності, хвороби або звільнення останнього виконував його обов'язки [454, с.160], [583, с.230].

Одночасно із запровадженням губернсько-повітового адміністративно-територіального поділу, у 1708 р., у системі місцевої імперської адміністрації з'явилася посада віце-губернатора. Характер та обсяг повноважень цієї посадової особи за більш ніж двохсотлітній період неодноразово змінювався. Упродовж 1708-1775 рр., будучи заступником та «правою рукою» очільника губернії, віце-губернатор одночасно керував провінціями (ці адміністративно-територіальні одиниці були складовими губернії), виконував окремі розпорядження губернатора, тощо. У 1775 р., згідно «Установ для управління губерній», віце-губернатор призначався Сенатом та головував у головній фінансовій інституції губернії – казенній палаті [275, с.232], а згідно «Наказу» (1837 р.) та іменного указу «Установи для губернських правлінь» (1845 р.) віце-губернатор увійшов до складу губернського правління й коло його повноважень переважно пов'язано було з функціонуванням губернського правління.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. повноваження віце-губернатора визначалися такими нормативно-правовими актами: «Загальний наказ цивільним губернаторам» [250] (1837 р.), «Положенням про порядок діловодства у губернських правліннях» [258] (1837 р.), «Установи для губернських правлінь» [272] (2 січня 1845 р.), «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях» [208] (від 8 червня

1865 р.). Кандидат на посаду віце-губернатора призначався за поданням міністра внутрішніх справ іменним імператорським указом. Згідно законодавства, коло його повноважень виглядало таким чином: бути безпосереднім помічником цивільного губернатора у здійсненні управління губернією; заміщати губернатора у випадках його відсутності; здійснювати нагляд за внутрішнім діловодством губернського правління; виявляти та виправляти недоліки у роботі губернського правління та про значні порушення доповідати губернатору; підбирати кандидатів на заміщення чиновницьких посад у губернському правлінні для подання на затвердження губернатором; призначати, звільняти та надавати відпустки канцелярським службовцям губернського правління та підвідомчих йому установ; вести листування щодо роботи губернського правління з господарської частини, з питань виплати заробітної платні чиновникам, з питань звітності щодо діловодства губернського правління, з питань видачі посадовим особам свідоцтв про вступ у шлюб, тощо; оприлюднювати нормативно-правових актів у «Губернських відомостях»; виконувати приписи судових рішень щодо висилки у Сибір чи повернення арештантів; видавати копії документів губернського правління; здійснювати за дорученням губернатора перевірку роботи міських та повітових установ; оголошувати усні зауваження, догани та застосовувати заходи адміністративного покарання щодо чиновників губернського правління (арешт терміном до семи днів), здійснювати, за дорученням губернатора, перевірки роботи міських та повітових установ [272, с.23-24, с.38].

Варто відмітити, що законодавством встановлювався перелік справ губернського правління, які віце-губернатор мав право візувати без санкції губернатора. Зокрема, у ДАКО зберігся перелік справ київського губернського правління, які київський віце-губернатор Б. Кашкарьов станом на 31 січня 1911 р., міг візувати самотійно без санкції губернатора. До таких справ належали: 1) зі секретарської частини київського губернського правління (при видачі свідоцтв особам, для підтвердження дворянства або цивільних чинів; здійснюючи листування про призначення пенсій та соціальних виплат; при наданні дозволів на носіння зброї); 2) з рахункової частини київського

губернського правління (кошториси друкарні; щодо переведення кредитних сум з губернських кас у повітові та навпаки, затвердження кошторису ветеринарно-бактеріальної лабораторії; справи про видачу авансів чиновникам рахункової та екзекуторської частин для службових потреб; 3) щодо 1-го столу київського губернського правління (звіти Сенату та Синоду про оголошення указів; листування з «Головним управлінням у справах місцевого господарства» щодо статутів та звітів споживчих товариств; при наданні дозволів дворянським опікам та сиротинським судам на видачу коштів опікунам для різних потреб, інші незначні справи; 4) щодо 2-го столу київського губернського правління (справи про іноземних дезертирів; про прийняття іноземців у російське підданство; про нагляд за проведенням податкових зборів; усі інші справи та папери, які не потребували особистої санкції цивільного губернатора; 5) щодо 3-го столу київського губернського правління (звіти Сенату про виконання його указів); 6) щодо 4-ого столу київського губернського правління (при видачі посвідчень про вибір способу життя; при розгляді скарг про не видачу паспортів; при розгляді й затвердження смертних вироків); 7) з 5-ого столу київського губернського правління (затвердження та звільнення членів єврейських духовних правлінь; надання членам єврейських духовних правлінь та рабинам відпусток; у справах щодо коробкового податку, які не потребували журнального дозволу); 8) з газетного столу київського губернського правління (доповіді про фінансові звіти при ліквідації заборгованостей губернської друкарні); 9) з будівельного відділення київського губернського правління (затвердження кошторисів, проектів громадських будівель та цін на будівельні матеріали; справи щодо забезпечення технічно-поліцейського нагляду за будівництвами; надання дозволів про видачу коштів на незначні (дріб'язкові) ремонтні роботи та облаштування керосинних (газових) складів; надання відгуків на запити начальника поштово-телеграфного округу з питань облаштування телефонного зв'язку у повітах; 10) з повітової поліцейської варті (розгляд скарг на дії службовців; розгляд прохань про прийняття на службу; забезпечення службовців спорядженням, формою, зброєю; справи про надання

державного кредиту для утримання повітової поліцейської варти; про призначення старших стражників відділення) [119, арк. 37-38].

Однією з важливих повноважень віце-губернатора був контроль над періодичними виданнями. Законодавством чітко регламентувався порядок видання та зміст губернського друкованого органу – газети «Губернські відомості» [95, арк. 2-7зв]. Відповідальність за розміщену інформацію у газеті покладалася виключно на віце-губернатора, при цьому редактор ніс відповідальність лише за технічну сторону організації видання чергового номеру газети, зміст якого затверджувався особистим підписом віце-губернатора на сигнальному примірнику [266, с. 105-110; 88, арк. 1-88].

Крім виконання своїх основних обов'язків губернського правління, віце-губернатор «дабы во всякое время знать ход и положение дел» брав участь у роботі всіх губернських комісій, комітетів та установ, головуючим яких був губернатор. Так, проаналізувавши архівні матеріали й «Пам'ятні книги Київської губернії» було встановлено, що київський віце-губернатор брав участь у засіданнях таких установ Київської губернії: губернський статистичний комітет, губернський комітет товариства попечительства (кураторства) над тюрмами, губернський комітет у справах дрібного кредиту, губернська комісія народного продовольства, губернське у справах про товариства присутствіє, губернське у справах фабрик та гірництва присутствіє, губернське з військової повинності присутствіє, губернське церковно-будівельне присутствіє, губернське опікунство дитячих притулків, губернське у міських справах присутствіє, губернське у селянських справах присутствіє, тощо [197; 298-324].

Законодавством було також встановлено механізм заміщення посади віце-губернатора. У разі відсутності або хвороби останнього, його повноваження щодо управління губернським правлінням виконував старший радник (мав право візувати документи «за віце-губернатора»), а у разі відсутності ще й губернатора – повноваження віце-губернатора передавалися голові казенної палати [272, с.24].

Дискусійним та відкритим в історіографії полишається питання про місце у системі провінційної імперської адміністрації посад віце-губернатора та губернського предводителя дворянства. Так, на думку П. Зирянова, саме губернський предводитель дворянства, а не віце-губернатор, був другою особою в губернській адміністрації після губернатора, адже у всіх чиновницьких списках губернський предводитель дворянства стояв на другому місці після губернатора і входив до складу всіх губернських міжвідомчих присутствій, а у деяких губернських комітетах головував [583, С.230]. Іншого погляду дотримувався П. Зайончковський, який вважав, саме посаду віце-губернатора другою за рангом після губернатора у губернській адміністрації [454, с.160]. Вважаємо підхід П. Зайончковського є більш науково аргументованим, ніж позиція й оцінки П. Зирянова, адже у пореформений період, коли вище імперське керівництво намагалось ліквідувати станові привілеї, губернські предводители дворянства не могли бути другими особами у ієрархічній системі інститутів та посадових осіб місцевого управління. Як відмічає Б. Миронов, «у міру перетворення привілеїв в юридичні фікції, дворянство з домінуючого стану перетворювалося в середній клас [496, с.150]». Разом з тим, маємо зазначити, що незалежно від того факту, що у переліку посадових осіб в офіційних документах після губернатора зазначається губернський предводитель дворянства (часто маючи однаковий з губернатором ранг), реальну владу у губернії та виконання зв'язків, пов'язаних з управлінням губернією у разі відсутності цивільного губернатора, належали все-таки віце-губернатору, як першому заступнику губернського очільника, що закріплювалось нормами чинного законодавства.

У березні 1917 р. у зв'язку із переходом влади у Російській імперії до Тимчасового уряду разом із посадою губернатора ліквідовувалася посада і його заступника – віце-губернатора [206, с.24]. Проаналізувавши збережену у Державному архіві Київської області діловодну документацію канцелярії київського губернського комісара, було встановлено, що повноваження київського віце-губернатора передавалися новоствореній посаді – помічник київського губернського комісара. Зокрема, згідно виданого посвідчення

помічнику київського губернського комісара за № 855 від 8 червня 1917 р. Зиновію Григоровичу Моргульському було надано право користуватися повноваженнями «по должности бывшего вице-губернатора» [203, арк.57]. Варто відмітити, що у новоствореній системі місцевого управління Київської губернії МВС, було дозволено мати київському губернському комісару двох помічників [204, арк.4].

Таким чином, київські віце-губернатори були вищими імперськими чиновниками у місцевій імперській адміністрації, що мали значний досвід державної служби: від губернського секретаря (12 клас) до дійсного статського радника (4 клас), які перед призначенням на посаду віце-губернатора у Київську губернію перебували на вищих імперських чиновницьких посадах (віце-губернатори, чиновники з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ), мали особливу довіру в імператора, міністра внутрішніх справ або ж генерал-губернатора. Разом з тим, варто відмітити, що посада київського віце-губернатора була серед тих посад в імперській чиновницькій ієрархії, яка дозволяла особі, що її займала та зарекомендувала себе позитивно, робити подальшу досить успішну кар'єру й претендувати на ще більш високі посади у бюрократичній ієрархії Російської імперії (цивільного губернатора, сенатора).

Важливе місце в системі губернської адміністрації, поряд з інститутом губернатора, займав виконавчий орган в системі органів влади та управління – «канцелярія губернатора».

Губернією, за іменним указом «Про запровадження губерній та про приєднання до них міст» (від 18 грудня 1708 р.), управляв губернатор, якому здійснювати повноваження допомагала особлива канцелярія. Проведення губернської реформи Петра I (1708 р.) означала перетворення «провинциальной приказной избы» у канцелярію губернатора. Канцелярію губернатора, як зазначає радянський дослідник М. Єрошкін, очолював «дьяк», якому підпорядковувались «подьячие», у подальшому їх стали називати секретарями [452, с.96]. Штат канцелярії визначався для кожної губернії окремим розпорядженням царя [246, с.436-438].

У зв'язку з упровадженням губернської реформи у 1775 р. та прагненням царського уряду уніфікувати систему місцевих органів влади й управління та запровадженням нового колегіального органу – губернського правління було прийнято рішення про ліквідацію губернаторських канцелярій, їхні повноваження передавались новоутвореним інституціям [607, С.148].

У зв'язку з утворенням Київської губернії (указ 30 листопада 1796 р.) [227, с.229] та із відновленням губернських установ (указ 29 серпня 1797 р.) розпочинає своє функціонування канцелярія київського губернатора (цивільного) як окрема інституція в системі імперської адміністрації в українських губерніях у складі Росії [225, с.706].

1796 р. поряд з інститутом київського губернатора (цивільного) було запроваджено інститут київського військового губернатора. Упродовж 1796 – 1832 рр. в системі київської губернської адміністрації існувала поряд з канцелярією київського цивільного губернатора канцелярія військового губернатора (остання припинила своє існування з ліквідацією інституту київського військового губернатора). В історії функціонування канцелярії київського військового губернатора дослідники виділяють два підперіоди: з 1796р. по 1812 р. та з 1827 по 1832 р. [628, С.12]. Упродовж 1796 – 1812 рр. – досить важко прослідкувати функціонування канцелярії київського військового губернатора. Документи, що надходили до центральних та місцевих органів влади від військових губернаторів містять згадку лише про них. На документах немає ані згадок імен канцеляристів, ані відомостей про існування хоча б найпростішого поділу канцелярії цих чиновників на якісь структурні підрозділи. Склад канцелярії київського військового губернатора не був чітко визначений. У штатному розкладі не були прописані посади чиновників та їхні повноваження, і її чиновники поділялися лише за класами. Начальник канцелярії був за чином надворним радником (7 клас), іноді колезьким асесором. Більшість з чиновників канцелярії належала, згідно з «Табеля про ранги», до губернських регістраторів (14 клас) та колезьких асесорів (8 клас) [628, С.14]. З 1827 по 1832 рр. канцелярія київського військового губернатора

нарешті отримала структурний поділ за напрямками роботи: цивільний, судовий та таємного діловодства («секретний»). У цей час робота канцелярії стає більш помітною. Вихідна документація адресується не тільки від імені самого військового губернатора, але й від того чи іншого структурного підрозділу канцелярії. Суттєво збільшується кількість вихідної документації. Військовий губернатор у цей час все більше делегував виконання власних обов'язків канцелярії. Проте навіть в такому вигляді канцелярія не задовольняла всіх потреб, що виникали в процесі роботи (прикладом цьому може бути ситуація з обліком польських повстанців протягом 1831р.) [628, С.17].

Отже, від початку діяльності інституту військового губернатора, посадовців що обіймали цю посаду не планувалось переобтяжувати функціями цивільного нагляду. Перевага надавалась військовому та поліцейському нагляду. Тому структурно – організаційного оформлення підконтрольних їм підрозділів так і не було оформлено, царський уряд продовжив подальшу інституалізацію інституту київського губернатора (цивільного) та підконтрольних йому структурних органів та підрозділів, в тому числі канцелярію губернатора.

Таким чином, організаційно–правове оформлення та законодавча регламентація функціонування канцелярії губернатора в системі губернської адміністрації упродовж XVIII – початку XIX ст. обумовлювалось переходом Росії від бюрократично-децентралізованого воєводського управління XVII ст. до централізованого обласного управління та характеризувалось спробою уніфікувати діяльність місцевих імперських органів влади й управління, зокрема, губернаторських канцелярій. У цей же період розпочинає своє функціонування канцелярія київського губернатора (цивільного).

1800 – 1850-х рр. стали наступним етапом у подальшій інституалізації канцелярії київського губернатора, удосконалення її організаційної структури, унормування повноважень її чиновників. У цей період приймається ряд нормативно-правових актів щодо: кадрового складу штату чиновників канцелярії (іменний указ «Про призначення начальниками губерній правителів

канцелярій і секретарів» (від 21 квітня 1803 р.) [224], іменний указ «Про призначення до київського цивільного губернатора двох чиновників з особливих доручень» (31 січня 1824 р.) [244]), регламентації функціональних обов'язків чиновників канцелярії губернатора (рішення Державної ради «Про чиновників з особливих доручень у різних відомствах (від 20 листопада 1835 р.) [240]), поліпшення фінансового та матеріального становища чиновників канцелярії (положення Комітету міністрів «Про додаткові суми на утримання канцелярій цивільних губернаторів, губернських правлінь та міської поліції» (від 29 травня 1836 р.) [222], [223]), змін в організаційній структурі самої канцелярії («Загальний наказ цивільним губернаторам» (від 3 червня 1837 р.) [250], «Установи для губернських правлінь» (від 2 січня 1845 р.) [272], [273], «Про розповсюдження нового штатного розпису губернських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губерній» (від 26 лютого 1846 р.) [235]).

Кадровий склад штату чиновників канцелярії київського губернатора першої половини XIX ст., який проіснує до початку доби «великих реформ» 60-80-х рр. XIX ст., визначався спеціальним положенням Комітету міністрів «Про розповсюдження нового штатного розпису губернських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губерній» (від 26 лютого 1846 р.) [235, с.280]. Цим актом у Київській губернії впроваджувався іменний імператорський указ Миколи I «Установи для губернських правлінь» (від 2 січня 1845 р.) [272, с.16-60], за яким визначався новий штатний розпис чиновників канцелярії київського губернатора. Так, штат канцелярії київського губернатора складався: із завідуючого канцелярією, трьох старших та трьох молодших помічників завідуючого канцелярією, реєстратора, двох старших та двох молодших чиновників з особливих доручень при губернаторі [273, с.3], всього 10 осіб; річний кошторис канцелярії мав складати 6207 руб. [273, с.3]. Структурними підрозділами канцелярії київського губернатора були: відділення (поліцейське, господарське, судове) та частини (секретарська, реєстраторська) [10, арк.17-18].

У 1859-1861 рр. зв'язку з об'єднанням губернських установ міністерства внутрішніх справ м. Києва у Загальне київське губернське управління [12,

арк.3], канцелярія київського губернатора зазнає таких структурних змін: 1) справи поліцейського, господарського відділення передавалися до реорганізованого губернського правління, а всі інші справи розподілялися між двома новоствореними столами: 1-м – (секретним) та 2-м (судовим); 2) посаду завідуючого канцелярією перейменовано у – секретаря канцелярії, якому відповідав 7 клас «Табеля про ранги»; 3) скасовувалися посади старшого та молодшого помічника завідуючого канцелярії, замість яких упроваджувалися посади столоначальника та його помічників; 4) скасовувалася посада реєстратора [17, арк.47]. Разом з тим, з метою підвищення професійного рівня чиновників канцелярії дозволялося поза штат набирати «для заміщення класних чинів, переважно з молодих людей що здобули освіту в вищих навчальних закладах [15, арк. 15]».

Згідно реорганізації чиновники першого (секретному) столу відповідали за розгляд справ: про будівництво та ремонт католицьких церков та каплиць; про провини православного та католицького духовенства; про призначення ксьондзів у приходи; про чиновників канцелярії; про видачу паспортів іноземним громадянам; про огляд губернії. До компетенції чиновників другого (судового) столу належали справи про: розгляд постанов губернського казначейства та палати державного майна; порядок продажу маєтків, власниками яких були неповнолітні; інвентарні справи; листування щодо річного звіту губернатора [14, арк.160-161].

Таким чином, у ході цього організаційно-структурного реформування, ініційованого самими київськими очільниками, кількість штатних чиновників канцелярії київського губернатора було скорочено з 12 до 9 осіб [17, арк.47], що дозволило при незмінності кошторису канцелярії дещо збільшити заробітну плату деяким категоріям чиновників і збільшити деякі витрати на канцелярські та господарські потреби [18, арк. 57 зв].

Друга половина XIX – початок XX ст. – останній період функціонування канцелярії київського губернатора, діяльність якої регламентувалась такими нормативно-правовими актами: затвердженні імператором «Тимчасові правила»

(від 8 червня 1865 р.) [208, с.633-338], рішенням Державної ради «Про надання міністру внутрішніх справ права скорочувати склад губернських правлінь та губернаторських канцелярій» [231, с.179-180] (від 9 березня 1876 р.).

«Тимчасові правила» (1865 р.) упроваджувались у 37-ми губерніях та Бессарабській області; за ними вводилися нові штати канцелярії губернатора у складі: завідуючого канцелярії, одного старшого та двох молодших його помічників, реєстратора, одного старшого та двох молодших чиновників з особливих доручень; канцелярія губернатора здійснювала листування щодо: огляду губернії; складання річних звітів; питань, які вимагають особистого розпорядження губернатора; земських справ й дворянських виборів; видачі закордонних паспортів; друку в губернії [208, с.637-638]. Водночас вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що спеціальним розпорядженням №2079 від 3 червня 1866 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв, не дивлячись на прохання київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д.Бібікова, прийняв рішення не запроваджувати нові штати для київського губернського правління та канцелярії київського губернатора, вважаючи, що оклади чиновників цих імперських установ (встановлені у ході реорганізації 1859-1861 рр.) є більшими у порівнянні з чиновниками інших регіонів імперії. Проте міністр внутрішніх справ не заперечував проти запровадження нових правил внутрішнього діловодства, що встановлювались «Тимчасовими правилами» (1865 р.) [18, арк.123-124].

Зміни в соціально-економічному та політичному житті у післяреформену добу (1870-1890 рр.) обумовили ряд нових змін у структурі канцелярії київського цивільного губернатора. Рішення Державної ради (від 9 березня 1876 р.) [222, с.179-180] надало міністру внутрішніх справ право на власний розсуд визначати штат губернського правління та канцелярії цивільного губернатора. Відповідно міністром внутрішніх справ О.Тимашевим запроваджувався новий штатний розпис канцелярії київського губернатора: «Посади й утримання чинів губернаторської канцелярії Київської губернії згідно височайше затвердженого рішення Державної ради від 9 березня 1876 р.»

(від 22 травня 1876 р.), за яким до штату канцелярії київського губернатора входили: завідуючий канцелярією, один старший та три молодших помічники завканцелярії, реєстратор, старший та молодший чиновник з особливих доручень, всього 8 осіб, без канцеляристів та писарів. Кошторис канцелярії київського губернатора складав 9,5 тис. руб щорік, що у порівнянні з кошторисом 1861 р. було більше на 3 тис. руб. У відповідності до нового штатного розпису від 22 травня 1876 р. змінювалась структура канцелярії київського губернатора та порядок діловодства між його структурними підрозділами [23, арк. 8-9].

Таблиця 1. Штатний склад чиновників канцелярії київського губернатора (1876 р.) [23, арк. 8-9].

Посада	Кількість осіб	Жалування (в руб.)	Столових (в руб.)
Завідуючий канцелярією	1	750	750
Старший помічник завідуючого канцелярією	1	400	400
Молодший помічник завідуючого канцелярією	3	350	350
Реєстратор	1	300	300
Старший чиновник з особливих доручень	1	400	400
Молодший чиновник з особливих доручень	1	350	350
На канцелярських службовців, писарів та господарські потреби		3000	
Всього	8	9500	

*Таблицю складено на підставі опрацювання автором архівних джерел

Варто відмітити, що штатний розпис канцелярії київського губернатора у 1876 р. вже відповідав штату канцелярій губернаторів, які були впроваджені на території Російської імперії «Тимчасовими правилами» (1865 р.). Такий склад штату канцелярії київського губернатора практично без змін проіснує до 1917 р.

На початок ХХ ст. особовий склад канцелярії київського губернатора складався із 8-ми штатних чиновників (завідуючого канцелярії, 4-х його помічників (1-старший, 3-молодших), реєстратора, 2-х чиновників з особливих доручень) та 8-ми канцелярських службовців, 8-ми писарів (вільнонайманих) й 2-х кур'єрів й 2-х позаштатних чиновників з особливих доручень [60, арк. 4], [313, с.259].

На початку ХХ ст., в умовах наростаючої соціально-економічної та соціально-політичної кризи, значно збільшились функціональні обов'язки губернатора, що вплинуло на стан внутрішнього діловодства канцелярії останнього, структура та забезпечення якої, за словами київського цивільного губернатора Ф. Трепова не змінювалася згідно норм «Тимчасових правил» (1865 р.) й не може відповідати вимогам часу [60, арк.2].

У зв'язку із таким станом речей київський губернатор Ф. Трепов просить дозволити збільшити штат його власної канцелярії та виділити додаткові кошти на її утримання: у розмірі 2000 руб. [60, арк.3]. Враховуючи аргументи Ф. Трепова міністр внутрішніх справ статс-секретар С. Вітте дозволив з 1904 р. збільшити штат канцелярії київського губернатора на одного старшого помічника правителя канцелярії, із річним утриманням у 800 руб., та виділити «1000 руб. на усилие кредита на наем писцов и хозяйственное расходи [60, арк.5]».

Варто відзначити, що наростаючий документообіг канцелярії київського губернатора на початку ХХ ст. ускладнювалося й відсутністю, у Києві, окремої спеціальної будівлі. Ще з 1870-х років, канцелярія київського губернатора орендувала приміщення для своїх потреб у житловому будинку власниці Афанасьєвої (вул. Виноградна 2 – нині вул. П. Орлика). Такий стан речей, на початок ХХ ст., не відповідав об'єму діловодства та кількості справ, розгляд яких мала забезпечити канцелярія губернатора, забезпечивши належні умови праці для чиновників канцелярії. Тому, київський губернатор П. Саввич звертається до київського генерал-губернатора М. Драгомирова з проханням підтримати проект будівництва окремого приміщення для його канцелярії та

пропонує використати для будівництва кошти з коробкового збору [78, арк.1-2]. Така пропозиція не знайшла підтримки з боку міністра внутрішніх справ В. Плеве, оскільки згідно «височайшого повеління» від 12 липня 1903 р. передбачалося скоротити витрати на ремонтно-будівельні роботи, а кошти із коробкового збору могли бути витрачені лише на культурно-освітні потреби єврейського населення міста [78, арк.3].

Головною посадою у канцелярії губернатор був її завідуючий. Так, на початку ХХ ст., як зазначає київський губернатор Ф. Трепов, на долю «завідуючого канцелярії припадає 14-15 робочих годин на добу, не виключаючи свят», тоді як на долю «помічників завідуючого і переписувачів припадає 8-12 робочих годин» [60, арк.19зв.], що вимагало від завідуючого канцелярією високих професійних умінь та навичок. Разом з тим, сучасний російський історик Н. Матханова, дослідивши структуру чиновників губернського рівня, взявши за основу неофіційні критерії, приходить до висновку, що після губернатора, найбільш впливовими, серед чиновників губернського рівня були саме секретарі та керівники губернаторських канцелярій, а також чиновники з особливих доручень [611, С.165]. Аналогічний погляд поділяє інша сучасна російська дослідниця О. Богатирева, яка також відмічає, що в ієрархії губернської адміністрації секретар канцелярії (завідуючий канцелярією), посідаючи третє місце після губернатора, віце-губернатора, міг суттєво впливати на їхні рішення, що не могло не впливати на стан справ у губернії [414, с.180]». Дещо іншої оцінки дотримується, С. Любичанковський, який вказує лише на зростаючу роль у системі органів влади та інституцій управління губернією чиновників губернаторської канцелярії, але при цьому, він справедливо відмічає, що повноваженнями, якими цілком законно користувалися чиновники канцелярії губернатора, було також наділено керівників структурних підрозділів губернських правлінь [595, С.57]». Як засвідчують опрацьовані нами архівні матеріали, зростаюче коло повноважень губернаторів, а відповідно і документообігу їхніх канцелярій, обумовило стан справ, за яким секретарі губернаторської канцелярії у ряді

випадків та за певних обставин приймали самостійні рішення та видавали необхідні розпорядження, що зрозуміло не могло не вплинути на питання адміністративного управління Київською губернією.

У березні 1917 р. у зв'язку із ліквідацією інституту губернатора та впровадженням посади губерньського комісара Тимчасового уряду канцелярія губернатора підпорядковується останньому й перейменовується у канцелярію губерньського комісара [203, арк.55-56].

Таким чином, останній період в історії функціонування канцелярії київського губернатора, що припадає на другу половину XIX – початку XX ст. і в якому виділяємо два підперіоди: 1865 – 1876 рр. (кадровий штат канцелярії упродовж 1865 – 1876 рр. відповідав нормам запровадженим у 1861 р. (а не кількісним нормам, що упроваджувались на території імперії) і включав 9-ть штатних чиновників, 12-ть канцелярських службовців та 2-х позаштатних чиновників з особливих доручень при губернатору); 1876 – 1917 рр. (особовий штат канцелярії збільшується і вже складає: 9-ть штатних чиновників, 18-ть канцеляристських службовців та 2-х позаштатних чиновників з особливих доручень при губернатору), відзначений подальшим удосконаленням організаційно – правових засад діяльності виконавчого органу в системі органів влади та управління губерньського рівня, що перетворювали губерньську канцелярію на дієвий механізм здійснення організаційно-координаційних функцій, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень. Взаємини між очільником губернії та очільником канцелярії часто були визначальними у налагодженні належної взаємодії між різними органами та установами, що впливали на ефективне управління губернією.

Отже, в історії інституту канцелярії губернатора, що проіснував 200 років (в тому числі й київського губернатора, проіснував 120 років), виділяємо такі періоди: організаційно-правового становлення (1708–1861 рр.), удосконалення організаційно-правових засад діяльності (1861–1917 рр.). Період організаційно-правового становлення (1708–1861 рр.) включає наступні етапи: 1708–1720 –ті рр. – організаційно–правовий етап, характеризувався формуванням

організаційної структури, визначенням кадрового складу та правових засад діяльності губернаторської канцелярії; 1730-ті – 1790-ті рр. – етап подальшої інституціоналізації канцелярії губернатора, який характеризувався спробою уніфікувати діяльність губернаторської канцелярії та визначення повноважень її чиновників; 1800-ті – 1850-ті рр. – етап удосконалення організаційної структури, під час якого відбувається відновлення роботи уже канцелярії губернатора, та характеризувався унормування повноважень її чиновників. У період удосконалення організаційно-правових засад діяльності (1861 – 1917 рр.), відбувається реформування інституту губернатора і поділяється на такі етапи: 1865 – 1876 рр. – етап організаційно-структурного реформування; 1876 – 1917 рр. – етап подальшого удосконалення структури канцелярії губернатора.

Упродовж майже 200 років інститут канцелярії губернатора та упродовж функціонування 120 років канцелярії київського губернатора, займаючи важливе місце в системі губернської адміністрації, поряд з інститутом губернатора, став дієвим виконавчим органом в системі органів влади та управління губернського рівня, що здійснював організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень. Взаємини між очільником губернії та очільником канцелярії часто були визначальними у налагодженні належної взаємодії між різними органами та установами, що впливали на ефективне управління губернією.

Висновок до розділу 2

Початок функціонування київської губернської адміністрації нерозривно пов'язаний зі становленням і розвитком системи місцевого управління Російській імперії й припадає на період проведення губернської реформи Павлом I. Інститут київського губернатора був впроваджений імператором Павлом I, а його повноваження визначалися різними нормативно-правовими актами Російської імперії (іменними імператорськими указами, положеннями, циркулярами тощо). Згідно норм чинного законодавства губернатор був

представником верховної державної влади – імператора, та міністерства внутрішніх справ – центрального галузевого органу державної влади, до повноважень якого відносилися загальний нагляд за діяльністю усіх державних і самоврядних органів влади і управління губернії. Однак рівень самостійності та оперативності у прийнятті рішень губернатором був обмежений вищою владою та владою генерал-губернатора, як найпершого і безпосереднього начальника губернатора. Свої контрольно-розпорядчі функції губернатор здійснював через свою канцелярію, яка здійснювала організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень. Помічником губернатора з управління губернією, другою особою після губернатора був віце-губернатор, який здійснював нагляд за діловодством губернського правління й заміщав очільника губернії у разі його відсутності. Разом з тим, у системі органів влади та управління на місцях, одне з провідних місць займає губернське правління – основна ланка у механізмі взаємодії між вищою державною владою та органами управління на місцях. Історія київського губернського правління бере початок від періоду губернських реформ Катерини II з 1781 р. влада якого поширювалася на всі сфери життєдіяльності губернії. Хоча його керівником і головою був губернатор, проте існувала певна самостійність цього органу. Підпорядковуючись безпосередньо імператору і Сенату, губернське правління являло собою місцеве представництво центральної влади російської держави, яке ставало головним організаційно-розпорядчим та виконавчим органом управління губернії. Основні функції губернського правління, яке складалось із загального присутствія, канцелярії загального присутствія, канцелярії губернського правління, відділення столів, полягали в оприлюдненні указів Сенату та інших органів державної влади і управління та нагляді за поліцейськими, фінансово-податковими й судовими губернськими установами. Відіграючи важливу роль у прийнятті управлінських рішень і будучи колегіальним, цей орган здійснював організаційно-регулюючі та контролюючі

функції; проводив роботу з кадровим складом та організовував систему діловодства.

Отже, упродовж 1860-х – 1917 рр. київська губернська адміністрація оформилась як складова загальноімперської централізованої системи державного управління на місцях, відіграючи важливу роль у втіленні імперської політики та захисті непорушності засад самодержавного устрою у Київській губернії.

РОЗДІЛ 3.

ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОГО СКЛАДУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

3.1. Суспільно-професійний портрет київського губернатора

Чинне законодавство не передбачало спеціальних вимог щодо кандидата на посаду губернатора. Як відмічає російський історик А. Мінаков, особа, що висувалась кандидатом на посаду губернатора, мала досить невизначений соціально-політичний статус [495, с.80]. Згідно з «Додатком» до указу «Установи для губернських правлінь» (1845 р.) – «Штати губернських правлінь» посада губернатора відповідала рангу дійсного статського радника (4 клас) [209, с.4]. Разом з тим, варто відмітити, що в історіографії досить по-різному трактуються вимоги щодо осіб – кандидатів на посаду губернатора. Так, радянський історик М. Єрошкін стверджував, що призначення на посаду губернатора залежало лише від досягнення претендентом відповідного чину – дійсного статського радника: «якщо потрібно було призначити губернатора, брали список губернаторів і чиновників 4 класу і тільки з них призначали губернатора [575, С.129]». Проте, практика призначень та нормативи підзаконних актів (іменний указ Сенату «Про розпис посад цивільної служби, від XIV до V класу включно» (від 20 листопада 1835 р.)) дозволяли більш ширші підходи до призначень такого рівня. Так, у першій половині XIX ст. практикувалось призначення на посади чиновників губернського рівня: «з огляду на важливість заміщення тієї чи іншої посади, на вакантне місце можна призначати чиновників, що мають чин і одним класом вище або двома нижче від рівня посади на яку претендує чиновник» [236, с.1114]. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. така практика зберігалась і при призначенні київського губернатора, зокрема двоє чиновників – М. Катакази, О.Гірс – при призначенні на цю посаду мали чин статського радника (5 клас), але досить у короткий проміжок часу їм було присвоєно чин дійсного статського радника (4 клас). Траплялись і випадки, коли призначаючи претендента на посаду

київського губернатора, чиновникам позачергово присвоювався відповідний ранг (М. Гессе (1871-1881 pp.), О. Веретенников (1906)). Загострення суспільно-політичної ситуації у Києві та в губернії на початку ХХ ст. (маніфестації, погроми, тощо) внесло зміни щодо призначень на посаду губернатора. Імперська влада практикує призначення київськими губернаторами переважно осіб з військовими чинами. Така практика, як зазначає російська дослідниця Л. Лисенко, не є типовою для імперії в цілому [486].

Таким чином, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількісна характеристика кадрового складу київських губернаторів виглядає таким чином: 1) цивільні чини мали 56,25 % губернаторів (М. Гессе, О. Гірс, С. Гудим-Левкович, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Катакази, П. Курлов, М. Суковкін, Л. Томара), військові чини – 43,75 % (П. Гессе, М. Казнаков, Ф. Трепов (молодший), П. Саввич, О. Ватаці, О. Веретников); 2) чиновники у ранзі дійсних статських радників складали 62,5 %, у ранзі статських радників – 25 % і ранг таємного радника мали 12,5 %; 3) придворні звання мали 37,5 % губернаторів (С. Гудим-Левкович, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Катакази, М. Суковкін, Л. Томара), 50 % (О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Суковкін), з них отримали ці звання у період царювання імператора Миколи ІІ.

Важливою рисою для характеристики кадрового складу інституту київського губернатора є віковий зріз. Так, середній вік осіб, що займали посаду губернатора в імперії становив 45-55 років. Цей вік, як зазначає В. Шандра, вважався досить продуктивним, коли поєднується набутий досвід ще із достатньо активною позицією урядовця [659, С.95]. Аналіз архівних матеріалів дозволив нам визначити вік київських губернаторів та розподілити їх за віковими групами, пов'язавши з правліннями імператорів. Так, у період правління імператорів Олександра ІІ та Олександра ІІІ переважали губернатори старшого середнього віку (41-46 років). На початку ХХ ст. Микола ІІ призначає на посаду київських губернаторів осіб середнього віку, у переважній більшості до 40 років (П. Ігнат'єв – 37 років, О. Гірс – 38 р.), які вважалися досить

молодого віку для призначення на адміністративну посаду такого рівня. Ось, як прем'єр-міністр П.Столипін відповів на прохання київського генерал-губернатора В. Сухомлинова призначити графа П. Ігнат'єва київським губернатором: «генерал Сухомлинов ... просив про призначення київським губернатором голову київської губернської земської управи, графа П. Ігнат'єва. Я відповів, що вважаю графа Ігнат'єва занадто молодим і недосвідченим*, особливо в цей час [революційні події 1905-1907 рр. – *авт.*], хоча і готовий погодитися на клопотання генерала Сухомлинова після закінчення виборів [у II Державну Думу – *авт.*] [373, с.76]».

Отже, на початок XX ст., в період правління імператора Миколи II, складається тенденція призначень на посаду київського губернатора осіб молодшого середнього віку, за виключенням М. Суковина (київський губернатор в 1912 – 1915 рр. [500, с.415]) та незалежно від досвіду кар'єрного зростання на державній службі, ніж це було характерно для осіб на посадах губернаторів пореформеного часу. На наш погляд, така тенденція обумовлювалася суспільно-політичними процесами у Російській імперії, зокрема наростаючим революційним рухом та політикою столипінської модернізації, яка маючи на меті подолати причини кризового стану, у якому перебувало російське самодержавство, передбачала залучення до державного управління, особливо на регіональному рівні, енергійних та ініціативних чиновників, здатних швидко і адекватно реагувати на нові суспільні виклики, полишаючись вірними інтересам імперського устрою Росії.

Таким чином, упродовж другої половини XIX – XX ст. відсоткове співвідношення вікових категорій київських губернаторів виглядає таким чином: губернатори віком від 36 до 40 років складали 18,75 % (О. Гірс, С. Гудим-Левкович, П. Ігнат'єв,), віком від 41 до 45 років – 31,25 % (М. Гессе, М. Ейлер, О. Ігнат'єв, М. Казнаков, Ф. Трепов (молодший),), від 46 до 50 років – 31,25 % (О. Веретенников, М. Катаказі, П. Курлов, Л. Томара, П.Саввич), від

---

* На момент прохання генерал-губернатора П. Ігнат'єву було 35 років, а службовий стаж становив 15 років.

51 до 55 років – 18,75 % (О. Ватаці, П. Гессе, М. Суковкін). Відтак, київські губернатори мали найбільш дієздатний активний вік від 41-го до 50-ти років.

Імперська влада у кадровій політиці щодо вищих посадовців регіонального рівня, зокрема й київського губернатора, керувалась дотриманням принципу наступності при обранні особи, яка претендувала на цю посаду. Важливою умовою щодо кандидатури особи був попередній досвід її чиновницької служби. Низка дослідників вважають, що найчастіше призначались на посаду губернатора особи, що мали досвід заняття посади віце-губернатора. За підрахунками російського історика С. Любичанковського, у губерніях Уралу на рубежі XIX-XX ст. понад 60% губернаторів раніше займали губернаторські і віце-губернаторські посади [672, с.166, с.552-557]. Інша російська дослідниця Л. Лисенко також стверджує, що у пореформений час «переважна частина губернаторів набувала чиновницького досвіду й стажу на віце-губернаторській посаді» [486]. За її підрахунками 44% призначених у 1913 р. губернаторів було переведено з тієї ж посади із інших губерній, а 31% займали до цього віце-губернаторський пост [486]. У Східному Сибірі, за підрахунками Н. Матханової, з 22 губернаторів, призначених в середині XIX ст., навпаки, лише 8 раніше служили у губернській адміністрації і тільки двоє були губернаторами [675, С.40-41]. Типовість цієї тенденції щодо віце-губернаторського минулого російських губернаторів (60%) відмічає британський вчений У. Моє [652, р.228].

Аналіз архівних джерел кар'єрного зростання чиновників засвідчує особливий підхід вищої російської імперської адміністрації щодо осіб, які займали посаду київського губернатора. Це, на наш погляд, обумовлюється, як соціально-економічним і воєнно-стратегічним значенням Київської губернії, особливо в умовах геополітичних реалій другої половини XIX – початку XX ст., так і імперсько-релігійним значенням Києва в імперській доктрині «собирання русских земель под скипетром российского государя-императора». Найчастіше у Київ призначалися чиновники із губернаторської посади (П. Гессе (чернігівський військовий губернатор та управляючий цивільною

частиною), М. Ейлер (волинський губернатор), Л. Томара (Волинський губернатор), Ф. Трепов (волинський губернатор), О. Ватаці (костромський губернатор), М. Суковкін (смоленський губернатор), О. Ігнат'єв (подільський губернатор)), що становило 43,75 %, тоді як з посади віце-губернатора посаду київського губернатора обіймало лише дві особи – О. Гірс (Естляндський віце-губернатор), й М. Гессе (Київський віце-губернатор).

Пореформенна доба відзначена ще однією особливістю у кадровій політиці вищої імперської влади щодо органів влади й управління регіонального рівня. Доба великих реформ та поява виборних органів місцевого самоврядування обумовила формування нової категорії чиновників – діячів земств, міських дум, земських та міських управ, яких імперська влада розпочинає активно залучати до державного управління [190, арк. 2-78зв.]. Практика призначень на посаду очільника Київської губернії не стає виключенням. Так, шестеро київських губернаторів обіймали посади повітового предводителя дворянства (О. Гірс, О. Ігнат'єв, М. Ігнат'єв, М. Суковкін), голови губернської земської управи (П. Ігнат'єв, Л. Томара), гласного міської думи (О. Веретенников). На наш погляд, така практика мала на меті залучити активних діячів органів самоврядування до місцевих органів імперської влади, що мало підвищити авторитет імперської адміністрації краю та сформувати з них кадровий резерв для системи органів державного управління. У цьому контексті показовим є службова кар'єра київського губернатора Л. Томари. Полишивши військову службу після 3-х років служби офіцером в Лейб-гвардії Преображенському полку, та вийшовши у відставку, у 1866 р. Л. Томара розпочинає цивільну службу мировим посередником Золотоніського повіту, але вже 18 липня 1867 р. за власним бажанням подав у відставку [40, арк. 44]. З 1868 р. Л. Томара стає активним діячем органів земського самоврядування, здобувши значний управлінський досвід на посаді голови полтавської губернської земської управи, на яку його переобирали тричі (з 1870 р. по 1879 р.), а в 1879 р. полишає службу у полтавському земстві та переїжджає у Харків у зв'язку із призначенням на посаду віце-губернатора [40, арк. 50зв.].

Крім того, київськими губернаторами призначались і чиновники не пов'язані з управлінням губернського рівня чи органами місцевого самоврядування. Серед таких очільників Київської губернії були М. Катаказі (чиновник з особливих доручень при Новоросійському та Бесарабському генерал-губернатору), С. Гудим-Левкович (Одеський городничий), П. Курлов (член Ради міністрів), але які мали значний досвід (від 18-ти до 25-ти рр.) державного службовця.

Ще однією категорією чиновників, які обіймали посаду київського губернатора, були особи, чия кар'єра була пов'язана не з цивільною службою, а військовою кар'єрою. Це були три київських очільників, що складає 18,75 % від загальної кількості губернаторів: М. Казнаков (Начальник штабу окремого гренадерного полку), О. Веретенников (Інспектор інженерного управління Туркестанського військового округу), П. Саввич (генерал штабу Київського військового округу). Аналіз суспільно-політичних чинників та фактів біографії цієї категорії чиновників дозволяє стверджувати, що ці призначення у першу чергу були пов'язані з польським повстанням 1863-1864 рр. (М. Казнаков), російською революцією 1905-1907 рр. (О. Веретенников, П. Саввич), що засвідчує прагнення центральної імперської влади мати на ключових посадах осіб, відповідальних, здатних діяти рішуче, з досвідом управління військами у разі необхідності.

Аналіз формулярних списків київських губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє виділити ще одну нову рису їхнього суспільно-професійного портрету. Так, у першій половині XIX ст. всі київські губернатори обов'язково проходили військову службу, яку вони з різних причин (отримані на війні поранення та каліцтва) змінювали на цивільну службу [685, с.43]. У пореформену добу ситуація дещо змінюється. Так, вже 87,5 % очільників Київської губернії розпочинали свою службову кар'єру у військовому відомстві, а 12,5 % здійснили лише кар'єру по цивільному відомству (М. Гессе [153, арк. 2], С. Гудим-Левкович [154, арк. 118зв.]). При цьому бойовий досвід мали 31,25 % осіб (М. Казнаков [134, арк.62], М. Ейлер

[61, арк. 8], Ф. Трепов (молодший) [68, арк.57], П. Саввич [654, с.51], О. Ватаці [423, с.92]).

Важливе значення у характеристиці суспільно-професійного портрету київського цивільного губернатора має аналіз службового стажу. З середини 1860-х рр. Київську губернію очолювали переважно цивільні чиновники, які не зробили високої воєнної кар'єри, але мали значний стаж цивільної служби [667, с.42-43]. Так, наприклад, строк військової служби Ф. Трепова (молодшого) до призначення на посаду київського губернатора становив лише 8 років, тоді як цивільної служби – 17 років, а київські губернатори М. Гессе та С. Гудим-Левкович взагалі не мали досвіду військової служби. Найбільший сумарний стаж військової та цивільної служби до призначення у Київ мав П. Гессе – 39 років (22 – військового, й 17 цивільного стажу) [153, арк. 43зв.-52зв.].

Таким чином, кандидатами на посаду київського губернатора призначали осіб, які мали як попередній чиновничий досвід в органах центральної влади (П. Курлов), на посадах губернського рівня (О. Ватаці, О. Гірс, М. Гессе, П. Гессе, С. Гудим-Левкович, М. Ейлер, М. Катаказі, О.Ігнат'єв, Л. Томара, Ф. Трепов, М. Суковкін), військової служби (О. Веретенников, М. Казнаков, П. Саввич), так і досвід діяльності в органах місцевого самоврядування (П. Ігнат'єв).

Отже, призначення на посаду київського губернатора здійснювалось з урахуванням, як суспільно-політичної ситуації, що складалась в Київській губернії та імперії в цілому, попереднього досвіду державної служби, так і досвіду діяльності у виборних органах місцевого самоврядування, що стало новим явищем у кадровій політиці російського самодержавства у пореформений період.

Капіталістична модернізація, формування засад індустріального суспільства змінювало і значення освіти для державних чиновників, освітній рівень яких стає одним з найважливіших характеристик їхнього суспільно-професійного портрету. Тому київських губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. вирізняє високий освітній рівень: П. Гессе (Московський

університетський пансіон) [153, арк. 43зв.], М. Казнаков (Миколаївська академія генерального штабу) [153, арк. 64зв.], М. Катакази (Імператорське училище правознавства) [425, с.39], М. Гессе (Ніжинський ліцей князя Безбородька) [153, арк. 2зв.], Ф. Трепов (молодший) (Пажеський корпус) [68, арк. 57], О. Ватаці (Пажеський корпус) [423, с.92], М. Суковін (Імператорський Олександрівський ліцей) [72, арк. 18], О. Веретенников (Миколаївське інженерне училище) [63, арк. 5зв.], Л. Томара (Миколаївське кавалерійське училище) [40, арк.44зв.], М. Ейлер (Михайлівське артилерійське училище) [61, арк. 8] С. Гудим-Левкович (Київський університет св. Володимира) С. Гудим-Левкович [154, арк. 118зв.], П. Саввич (Миколаївська академія Генерального штабу) [654, с.51], П. Курлов (Олександрівська військово-юридична академія) [64, арк. 4зв.], П. Ігнат'єв (Київський університет св. Володимира) [329, с.1299], О. Гірс (Пажеський корпус) [69, арк.46зв.], О. Ігнат'єв (Санкт-Петербурзький університет) [115, арк.3зв.]. При цьому дев'ять київських губернаторів мали ще й вищу військову освіту, що склало 60 % усіх очільників.

Таким чином, у порівнянні з дореформеною добою суспільно-професійний портрет кадрового складу київських губернаторів вирізняється високим освітнім рівнем: 75 % мали вищу освіту, з них 43,75 % навчалися у цивільних ВНЗ, й 25 % здобули освіту у середніх навчальних закладах (Пажерський корпус – 18,75 %, Московський університетський пансіон – 6,25 %), що свідчить про підвищення професійного рівня чиновників губернського рівня та якісні зміни у кадровому забезпеченні місцевих органів державного управління, прагненням центральної імперської влади мати ефективний апарат влади, який би відповідав тенденціям соціально-економічного розвитку, що склались як у світі, так і в імперії зокрема.

Важливою складовою у кадровій політиці імперської влади в українських губерніях була практика ротацій. Більшість губернаторів у Російській імперії, як правило, перебували на своїй посаді 5-6 років, хоча були й значно менші терміни – рік або і до року, але траплялися й більші терміни перебування на посаді [659, с.96]. Цілком слушною є, на наш погляд, оцінка сучасного

російського дослідника О. Грачева, що така кадрова ротація обумовлювалась прагненням влади унебезпечити управлінську систему від корупції та зловживань службовим становищем [667, с.32]. Відтак, характеризуючи стабільність кадрового складу губернаторів Київської губернії, ми досліджували такий показник, як середній термін їхнього перебування на посаді. Варто відмітити, що під час аналізу ми рахували загальну кількість місяців перебування на посаді київського губернатора (П. Саввич був київським губернатором двічі (06.09.1903–08.10.1905, 02.11.1905–15.08.1906)). Використовуючи історичний метод та метод математичної статистики, нами було встановлено, що середній термін перебування на посаді очільником Київської губернії складав 3 роки 10 місяців. Однак, детальний аналіз засвідчує, що переважна більшість губернаторів (50%) перебувала на посаді від півроку до трьох років. Середній же термін для більшості осіб губернаторів складає 2 роки.

Таким чином, незважаючи на виключення, наприклад Гессе Павло Іванович пробув 8 років 10 місяців на посаді, Гессе Микола Павлович – 10 років 8 місяців [153, арк. 23в-263в.], Томара Лев Павлович – 12 років 11 місяців [40, арк. 463в-493в.], більшість київських губернаторів перебували на своїй посаді набагато менше середнього терміну (68,75%), що є свідченням плинності у кадровому складі губернаторського корпусу Київської губернії, особливо ця тенденція збільшується наприкінці XIX – початку XX ст. і пов'язана з кадровою політикою Миколи II, що підтверджувало наростаючу кризу самодержавної форми правління і прагнення вищої імперської влади до пошуку механізмів та способів її зміцнення. У цьому контексті не менш слушним є висновок російської дослідниці Л. Лисенко, яка зазначає, що з початку XX ст., коли Російська імперія вступила у перманентну кризу, кадровою ротацією губернаторів вища імперська влада намагалася «виводити з-під удару» губернаторів, які не спрацьовувалися з населенням й намагалася не допустити соціально вибухової ситуації.

Як ми вже зазначали, імперське законодавство Росії відзначене відсутністю чіткого правового механізму підбору та призначення на посаду губернатора. Природа абсолютної монархії визначає ключову роль у кадрових питаннях особистої відданості особі імператора і визначальну роль особистісних рис самого імператора та його волі при вирішенні кадрових питань. Не виключенням у цьому плані є кадрова політика російських самодержців щодо українських губерній взагалі й Київської губернії зокрема. Як особиста прихильність монарха, так і особисте знайомство з одним із ключових керівників найбільш впливового відомства – Міністерства внутрішніх справ, мали часто вирішальне значення при призначенні кандидатури чиновника на посаду київського губернатора. Від позиції міністра внутрішніх справ залежали не тільки призначення на цю посаду, але і подальша службова кар'єра київських губернаторів. Міністр внутрішніх справ представляв імператорові кандидатури на посаду губернатора і, безумовно, прямо або ж опосередковано впливав на вибір імператора. Він брав безпосередню участь у попередньому обговоренні кандидатур. На відміну від імператора, який часто обмежувався лише поданням міністра внутрішніх справ, останній особисто вивчав кожну кандидатуру і аналізував наявну по ній інформацію. Чиновник, який мав обійняти посаду губернатора, мав якщо не бути особисто знайомим з міністром внутрішніх справ, то бути представленим йому особисто третіми особами. Так, активну участь у підборі кандидатур на посаду київського губернатора брав київський генерал-губернатор. Зокрема, у 1871 р. з ініціативи київського, подільського і волинського генерал-губернатора князя О. Дондукова-Корсакова київським губернатором був призначений М. Гессе. 22 травня 1885 р. у зв'язку зі смертю київського губернатора С. Гудим-Левковича, київський генерал-губернатор О. Дрентельн звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням про призначення нового очільника губернії [40, арк.28], оскільки Київська губернія, на його думку, разом з містом Києвом займають особливе становище у краї, а також і серед інших губерній і міст Росії, а тому претендент на посаду київського губернатора має бути не

просто енергійним та професіоналом високого рівня, а й відзначатися стійкістю переконань. Саме такими рисами, на переконання генерал-губернатора, володів волинський губернатор Л. Томара, «який, маючи усесторонню освіту (Миколаївське кавалерійське училище) й значний службовий досвід (29 років), різко виділяється своїми адміністративними здібностями» [40, арк.32]. У своєму повідомленні до міністра внутрішніх справ О. Дрентельн відмічав, що «гризначення на посаду київського губернатора було б для нинішнього волинського губернатора [Л. Томари – *авт.*] нагородою за його трьохлітню відмінну й корисну службу у Житомирі [40, арк.30]». Відтак, згідно подання О. Дрентельта, волинського губернатора Л. Томару призначено на відповідну посаду у Київську губернію, подільського губернатора В. фон-Валя – у Волинську губернію, а на посаду останнього призначено волинського віце-губернатора В. Глинку [40, арк.32]». Проте були і приклади, коли міністр внутрішніх справ керувався власною мотивацією при призначенні київського очільника. Так, у зв'язку із можливим призначенням київського губернатора П. Гессе сенатором, київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков у листі від 29 травня 1861 р. до міністра внутрішніх справ П. Валуєва просить призначити київським губернатором київського віце-губернатора П.Селецького, але пропозицію було відхилено й очільником губернії призначено начальника штабу Окремого Гренадерського полку М. Казнакова [134, арк.4]. Описуючи у своїх спогадах «Загибель Російської імперії» обставини свого призначення на посаду виконуючого обов'язки київського губернатора член ради МВС генерал-лейтенант П. Курлов був здивований, що його призначають на посаду нищу від нині займаної, до того ж уже будучи губернатором: «П. Столипін запропонував мені посаду київського губернатора, – згадував П.Курлов, я відповів, що був губернатором в самостійній губернії і не бажав би їхати в генерал-губернаторську губернію ... Таке клопотання викликало у мене здивування, яке я і висловив міністру [373, с.75]». П. Столипін, як і сам імператор Микола II, розуміючись у чиновницькій ієрархії імперії, вважали за необхідне послуговуватись невідомчими чи кар'єрними, а

державними інтересами при вирішенні кадрових питань: «моє особисте прохання, – говорить П. Столипін, – про що я вже доповідав імператору, і отримав «соизволение», тимчасово бути Вам [П. Курлову – *авт.*], по височайшому повелінню, в.о. київського губернатора, залишаючись членом ради МВС [373, с.75]». Так, отримавши від прем'єр-міністра П. Столипіна підтвердження майбутніх гарантій своєї чиновницької кар'єри, П.Круглов погодився зайняти посаду провінційного рівня: «я подякував міністру за довіру і дозволив собі нагадати про його обіцянку мати мене на увазі в разі відкриття посади петербурзького градоначальника ... на що П. Столипін відповів мені повним підтвердженням, не заперечуючи навіть і майбутнє звільнення генерала фон дер Лауніца [373, с.76]». Проте політика ротацій та особисте втручання у підбір кадрів вищих столичних сановників не завжди мала позитивний результат. Особливо це виявилось у період революційних потрясінь (1905-1907 рр.), коли губернаторські призначення часто відбувалися «у сподіванні» на рішучі дії нового очільника губернії у боротьбі з революційним рухом. Так, на початку жовтня 1906 р. у Київську губернію був переведений костромський губернатор О. Ватаці, а на його місце перейшов київський губернатор П. Саввич. У результаті бездіяльність нового київського губернатора й неможливість належним чином виконувати свої обов'язки у незнайомому для себе краї, О. Ватаці було повернуто до Костроми, а П. Саввича до Києва, який вжив рішучих заходів для придушення революційних виступів на вулицях губернського міста (повстання Б. Жаданівського (листопад 1905 р.), «Шулявська республіка» (грудень 1905 р.)).

Подальші призначення очільників Київської губернії в умовах революційного протистояння засвідчують, що вищі імперські сановники вже не допускали необдуманих та поспішних рішень. Рішучістю дій у боротьбі з революцією характеризуються дії ще одного очільника – член ради міністрів, виконуючий обов'язки київського губернатора П. Курлов (грудень, 1906 р.). У листі до міністра внутрішніх справ П. Столипіна київський генерал-губернатор В. Сухомлинов зазначав, що «за короткий час П. Курлов, погоджуючи свої дії з

заходами уряду щодо боротьби з революційним рухом, у короткий термін зумів стабілізувати ситуацію у губернії, зокрема й у Києві, де населення вирізнялось особливою революційною активністю, користуючись неспроможністю вжити дієвих заходів зі стабілізації ситуації у місті та приборкати радикально налаштовані сили попереднім губернатором П. Саввичем» [64, арк. 3]. Не менш рішучими були дії графа П. Ігнат'єва (повстання понтонерів, очолених підпоручиком Ждановичем, червень 1907 р.; повстання піхотного Селенгінського полку на чолі із членом воєнізованої організації УНП «Оборона України», рядовим М. Шевченком) [635, с.102], який до цього обіймав посаду голови київської губернської земської управи з господарських справ [66, арк.5].

Отже, кадровий склад очільників Київської губернії – важливого політичного й економічного центру Правобережної України – відзначається наданням переваги чиновникам, які користувалися особистою довірою та підтримкою як імператора, так і голови ради міністрів та міністра внутрішніх справ, володіли ситуацією у краї й позитивно зарекомендували себе багаторічною службовою кар'єрою в імперській управлінській системі.

Крім зазначених нами чинників щодо призначення на посаду очільника Київської губернії, не менш важливим з погляду вищої імперської влади було прагнення унеможливити корупцію та прагнення чиновника такого рівня зловживати своїм службовим становищем для особистого збагачення. Так, досліджуючи розташування родових маєтків губернаторів, сучасні дослідники відзначають, що жоден з них не мав у підвладній губернії значної земельної власності. Аналізуючи територіальне походження київських губернаторів, варто відмітити, що верховна влада також намагалася контролювати, щоб новопризначені губернатори не мали особистісних зв'язків у краї, а, особливо, щоб кандидати на посаду не мали земельної або ж іншої власності в губернії, хоча були й виключення. Так, батько і син Трепови мали земельну власність у Київській губернії (подарована Олександром II садиба у Києві) [586].

Таким чином, імперська влада намагалася не допустити формування корпоративності інтересів вищих імперських сановників губернського рівня з

місцевою елітою, убезпечити або хоча б зменшити рівень корумпованості серед чиновничого апарату на місцях.

Не менш важливим при аналізі суспільно-професійного портрету київських губернаторів є аналіз їхньої подальшої кар'єри. Доля чиновника, який прослужив губернатором, могла складатися в подальшому по-різному: він міг бути призначений на вищу посаду, переміщений в іншу губернію або відправлений у відставку. Обставини, при яких залишали губернаторську посаду, також могли бути різними. Аналіз наступних щаблів кар'єри київських очільників свідчить про те, що найчастіше вони переводилися на вищі імперські посади (М. Казнаков – член Головного воєнно-тюремного комітету, генерал-губернатор Західного Сибіру, М. Катакази – сенатор, Л. Томара – сенатор, Ф. Трепов (молодший) – сенатор, П. Саввич – начальник штабу Іркутського військового округу, П. Курлов – в.о. директора департаменту поліції МВС, П. Ігнат'єв – директор департаменту землеробства МВС, М. Суковкін – сенатор). Переміщення ж губернатора в іншу губернію формально залишало його у колишньому статусі. Він не втрачав обсяг владних повноважень, зберігав колишній авторитет першого чиновника у губернії, особисто представляв монарха. Навіть ієрархія губерній, яка мала місце в управлінській системі Російської імперії, відкривала шлях лише до неформальних преференцій. У губернатора «рядової», «не престижної» губернії також залишалися шанси зійти по «кар'єрних щаблях» [495, с.135]. Російський історик Г. Алексушин запропонував таку класифікацію регіонів за престижністю служби. Перше місце займали дві російські столиці: Санкт-Петербург, куди призначалися «як правило, друзі імператора», та Москва, куди зазвичай розподілялися особи, «близькі імператору», за ними найбільш престижними вважалися Варшавське і Кавказьке намісництва, потім генерал-губернаторства, причому – західні, які за оцінкою дослідника, були «престижніші» східних. Нарешті, останні місця займали губернії, які за престижністю розташовувалися у такому порядку: південні, центральні, західні, східні [660, с.125]. Так, інших трьох київських губернаторів було переведено у

менш престижні губернії: О. Ватаці – Костромська губернія (не зміг забезпечити соціально-політичну стабільність у губернії під час Російської революції у жовтні 1905 р.), О. Веретенников – Костромська губернія (конфлікт з генерал-губернатором, брав участь у правих партіях («Союз російського народу»)), О. Гірс – Мінська губернія (під час його губернаторства у Києві був убитий П.Столипін). Серед перелічених осіб показовим є переміщення київського цивільного губернатора О. Веретникова у іншу губернію, який відкрито співпрацював з правою партією «Союз російського народу» та у зв'язку з цим конфліктував з київським генерал-губернатором В. Сухомлиновим (останній дистанціювався від правих сил). О.Веретников не тільки симпатизував «Союзу російського народу», а й носив на грудях знак цієї організації, підтримував його фінансово. У своїй вступній промові він вимагав від чиновників, щоб вони вступали у партії, які визнають лише самодержавство, й як згадує київський генерал-губернатор В. Сухомлинов, «відчував себе на цій посаді не як великий політичний чин губернії, а як впливовий член партії «Союзу російського народу» який повністю загруз у партійних справах [380, с.110-111]». Тому на посаду виконуючого обов'язки київського губернатора під час проведення виборів до II Державної думи було призначено П. Курлова. Новий губернатор вважав неприпустимою участь чиновників у діяльності партій, а тому не демонстрував свою підтримку монархістів, але шляхом перемов між партійними діячами домогся, щоб представники різних проурядових партій об'єднали зусилля та виставили спільним кандидатом у депутати від Києва (за першою міською курією) ректора Київської духовної академії, єпископа Платона (Рожественського) [373, с.74-80].

Таким чином, службова кар'єра київських губернаторів після призначення у Київську губернію складалась досить по-різному: вищі імперські посади у чиновницькій ієрархії зайняли 50 % губернаторів, переведено на аналогічні посади в інші губернії – 18,75 %; подали у відставку або померли – 18,75 %. Такий кількісний та якісний аналіз засвідчує високий статус та престижність

посади київського губернатора у бюрократичній ієрархії Російської імперії. Разом з тим, варто відмітити, що у своїй майбутній кар'єрі 12,5 % київських губернаторів займали дещо нижчі посади: М. Ейлер (відряджений для нагляду за зборами та навчанням нижчих відставних чинів), О. Ігнат'єв – після повалення самодержавства у лютому 1917 р. був головою Червоного Хреста у Румунії, а згодом став учасником білогвардійського руху (армія генерала М. Юденича).

Отже, комплексний аналіз архівних джерел засвідчує, що забезпечення високого професійного рівня кадрового складу губернаторського корпусу Київської губернії, з огляду на зростання значення краю у житті імперії, було однією з найважливіших завдань внутрішньої політики вищої імперської влади. Відбір кандидатів на посаду київського губернатора визначався такими, на наш погляд, критеріями як особиста довіра імператора, службовий досвід та ділові якості, протекція високопоставлених покровителів. Посада київського губернатора у бюрократичній ієрархії Російської імперії мала високу престижність, а тому для більшості чиновників ставала важливим етапом у подальшій успішній кар'єрі. Саме ефективний і дієвий високопрофесійний кадровий склад київських губернаторів став одним із важливих важелів внутрішньої політики російського самодержавства в Україні; зміцнення цього інституту державного управління розглядалось самодержавством один із ключових механізмів непорушності імперського державного ладу.

Таким типовим представником губернаторського корпусу Київської губернії, який перебував на посаді київського губернатора на багато більше від середнього показника (9 років), а його адміністративні заходи з управління губернією ставилися за приклад іншим губернаторам та використовувалися вищою імперською владою під час проведення реорганізації системи місцевого управління у 1860-х рр., був Павло Іванович Гессе (1855-1864 рр.).

Павло Іванович Гессе народився в 1801 р. і походив із спадкових дворян Тульської губернії. Батько його генерал-лейтенант Іван Христианович Гессе – саксонський артилерист, у 1788 р. прийнятий на російську службу сержантом у

Гатчинську артилерійську команду. Досить дискусійним у біографії П. Гессе є питання про його походження. Так, граф Ф. Ростопчин говорить про німецьке походження батька П. Гессе – І. Гессе [517, с.144-145]. Тоді, як граф С. Вітте, голова Ради міністрів Російської імперії, стверджує про єврейське походження роду Гессе [359, с.95]. Освіту П. Гессе здобув у Московському університетському пансіоні, після закінчення якого вступив до Московського університету, але, не закінчивши повного університетського курсу, 17 лютого 1817 р. розпочав військову службу підпрапорщиком в лейб-гвардії Ізмаїлівського полку. Варто відзначити швидке службове зростання молодого офіцера: 29 січня 1820 р. – прапорщик; 1 січня 1821 р. – підпоручик; 6 січня 1823 р. – поручик; 1825 р. – бригадний ад'ютант; 19 березня 1826 р. – штабс-капітан і призначений ад'ютантом до петербурзького коменданта генерал-ад'ютанта Башуцького [134, арк. 42-43зв]. У 1829 р. П. Гессе виходить, за сімейними обставинами, у відставку в званні капітана, а вже 1831 р. у зв'язку із епідемією холери в Тульській губернії попечителем по Веневському повіті [517, с.144-145]. З 6 липня 1838 р. Павло Іванович продовжує свою цивільну службову кар'єру. Отримавши ранг надвірного радника його призначено полтавським віце-губернатором, на якій він перебував не повних три роки. 11 січня 1841 р. його призначено вже губернатором Чернігівської губернії. Роки перебування Павла Івановича Гессе на посаді чернігівського губернатора відзначені рядом заходів у соціально-культурній сфері. Так, за його активного сприяння було сформовано першу пожежну команду, закладено парк (нині – Центральний парк культури і відпочинку ім. М.М. Коцюбинського), побудовано спеціальне приміщення для театру (у 1853 р., Червона базарна площа), яке проіснувало до початку ХХ ст. [506, с.64-65]. 19 жовтня 1852 р. у зв'язку з призначенням чернігівським військовим губернатором із залишенням управляти й цивільною частиною, Павло Іванович Гессе отримує звання генерал-майора із зарахуванням по армійському відомству. 11 березня 1855 р. П. Гессе призначено київським губернатором. Одночасно його затверджено на посаді віце-президента Київського тюремного комітету. У діловому листуванні

із міністром внутрішніх справ графом С. Ланським, київський, подільський та волинський генерал-губернатор князь І. Васильчиков, відзначає досить високі управлінські здібності генерал-лейтенанта П. Гессе, якого тільки-но призначено на посаді київського губернатора, та уміння швидко входити в курс справ, ефективно виконувати спеціально поставленні завдання [605, С.204].

Суспільно-політична ситуація у Київській губернії вимагала від очільника краю особливого розуміння її специфіки. Ось як оцінює начальник губернії стан настроїв українського населення, зокрема селян в Канівському повіті під час перепоховання Т. Шевченка в Україні: «інша справа за Дніпром, в Полтавській і інших губерніях: там багато козаків і самі поміщики малоросіяни, а тут цього робити не можна [мається на увазі не розмовляти з селянами про історію, козаків, гайдамаків – *авт.*], тому що тут всі поміщики поляки і, хоча, між іншим, з подібних оповідань нічого не може бути або статися обурливого, але вони бояться, щоб на них не напали селяни [361, с.462]». Тим більше, що справа з перепохованням Кобзаря в Україні для київського губернатора мала і особистісний аспект. П. Гессе у свій час був особисто знайомий з Т. Шевченком і як імперський адміністратор сприяв у вирішенні особистого клопотання поета, а згодом був одним із дієвих учасників у його справі в квітні 1847 р. З Тарасом Григоровичем Павло Іванович познайомився, ще коли перебував на посаді чернігівського губернатора у 1846 р. Т. Шевченко разом з своїм другом О. Афанасьєвим-Чужбинським часто гостювали у будинку тоді ще чернігівського губернатора П. Гессе. Згодом, підготувавши й видавши власним коштом перший випуск офортів «Живописної України», Т. Шевченко, пам'ятаючи гостинність та прихильність до свого таланту, звернувся до чернігівського губернатора П. Гессе з проханням посприяти у справі організації передплати цієї серії серед чернігівської громади. П. Гессе досить прихильно поставився до самого поета та його клопотання. Але ставлення імперського чиновника відразу ж змінилося після викриття Кирило-Мефодіївського товариства. П. Гессе не тільки сам пориває будь-які стосунки з поетом, а застерігає від цього інших. Так, він наполіг, щоб чернігівський приятель Тараса

Григоровича седневський поміщик Андрій Лизогуб припинив будь-яке листування з поетом [397, с.375]. Після відбуття покарання 1859 р. Т. Шевченко відвідує Україну. П. Гессе, уже як київський губернатор, вживає найсуворіших заходів щодо організації нагляду за «опальним» поетом та маршрутом його подорожі [279, с.323], а у 1861 р., під час перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, П. Гессе вже буде відкрито негативно говорити про поета під час особистої розмови із другом Т. Шевченка – Г. Честахівським: «... при цьому його превосходительство [губернатор П. Гессе – *авт.*], благопристойно облаяв покійного Шевченка, дорікав нас малоросіян за те, що ми надумали підняти так високо Шевченка не по заслугах його, що нібито Шевченко хотів підняти малоросійську народність, а сам був не що інше, як п'яниця... [361, с.459]».

Таким чином, історія особистих та офіційних взаємин художника Т. Шевченка, пересічного підданого імперії, який стане геніальним Кобзарем України, і губернатора П. Гессе, всевладного імперського чиновника, є яскравим прикладом підтримки і піклування, оберігання державною системою Таланту, який може їй слугувати, та нищенням Його, коли він повстає проти неї. Разом з тим, це засвідчує: по-перше, розуміння вищим імперським чиновництвом місця і ролі Кобзаря у формуванні національної самосвідомості українців, їхнього страху від впливу поетового слова на свідомість пересічного українця; по-друге, їхній лібералізм відразу ж зникав, коли українці виявляючи свою культурну самобутність, заявляли про своє прагнення до самостійного національного життя.

На П. Гессе, як очільника губернії, покладалися обов'язки контролю за впровадженням норм селянської реформи (1861 р.) у Київській губернії. За положеннями реформи 1861 р. селяни упродовж двох років отримавши особисту свободу, вважалися «тимчасовозобов'язаними» і лише після укладання уставної грамоти земельний наділ передавався їм у приватну власність. Аналізуючи стан справ щодо впровадження реформи 1861 р., генерал-лейтенант П. Гессе на зборах з волосними старшинами відмічає упередженість

селян щодо складання уставних грамот, й у їхньому небажанні їх підписувати [337, С.1]. Таким чином, стан справ вимагав рішучих дій від очільника губернії. Тому на зібранні із волосними старшинами в січні 1862 р., П. Гессе наказав не лише довести до відома селян, про благонадійність у підписанні уставних грамот, а й з метою найбільш доступно пояснити й розтлумачити малоосвіченим і практично неписьменним українським селянам урядові рішення щодо аграрної реформи надрукувати царський маніфест 1861 р., свою промову до волосних старшин українською мовою [337, С.1]. До того ж, здійснюючи поїздку по губернії у 1862 р., з метою переконати селян у необхідності укладання «уставних грамот», київський губернатор П. Гессе мав із собою чиновника, який повторював його промову «малоросійською мовою» і роздавав друковані екземпляри українського тексту зібраним старшинам [494, с.69]. Таке використання української мови у службовій сфері київським губернатором, сучасний російський історик О. Міллер називає нічим іншим, як «прагненням влади довести свої рішення до селян ... не зупиняючись перед тим, щоб звернувся до них українською мовою [494, с.69]». Тим більше, що у цьому він не був новатором. Так, чернігівський губернатор С.Голіцин послуговувався «Селянським положенням» перекладу П. Куліша [494, с.69].

Практику вживання та використання української мови імперськими чиновниками у цей період дослідники пояснюють політикою лояльності царського уряду у мовному питанні щодо української мови (яка тривала до польського повстання 1863 р.).

Будучи представником імперського чиновництва, П. Гессе, добре розуміючи бюрократичні механізми у зволіканні важливих рішень, виявив себе ефективним управлінцем, який уміло використовує свій чиновний досвід при необхідності швидкої реалізації на практиці важливих урядових рішень. Відповідаючи за дотримання термінів щодо виконання імператорського «Маніфесту» 1861 р., київський губернатор намагався прискорити юридичну процедуру пов'язану зі звільнення селян з кріпацтва, вживши дієві заходи щодо поліпшення роботи чиновників губернських установ, які часто свій приватний

інтерес при реалізації основних заходів Аграрної реформи (1861 р.) ставили вище державних завдань [567, С.112]. Так, зі сторони канцелярії губернатора виявилось, що у київському губернському управлінні відбувається значне затримання у виданні селянам довідок для подання у київське губернське з селянських справ присутствіє для підписання викупних платежів. Так, один екземпляр довідки із 6-го столу який передавався для підписання у різні відділення та столи губернського управління затримувався у тому чи іншому підрозділі й з великим затриманням поветався у 6-й стіл для остаточного видання довідки для губернського присутствія [135, арк. 19зв.]. Такий стан справ дозволяє зробити висновок про навмисне зволікання чиновникам у наданні довідок, адже в переважній більшості саме вони виступали тими землевласниками, які були зацікавленими у як найдовшому збереженні стану «тимчасовозобов'язаних» для селян [619, С.142]. Тому з метою пришвидшення виконання норм «Положення» (1861), П. Гессе змінює механізм роботи канцелярії у наданні довідок для селян при викупі земельних наділів, ліквідуючи породжені бюрократичні перепони: замість однієї довідки яка посиалася у всі столи губернського управління, вправляти її лише у ті у яких знаходяться дані про селянина. Відтак, П. Гессе обмежив кількість підрозділів, в які направлялася справка до 7-ми: поліцейське, господарське, земське, 4-й та 5-й стіл слідчого відділення, особливий та газетний столи [135, арк. 19зв.].

П. Гессе, як імперський очільник краю, не полишився осторонь від подій, пов'язаних з Польським повстанням 1863-1864 рр. Вживаючи заходи щодо обмеження можливої фінансової та матеріальної підтримки повстання з боку місцевої польської шляхти, київський губернатор видав циркуляр, яким вимагалось від державних посадовців та інституцій суворо перепроверяти осіб на політичну благонадійність [135, арк. 10], а 24 червня 1863 р. губернатор доповнює його спеціальним розпорядженням, згідно з яким «зазначений порядок застосовувався і до власників ненаселених земель, і до домовласників [135, арк. 10]», що значно розширювало коло осіб, які потрапляли під чиновницький контроль.

На Правобережній Україні після придушення польського повстання 1863 р. гостро постала проблема кадрового забезпечення управлінських установ, особливо в слідчих органах. Заборона обіймати посади особами польського походження, які складали більшість дворянства в цих губерніях, фактично ліквідувала постійне джерело для місцевих кваліфікованих кадрів [646, С.111]. За такого стану речей київський губернатор П. Гессе, доповідаючи міністру внутрішніх справ графу С. Ланському (доповідна від 24 листопада 1863 р.), для посилення, особливо у слідчих органах, політично благонадійних кадрів «переводити судових слідчих польського походження у центральні та східні губернії при відкритті вакансій, а на їх місця призначати кандидатів на судові посади, так продовжувати до повної заміни польських чиновників російськими [559, С.165-166]». «Польське питання», яке перманентно загострювалося в Російській імперії впродовж усього XIX ст., наприкінці 1850-х рр. стало своєрідним «ферментом» демократичності позиції представників російської інтелектуальної еліти та чиновників вищого рангу. Впродовж 1858-61 рр. передова російська громадськість підтримувала устремління поляків до свободи [581, С.37]. Зміни настроїв у російському суспільстві щодо «польського питання» відбувалися разом із зростанням національних вимог поляків, а також супроводжувалися націоналізацією свідомості самих росіян. Польський національно-визвольний рух, його програма відродження польської державності, сприяли «формування» ідей російської нації та російських національних інтересів, що обумовило загострення російсько-польського протистояння після повстання 1863 р. [581, С.38].

Своє бачення польської проблеми та шляхи його вирішення представив і київський губернатор П.Гессе у листі до редактора «Русских Ведомостей», що вийшов друком у №59 за 1863 рік [469].

Однією з найбільших проблем краю генерал-лейтенант П. Гессе вважав польське шляхетське землеволодіння, а ліквідація якого одним із необхідних заходів з обмеження польського впливу в краї. Київський губернатор пропонує свої варіанти розв'язання ситуації, що історично склалась на Правобережній

Україні: «необхідно намагатися, щоб на землях нашого краю як можна більше селилися поміщики російського походження, які, для заохочення, зі сторони уряду будуть отримувати позики під заставу купленої землі з розстрочкою на 50 і більше років. При цьому такі поміщики будуть зобов'язані надати розписку, що куплена земля може бути продана або ж переуступлена тільки православним» [469, с.727-728]. Посередником же між польськими шляхтичами і «руськими» поміщиками, на думку П. Гессе, має стати уряд, який буде купувати маєтки з аукціону, а для зручності російських покупців загальноаукціонні продажі проводити у столицях, й пізніше переуступати їх російським поміщикам. Ще одним дієвим заходом із збільшення російського населення у краї київський губернатор П. Гессе вважав надання місцевим чиновникам землі, що сприяло би залученню у Південно-Західний край російського населення [469, с.728]. Рекомендації П. Гессе частково були враховані самодержавним урядом. Так, окрім збільшення жалування на 50 % для чиновників православного віросповідання, останні отримали право на пільгових умовах набувати у власність маєтки, а то й отримувати їх як пожалування за службу [646, С.111-112].

У своїй статті київський губернатор П. Гессе відзначає певну бездіяльність уряду у цій царині: «Ми принаймні нічого не сказали сильніше цих слів», та робить досить важливий висновок, що «якщо ми не «обрусим» наш західний край в 15 або 20 років, то можливо повинні будемо понести незчисленні лиха [469, с.728]».

7 січня 1864 р. за №46 у журналі губернського правління зареєстровано постанову губернатора П. Гессе, згідно з якою обов'язки губернатора, у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, буде виконувати віце-губернатор П. Селецький до періоду заміщення посади новим губернатором [134, арк.35].

Павло Іванович Гессе помер в 1880 р. у Флоренції, де і був похований.

Отже, П. Гессе на відміну від інших київських губернаторів другої половини XIX ст. – початку XX ст. вдалося досить довгий час (майже 10 років) перебувати на цій посаді. Відправлений на територію України П. Гессе не

просто виконував формальні, визначені законодавством обов'язки начальника губернії, а й додаткові, що полягали у підтриманні спокою у краї, підвищенні ефективності з впровадження імперської політики на місцях, лобювання щодо мовного питання тощо. П. Гессе був детально ознайомився з особливостями та потребами краю, що зумів викласти у своєму листі про стан справ у губернії та шляхи їхнього вирішення. Але загострення хвороби та нерозуміння ідей київського чиновника не дозволили втілити свій проект в дію.

Таким чином, суспільно-професійний портрет кадрового складу київських губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. відзначений такими рисами як вірність монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрілістю, високим рівнем освіти, переважно військової, значним досвідом управлінської діяльності, переважно на цивільній службі, престижністю займаної посади. Все це формувало позитивний імідж київського губернатора, забезпечуючи ефективність механізму непорушності самодержавних засад в управлінні національними регіонами Російської імперії в умовах утвердження індустріального суспільства з його соціально-економічними та суспільно-політичними викликами, наростаючими опозиційними, революційно-радикальними настроями у тогочасному українському суспільстві.

3.2. Віце-губернаторський склад Київської губернії

Російське законодавство другої половини XIX – початку XX ст. як і щодо губернаторів також характеризується відсутністю чіткого регламентування вимог до кандидатів на посаду віце-губернатора та порядку їх призначень. Проте дослідники, стверджуючи другу за місцем в ієрархії губернської адміністрації, після цивільного губернатора, відзначають значимість цієї посади [454, с.160], [583, с.230]. Виявлені нами в архівах формулярні списки київських віце-губернаторів, опрацьовані родовідні книги, дозволяють нам говорити про високий статус посади віце-губернатора у системі управління Київської губернії та визначати ті особливі вимоги, що висувались до кандидатів на неї,

встановити специфіку процедури при відборі кандидатів на цю посаду й скласти суспільно-професійний портрет київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. посаду київського віце-губернатора обіймало 16 осіб: Веселкін Михайло Олександрович (10.12.1852-24.01.1858), Брауншвейг Рудольф Іванович (24.01.1858-14.02.1858), Селецький Петро Дмитрович (14.02.1858-18.06.1866), Гессе Микола Павлович (18.06.1866-12.03.1871), Гудим-Левкович Сергій Миколайович (12.03.1871-23.04.1877), Горчаков Костянтин Олександрович (29.04.1877-01.11.1878), Милорадович Леонід Олександрович (01.11.1878-15.06.1879), Друцький-Соколинский Олександр Володимирович (29.06.1879-26.12.1879), Баумгартен Олександр Павлович (18.01.1880-17.02.1894), Федоров Дмитро Сергійович (24.02.1894-28.03.1896), Слепцов Павло Олександрович (28.03.1896-27.07.1897), Штакельберг Флор Олександрович (11.10.1898-26.07.1905), Рафальський Трефіл Лукич (13.08.1905-19.05.1906), Чихачов Микола Миколайович (19.05.1906-23.08.1910), Кашкаров Борис Дмитрович (23.08.1910-1914), Ден Віктор Едуардович (1914-1917) [197, арк.59зв.-60].

Усі київські віце-губернатори були дворянами, 2-є з них мали титул князя (К. Горчаков, О. Друцький-Соколинский), титул графа – 1 (Л. Милорадович), титул барона – 1 (Ф. Штакельберг). Дворянська титулованість надавала право отримувати освіту у привілейованих навчальних закладах (Пажеський корпус, Олександрівський ліцей, Імператорське правознавче училище та ін.) та вступати на державну службу. Посада віце-губернатора відповідала 5 класу «Табеля про ранги» (цивільний чин статського радника), а тому до такої високої посади могли дослужитися тільки дворяни [268, с.486-493]. Варто зазначити, що серед київських віце-губернаторів 6-м особам було присвоєно придворні чини: камер-юнкера (О. Баумгартен, князь Л. Милорадович), камергера (М. Гессе, П. Селецький, Д. Федоров, П. Слепцов), шталмейстер (князь К. Горчаков), що свідчило як про особливу довіру до них з боку

імператора, так і про високий статус київських віце-губернаторів [197, арк.59зв.-60].

У другій половині XIX – початку XX ст. стаж державної служби київських віце-губернаторів становив від 9 до 20 років. При цьому кандидати на посаду у переважній більшості мали службову кар'єру у цивільних відомствах. Нам вдалося встановити стаж служби 12-ти київських віце-губернаторів. Так, тільки стаж цивільної служби до призначення на віце-губернаторську посаду у Київську губернію мали 56,25 % кандидатів (О. Баумгантен – 20 років, Р. Брауншвейг – 14 років [522, с.333-334], М. Гессе – 17 років, С. Гудим-Левкович – 9 років, К. Горчаков – 14 років, Л. Милорадович – 18 років, П. Слепцов – 15 років, П. Селецький – 14 років, М. Чихачов), середній стаж яких становить – 13,4 роки. Разом з тим, серед київських віце-губернаторів були й такі, які мали стаж військової служби, а згодом перейшли на цивільну службу: Б. Кашкар'єв (сумарний стаж військової та цивільної служби 44 роки) [119, арк.39], В. Ден (13 років), Д. Федоров (14 років). Загалом середній сумарний стаж служби віце-губернаторського корпусу Київської губернії становив 16 років. Серед чиновницьких посад, з яких найчастіше призначалися віце-губернатори у Київську губернію, були: посада віце-губернатора – 31,25 % (Р. Брауншвейг [522, с.333-334] – полтавський віце-губернатор, М. Гессе – волинський віце-губернатор, В. Ден – в'ятський віце-губернатор, П. Слепцов – мінський віце-губернатор, Д. Федоров – волинський віце-губернатор), чиновник з особливих доручень – 18,75 % (С. Гудим-Левкович – чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ, Т. Рафальський – чиновник з особливих доручень при київському подільському та волинському генерал-губернаторі у селянських справах [315, с.375], П. Селецький – чиновник з особливих доручень при попечителю Київського навчального округу), посадовців губернської адміністрації – 18,75 % (О. Баумгантен – товариш голови Київської палати кримінального та цивільного суду, Б. Кашкар'єв – постійний член Катеринославської губернської присутності, М. Чихачов – постійний член Таврійського губернського у земських та міських справах

присутствія), чиновники центральних органів влади – 12,5 % (К. Горчаков – чиновник міністерства внутрішніх справ, Л. Милорандович – чиновник міністерства закордонних справ).

Отже, значний стаж цивільної служби, коли претенденти на посаду київського віце-губернатора проходили усі «чиновницькі щаблі» у службовій ієрархії Російської імперії, засвідчує важливість цієї посади в системі імперського управління губерніями та значимість професійних компетентностей посадової особи другої за значимістю в губернії.

Київські віце-губернатори були вихідцями із внутрішніх губерній Російської імперії, але вирізнялися різною національною приналежністю. Так, із 16-ти віце-губернаторів: із українських козацько-старшинських родин походило 3-є віце-губернаторів (С. Гудим-Левкович, Л. Милорадович, П. Селецький), німецьке походження мали – 5 осіб (О. Баумгартен, Р. Брауншвейг, М. Гессе, В. Ден, Ф. Штакельберг), російське походження – 6 осіб (М. Веселкин, К. Горчаков, Б. Кашкаръов, М. Чихачов, П. Слепцов, Д. Федоров), один віце-губернатор був литовцем (О. Друцький-Соколинский), один мав польське походження (Т. Рафальський [548, s.711]). Найбільш успішну кар'єру серед київських віце-губернаторів українського козацько-старшинського походження здійснив представник роду Гудим-Левковичів – Сергій Миколайович [41, арк.135зв.].

Сергій Миколайович Гудим-Левкович походив із козацько-старшинського роду сербського походження, представники якого у XVII ст. переселилися на Київщину й у 1789 р. отримали дворянство. Освіту С. Гудим-Левкович здобув у Київському університеті св. Володимира і 7 серпня 1863 р. після закінчення повного курсу наук, відповідно до прохання київського генерал-губернатора І. Васильчикова, у ступені дійсного студента, призначений чиновником у його канцелярію. Службова кар'єра (1863-1885 рр.) С. Гудим-Левковича включила усі щаблі у бюрократичній ієрархії від простого чиновника канцелярії до цивільного губернатора: канцеляристський чиновник канцелярії київського генерал-губернатора (1863-1864 рр.), таращанський повітовий предводитель

дворянства (1864-1865 рр.), виконуючий обов'язки київського губернського предводителя дворянства (1865-1866 рр.), перебував чиновником у МВС (1867-1871 рр.), київський віце-губернатор (1871-1877 рр.), подільський губернатор (1877-1879 рр.), ковенський губернатор (1879 р.), одеський городничий (1879-1881 рр.), київський губернатор (1881-1885 рр.) [41, арк.118-135зв.]. Варто відмітити, що попри тісні родинні зв'язки С. Гудим-Левковича на Київщині, його все ж таки було призначено київським губернатором, що було не типовим для бюрократичної системи тогочасної Російської імперії. Повернувшись у Київ уже на посаді губернатора, С. Гудим-Левкович виявив себе сумлінним і відповідальним та професійним адміністратором, приємною у спілкуванні й у ставленні до інших людиною. За спогадами сучасника, київського адвоката С. Ярона, про керівника губернії кияни говорили, що «це був справедливий адміністратор, який не переставав бути людиною» [381, с.185]. У 1882 р. передова київська інтелігенція заснувала «Київське товариство грамотності» (1882–1908 рр.), яке розгорнуло просвітницьку роботу в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Першим головою організації став саме київський губернатор С. Гудим-Левкович. Упродовж своєї службової кар'єри С. Гудим-Левкович був головою та членом різних тимчасових державних комісій: голова ради представників 8-ми губерній з питання щодо «хлібного жучка», член комісії щодо реорганізації міської та повітової поліції в імперії, голова комісії з єврейського питання, член особливої комісії щодо складання проекту місцевого управління [41, арк.136зв]. 22 травня 1885 р. С. Гудим-Левкович після тяжкої хвороби помер і похований у м. Києві, на цвинтарі Видубецького монастиря [40, арк. 4].

Таким чином, до призначення на губернаторську посаду у Київ С. Гудим-Левкович мав значний стаж цивільної служби (18 років), перебував на високих посадах у чиновницькій ієрархії – подільського, ковенського губернатора та одеського городничого, що відповідало 4 класу – дійсного статського радника, а заняття посади київського віце-губернатора упродовж 6 ти років (1871-

1877 рр.) дозволило у майбутньому претендувати на зайняття більш значимої посади в управлінській системі Російської імперії – київського губернатора.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що середній термін перебування на посаді київського віце-губернатора становила 5-6 років, що на 2 роки більше, ніж перебування особи на посаді київського губернатора [620, С.24]. Але були і винятки. Так, найменше перебував на посаді віце-губернатора Київської губернії Р. Брауншвейг (24.01.1858-14.02.1858) – 3 тижні (його було переведено на аналогічну посаду у Волинську губернію) [197, арк.59зв.-60]. Найдовше на посаді київського віце-губернатора був О. Баумгартен (1880–1894 рр.) – 14 років [197, арк.59зв.-60], якого населення прозвало – «вічним віце-губернатором», і згадувало про нього, як про відповідального чиновника та добродія: «високо підтримуючи престиж губернаторської влади, Л. Томара [київський губернатора – *авт.*] вносив деяку сухість і холодність в свої взаємини з підлеглими, але всі ці якості згладжувались теплотою серця, м'якістю характеру і товариськістю його помічника віце-губернатора О. Браумгантена [476, с.40]». Сам О. Баумгартен походив із сім'ї генерал-лейтенанта німецького походження. Освіту здобув у Імператорському Олександрівському ліцеї (до 1843 р. – Царськосільський), після закінчення якого у 1860 р. у чині колезького секретаря (10 клас) по «высочайшему повелению» здійснив закордонне відрядження з метою вивчення юридичних наук, 10 липня 1863 р. після повернення із відрядження О. Баумгантена призначено молодшим чиновником з особливих доручень при Новгородському губернаторі, 24 квітня 1864 р. – згідно з пропозицією Санкт-Петербурзького губернатора й постанові Санкт-Петербурзького губернського правління переведений на аналогічну посаду у Санкт-Петербурзьку губернію, 14 січня 1865 р. – присвоєно чин титулярного радника (9 клас) зі старшинством, 6 жовтня 1864 р. – згідно з постановою Санкт-Петербурзького губернського правління назначений старшим чиновником з міського господарства, 14 квітня 1866 р. за пропозицією Санкт-Петербурзької міської думи, згідно з указом Сенату, затверджений Санкт-Петербурзьким столичним мировим суддею 5-ї

дільниці, 10 грудня 1866 р. – переведений у колезькі асесори (8 клас) зі старшинством, 8 листопада 1871 р. – обраний почесним мировим суддею Бельського повіту, 9 січня 1874 р. обраний Бельським повітовим предводителем дворянства, 7 жовтня 1874 р. – обраний головою Бельського з'їзду мирових суддів, 10 грудня 1874 р. – присвоєно чин колезького радника (6 клас), 12 лютого 1875 р. вдруге обраний почесним мировим суддею Бельського повіту, 10 грудня 1876 р. присвоєно чин надвірного радника (7 клас), 26 січня 1877 р. – вдруге обраний Бельським повітовим головою дворянства, 6 квітня 1878 р. – згідно з наказом міністерства юстиції № 13 призначений товаришем голови київської палати кримінального й цивільного суду, 10 грудня 1878 р. – переведений у статські радники (5 клас), 18 січня 1880 р. – іменним імператорським указом назначений київським віце-губернатором [37, арк.7зв.-14зв.].

Як нами зазначалось, посада київського віце-губернатора у чиновницькій ієрархії Російської імперії відкривала можливість подальшої успішної чиновницької кар'єри. Так, після здобутого досвіду на віце-губернаторській посаді у Київській губернії, чиновника зазвичай переводили на вищі посади у інші регіони Російської імперії. Так, Р. Брауншвейг був призначений спочатку волинським віце-губернатором, а через 2 роки подільським губернатором, а ще через 2 роки – головним директором урядової комісії внутрішніх справ Царства Польського, М. Гессе став київським губернатором [153, арк.28], С. Гудим-Левкович – виконуючим обов'язки подільського губернатора [41, арк.127зв], О. Баумгартен – подільським губернатором [657, С.25], П. Слепцов – виконуючим обов'язки воронезького губернатора [56, арк.5], барон Ф. Штакельберг – волинським губернатором [297, с.5], Б. Кашкарьов – Холмським губернатором [119, арк.39].

Київські віце-губернатори мали високий освітній рівень. Більшість з них здобули вищу освіту – 12 осіб (О. Баумгартен – Імператорський Олександрійський ліцей [37, арк.7зв.], Р. Брауншвейг – Санкт-Петербурзький університет, В. Ден – Імператорський Олександрійський ліцей [114, арк.23зв],

князь О. Друцький-Соколинский – Імператорський Олександрійський ліцей [325, с.44], М. Гессе – Ніжинський ліцей кн. Безбородька [153, арк.2зв], К. Горчаков – Санкт-Петербурзький університет, С. Гудим-Левкович – Київський університет св. Володимира [41, арк.117зв], Б. Кашкар'єв – Олександрівське військове училище [119, арк.1зв], Л. Милорадович – Імператорський Олександрійський ліцей, П. Слепцов – Імператорський Олександрійський ліцей, П. Селецький – Київський університет св. Володимира [20, арк.27зв], М. Чихачов – Санкт-Петербурзький університет [5, арк.98]), при чому двоє з них мали наукову ступінь (П. Селецький (кандидат права), М. Чихачев (кандидат права)), середній навчальний заклад вищого типу закінчив тільки один віце-губернатор (Д. Федоров – Московський університетський пансіон). Цікавим є факт, що одночасно у Імператорському Олександрівському ліцеї навчалася два київських віце-губернатори (О. Баумгартен та граф Л. Милорадович), які були випускниками 1860 р. [525, с.176]. Про освіту 3-х віце-губернаторів нам нічого не відомо: М. Веселкин, Т. Рафальський, барон Ф. Штакельберг.

Отже, високий рівень освіти київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. засвідчує тенденцію, що стала характерною для чиновницького апарату імперії, яка в умовах капіталістичної модернізації передбачала зайняття високих посад в губернській адміністрації осіб відповідної кваліфікації та високого освітнього рівня.

Більшість київських віце-губернаторів були православного віросповідання (О. Баумгартен, Р. Брауншвейг, М. Веселкин, О. Друцький-Соколинский, М. Гессе, К. Горчаков, С. Гудим-Левкович, Б. Кашкар'єв, Л. Милорадович, П. Слепцов, П. Селецький, М. Чихачов, Т. Рафальський, О. Друцький-Соколинский, барон Ф. Штакельберг), лише один віце-губернатор – В. Ден (1914-1917 рр.) був протестантом [114, арк.2зв].

Отже, конфесійна приналежність до офіційної церкви, яка підтримується владою, була одним із важливих чинників у кар'єрному зростанні вищих чиновників губернської адміністрації.

Віковий зріз київських віце-губернаторів у порівнянні із київськими губернаторами характеризується більш молодшим віком особового складу. Так, на момент призначення чиновників на посаду київського віце-губернатора наймолодшому кандидату було 29 років, а найстаршому – 55 років. При цьому від 36 до 40 років мали 43,75 % київських віце-губернаторів (Р. Брауншвейг, М. Веселкін, М. Гессе, К. Горчаков, Л. Милорадович, П. Селецький, Д. Федоров), від 41 до 45 років – 18,75 % (О. Баумгантен, Б. Кашкар'юв, Т. Рафальський), від 31 до 35 років – 12,5 % (В. Ден, П. Слепцов), від 46 до 50 років – 12,5 % (О. Друцький-Соколинський, М. Чихачов), від 26 до 30 років – 6,25 % (С. Гудим-Левкович), від 51 до 55 років – 6,25 % (Ф. Штакельберг).

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. київські віце-губернатори були молодшими за своїх начальників – київських губернаторів й мали середній вік від 36 до 40 років. Хоча тенденція відзначена й винятками, коли на посаду київського віце-губернатора призначалися чиновники старшого зрілого віку (Ф. Штакельберг (1898-1905 рр. – 55 років), які були старші за своїх начальників – київських губернаторів (Ф. Трепову (молодшу) у цей час було 44 роки, а його наступник П. Саввичу (1903-1906 рр.) – 46 років.

Київські віце-губернатори вирізнялись і досить високим рівнем майнових статків. Так, із 16-ти київських віце-губернаторів нерухомим майном (маєтки, земельна власність) володіли 8 осіб: О. Баумгантен (3600 дес.), С. Гудим-Левкович (3100 дес.), Л. Милорадович (5000 дес.), П. Селецький (1000 дес.), М. Чихачов (310 дес.), Д. Федоров (1113 дес.), з яких М. Чихачов, С. Гудим-Левкович та П. Селецький мали земельні володіння безпосередньо у Київській губернії [41, арк.10зв], [37, арк. 2зв], [20, арк.63зв.]. Як і стосовно київських губернаторів також можемо констатувати підхід офіційної влади щодо віце-губернаторів, це прагнення у міру можливостей не допускати володіти власністю у губернії її вищими очільниками.

Згідно з і штатними розписами 1845 р., 1865 р., 1876 р. посада віце-губернатора, у порівнянні з іншими чиновниками губернської адміністрації,

була однією з найбільш оплачуваною і забезпечувалась додатковою матеріальною підтримкою. Так, відповідно «Штатного розпису посадових осіб київського губернського управління» (від 9 березня 1876 р.) київський віце-губернатор отримував 3000 руб. щорічно, з них 1500 руб. – зарплата, 1500 руб. – добові [23, арк.9]. Це, на наш погляд, також засвідчує прагнення вищої імперської влади до пошуку механізмів, якщо і не уможливлення, то принаймні зменшення корумпованості серед чиновників губернської адміністрації.

Кандидатуру на посаду київського віце-губернатора, як і київського губернатора, розглядав і визначав міністр внутрішніх справ. Як зазначає сучасний російський історик А. Мінаков, зміни, пов'язані з реалізацією програми доби «Великих реформ» 60-80-х XIX ст., ставили більш складні завдання, пов'язані з необхідністю унеможливити посилення антиурядових настроїв, а то і виступів населення, посилення ліберальної опозиції, як і перед губернаторами, так і перед київськими віце-губернаторами. Тому самодержавний апарат потребував постійного поповнення кадрових резервів. Відтак, можемо припустити, що саме цим було обумовлено появу спеціального таємного циркуляру МВС від 5 вересня 1878 р., в якому міністр внутрішніх справ О. Тимашев наказував надавати йому відомості про всіх осіб, які, на думку губернаторів, «могли б з користю для служби бути призначеними на губернські адміністративні посади» [495, с.304]. Варто відмітити, що МВС вело облік кандидатів на віце-губернаторські посади, але формальні характеристики бажаючих рідко дозволяли їм отримати відповідні посади, якщо він не мав рекомендацій інших чиновників вищого рангу. Саме рекомендації осіб, що користувались особливою довірою міністра внутрішніх справ та імператора, часто, хоча і не завжди, були вирішальним аргументом на користь призначення того чи іншого кандидата на відповідну посаду. Так, у 1879 р. у зв'язку зі смертю київського віце-губернатора князя О. Друцького-Соколинського, саме за рекомендацією та поручительством київського, подільського, волинського генерал-губернатора М. Черткова на вакантну посаду віце-губернатора у Київську губернію було призначено товариша голови київської палати

кримінального та цивільного суду, камер-юнкера статського радника О. Баумгантена, який не лише мав престижну вищу освіту (Імператорський Олександрійський ліцей), значний досвід роботи (20 років), володів здібностями професійного адміністратора, відповідав державним інтересам, а й був особисто знайомий із генерал-губернатором М. Чертковим [37, арк.2]».

Серед віце-губернаторського корпусу Київської губернії були і близькі родичі вищих імперських чиновників. Зокрема, київський віце-губернатор М. Гессе (1866-1871 рр.) був сином київського губернатора П. Гессе (1855-1864 рр.) [134, арк.45]. Свій службовий шлях у Київській губернії М. Гессе розпочав на посаді чиновника з особливих доручень (1856-1860 рр.) при київському військовому, подільському та волинському генерал-губернатору князю І. Васильчикову, а у 1860 р., отримавши придворний чин камер-юнкера, був відправлений виконувати обов'язки волинського віце-губернатора з подальшим затвердженням на цій посаді, а уже у 1866 р. призначений на аналогічну посаду у Київську губернію [20, арк.63зв].

Типовим представником віце-губернаторського корпусу Київської губернії другої половини XIX ст. був Петро Дмитрович Селецький (1821-1880 рр.), який народився 1821 р. на Полтавщині у дворянській родині козацько-старшинського походження [20, арк.27зв-29зв]. Його батько, Дмитро Петрович, учасник війни 1812 р., у своєму маєтку мав власний оркестр і хор з кріпаків. Тому музика, співи оточували маленького Петра від народження. У приватному пансіоні в Харкові і Петербурзі він здобуває вже музичну освіту [568, С.163]. Після здобуття освіти П. Селецький вступає на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, закінчивши його зі ступенем «кандидата законодавства». Свій службовий шлях розпочинає 15 січня 1842 р. на посаді виконуючого обов'язки ад'ютанта Рішельєвського ліцею в Одесі, але вже 10 вересня того ж року, за власним бажанням, П. Селецький полишає педагогічну службу й відправляється у тривале турне Європою з метою прослухати лекції відомих європейських правознавців [20, арк.27зв-29зв]. Подорожуючи Європою молодий композитар знайомиться з світовими

музикантами-композиторами: з Ф. Лістом, Р. Вагнером, Ф. Мендельсоном [372, с.616]. На початку 1844 р. П.Селецький повертається в Україну й уже 31 січня вступив на державну службу чиновником канцелярії київського, військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова [20, арк.27зв]. 23 червня 1844 р. П. Селецький призначений перекладачем канцелярії генерал-губернатора, а з 15 січня 1849 р. за розпорядженням генерал-губернатора Д. Бібікова Петру Дмитровичу доручено цензурування іноземних творів. З 24 червня 1849 р. – чиновник з особливих доручень при попечителі Київського навчального округу, обов'язки якого виконував упродовж 1848-1852 рр. З 11 жовтня 1850 р. П. Селецький також завідував канцелярією ради Київського інституту шляхетних дівчат. З 4 березня 1851 р. П. Селецький – чиновник з особливих доручень при київському військовому, подільському та волинському генерал-губернаторі Д. Бібікові. Одночасно виконує обов'язки голови та члена різних губернських комісій (голова комісії з вивчення причин дороговизни товарів першої необхідності та визначення їхньої помірної вартості, член комісії зі складання проекту положення про торгівлю у м. Київ). 14 лютого 1855 р. П. Селецький іменним імператорським указом за №44 призначений київським віце-губернатором [20, арк.40зв]. Важливим у подальшому кар'єрному зростанні козацько-старшинського нащадка П. Селецького мала, крім дворянського походження, його асиміляція у російський імперський соціум. Так, після придушення Польського повстання 1864 р. царський уряд на Правобережній Україні більше не довіряє польській шляхті, а на ключові посади призначає виключно росіян або зросійщених нащадків козацько-старшинських родів. Таким був і П. Селецький, якого було призначено предводителем дворянства Київської губернії. У цьому контексті є не менші цікавою ще одна сторінка його біографії. П. Селецький був не просто імперським чиновником-канцеляристом, його особисте коло інтересів і захоплень виходить за межі суто адміністративної діяльності. Він – багатогранна людина: від мандрів до захоплення музикою [568, С.164]. У цьому контексті цікавим є факт взаємин двох земляків: П. Селецького –

імперського чиновника, козацько-старшинського походження, та українського митця, колишнього кріпака Т. Шевченка. Про зацікавленість П. Селецького особистістю Т. Шевченка свідчить досить детальний опис його знайомства та спілкування з Тарасом Григоровичем, а також подання біографії останнього у особистому щоденнику – «Записки Петра Дмитровича Селецького» [365-372].

Молодий Т. Шевченко, як відмічає В. Гудима, справляв на оточення досить позитивне враження. П. Селецький не став виключенням. Зокрема в «Записках» він відмічав, що з Т. Шевченко та домашнім лікарем Рєпніних Ф. Фішером вони збиралися після офіційних вечорів, і говорили до глибокої ночі. П. Селецький був добре знайомий із мистецьким спадком Кобзаря [568, С.169]. «Як поет був прекрасний чистотою малоросійської мови, плавним, розміреним віршом, звучними строфами, задушевним почуттям, м'якою сердечністю; його «Кобзар», в особливості його «Катерина», можуть вважатися одним з кращих творів в своєму роді. Але в «Гайдамаках» Шевченка не вистачало священного вогню, прояву пристрасті, широкої кісті, захоплюючого дійства, які характеризують історичну драму...» [371, с.620], – згадував П. Селецький. Оцінка майбутнім віце-губернатором П. Селецьким поезії Тараса Шевченка має дещо суб'єктивний характер, імперський чиновник демонструє своє бачення слабких сторін Шевченкової поеми «Гайдамаки». Поряд з цим, він відкрито захоплюється майстерністю використання поетом української мови. Особливо високо оцінює поему «Катерина», називаючи її «кращою у своєму жанрі» [568, С.169-170]. Варто відзначити, що оцінці Т. Шевченка, як художника, П. Селецький присвятив лише один абзац у своїх спогадах, й при цьому уже не з таким захопленням: «Як живописець, він маловідомий: малював доволі посередньо». Така стисла й не деталізована характеристика художнього таланту Т. Шевченка імперським чиновником на думку В. Гудими пов'язана з тим що П. Селецький був музикантом, композитором, правознавцем і театралом, але він не був художником. Його знання живопису обмежувались курсом малювання в дитинстві, який входив до освітньої програми дітей дворян [568, С.170]. Водночас у своїх спогадах П. Селецький подаючи власне бачення

ситуації навколо викупу Кобзаря з кріпацтва та його участі у справі «Україно-слов'янського товариства» уже з певним презирством буде відгукуватися про Т. Шевченка: «Якою б черствою не була душа людини, вона повинна була б пройнятися священною вдячністю; і чим більш потворним виглядало кріпацтво, тим більш сильною, більш глибокою повинна бути вдячність за звільнення. Далі ми побачимо, як відплатить за неї Шевченко» [371, с.621].

Таким чином, П. Селецький, як зазначає В. Гудима, прямо засвідчує свою негативну оцінку подальшим діям поета як активного діяча українського руху. Обоє молодих людей перебували у вузькому колі спілкування родини Репніних, в якій високо цінувалось мистецтво. Це послужило їх зближенню як особистостей, що захоплювались прекрасним. Вони обоє цінували мистецтво і прагнули творити. Т. Шевченко був художником та поетом, майстерно володіючи словом [568, С.170-171]. Тому зустріч двох талановитих особистостей Т.Шевченка та П.Селецького не могла закінчитись «безслідно». Так, за ініціативи В. Репніної розпочали обговорення до написання спільної опери «Мазепа», лібрето до якої мав написати Т. Шевченко, а музику П. Селецький. Але реалізувати задум не вдалося. Про причини цього говорить сам П. Селецький. Коли «всі обстоювали особу Мазепи й хотіли представити його оборонцем свободи в боротьбі з деспотизмом Петра», Петро Дмитрович у вчинках Мазепи «не знаходив... нічого героїчного і домагався, щоб його представили таким, яким він справді був», а коли з уст майбутнього композитора вирвалося слово «зрадник», що мало характеризувати «справжню» постать гетьмана, всі через це мало з ним не посварилися. До того ж княжна Варвара і Тарас Григорович «хотіли, щоб лібрето було написане українською мовою», а П. Селецький був «протилежної думки» й говорив: «Якщо писати оперу, то писати оперу повалену й мовою загальноприступною, а не якусь там “Наталку-Полтавку”» [568, С.171-172].

Отже, останнє зауваження, як зазначають дослідники, переконує, що П. Селецький прагнув створити музичний твір не для широкого українського загалу, а такий, що мав би визнання лише в аристократичних колах. Крім цього,

такий напрям діяльності як написання музичних творів для нижчих верств тогочасного суспільства – виходець з козацько-старшинського роду, державний чиновник, мабуть, вважав нижче своєї гідності [592, С.34].

Наступний період взаємин імперського чиновника П.Селецького та українського митця Т.Шевченка пов'язаний із їхньою роботою у Київській археографічній комісії: П. Селецький працював в ній у 1845–1846 рр., а Т. Шевченко в 1845–1847 рр. При цьому, варто зазначити, що давні знайомі одночасно проживали у Києві оберталися в одних і тих самих аристократичних колах [568, С.173-174]. У 1847 р. українського Кобзаря заарештували за участь в «Україно-слов'янському товаристві». У цей час П. Селецький був чиновником канцелярії київського генерал-губернатора Д. Бібікова. Арешт членів товариства (представників київської інтелігенції) отримала сильного розголосу у вузькому колі київських аристократів, тому цілком логічно, що про неї дізнався П. Селецький. У своїх «Записках» П. Селецький зауважив: «Далі ми побачимо, як відплатить за неї Шевченко» [371, с.621], тобто за викуп його з кріпацтва царською родиною, свідчить про несприйняття, а то і засудження імперським чиновником подальшої участі Тараса Григоровича у справі «Україно-слов'янського товариства» [568, С.174].

Влітку 1859 р., повернувшись в Україну після заслання відбулася наступна зустріч Т.Шевченка та П.Селецького, яка мала офіційний характер. Так, на час приїзду в Київську губернію Тараса Григоровича колишній приятель із маєтку Репніних займав посаду київського віце-губернатора, але за відсутності київського губернатора, П. Селецький виконував його обов'язки, тобто повновладний управитель краю [20, арк.42зв]. У перших числах серпня 1859-го Т. Шевченко приїхав до Києва й оселився на Вишгородській вулиці. Його мрії про одруження та придбання землі над Дніпром не здійснилися: Т. Шевченка втретє заарештували за звинуваченням у богохульстві і після кількаразових допитів зобов'язали повернутися до Петербурга. Не останню роль у такому розгортанні подій навколо перебування Тараса Григоровича відіграв П. Селецький [279, с.328]. Новий етап взаємин українського митця уже

з імперським чиновником пов'язаний з листом до київського генерал-губернатора князя І. Васильчикова, виконуючого обов'язки київського губернатора П. Селецького, про відправлення Т. Шевченка до Києва під нагляд поліції. Лист Петро Дмитрович отримав і відреагував відповідним чином: було видано розпорядження черкаському земському справникові В. Табачникову відправити Т. Шевченка до Києва. Через листування з В. Табачниковим, канівським земським справником С. Котляровим та старшим київським поліцмейстром П. Селецьким був детально поінформований про всі дії та місця перебування Т. Шевченка. Поета було заарештовано і доставлено до Києва [568, С.175]. І. Васильчиков проаналізувавши стан справ щодо звинувачень Т.Шевченка зробив висновок «що заведене на нього звинувачення могло виникнути через непорозуміння осіб, перед якими він вів розмову [279, С.337]». Перебуваючи у ситуації нового ув'язнення, Т. Шевченко, подав прохання на виїзд до Петербурга. П. Селецький не став перешкоджати і 8 серпня 1859 р., відправив його прохання на розгляд генерал-губернатору. 11 серпня останній прислав ствердну відповідь – академік Тарас Шевченко може вирушити до Петербурга. Через старшого київського поліцмейстра, П. Селецький передав дозвіл генерал-губернатора Т. Шевченку [568, С.176]. Ставлення П. Селецького до Т. Шевченка під час його третього приїзду до України дослідники оцінюють, як до старанного та досвідченого чиновника. Стосовно особистого ставлення П. Селецького до Тараса Григоровича, як вважають дослідники, то імперський чиновник Петро Дмитрович міг цілком солідаризуватись з оцінкою Тараса Шевченка, подану у листі київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова від 15 серпня 1859 р. начальнику III відділу О. Орлову: «... він відомий тут, як людина запламована в політичному відношенні...[279, с.328]» [568, С.176]. Варто відзначити, що Т. Шевченко у період третьої подорожі Україною теж негативно ставився до особистості П. Селецького. Зокрема, 23 грудня 1860 р., Тарас Шевченко у листі Варфоломія Шевченка (який радив звернутися до П. Селецького по допомогу в справі придбання земельної ділянки) написав: «Я лучче тричі чорта в [...] поцілую, як

матиму писати отому поганому Селецькому [397, с.216]». Дослідники відмічають, що у листах до близьких осіб, Тарас Григорович не підбирав висловів для характеристики свого ставлення до представників української аристократії, яка давно забула своє козацьке походження, відцуравшись свого народу, стала вірною слугою імперської влади в Україні. Остаточна крапка у взаєминах П. Селецького та Т. Шевченка пов'язана зі смертю останнього 10 березня 1861 р. У своїх «Записках» П. Селецький приділив цій події два рядки: «Про мертвих або добре, або нічого. Особливо, якщо брати до уваги важку долю, яка спіткала поета». Своїм записом П. Селецький демонструє свою обізнаність з життям українського поета, при чому як зі світлими, так і з темними його сторонами. Згідно з його поглядами, Т. Шевченко прожив життя не зовсім благонадійного підданого, який би, на його думку, мав би «пройнятися священною вдячністю; і чим більш сильною, більш глибокою вдячністю за звільнення» з кріпацтва і зрозуміло, що до осіб августійшої родини. Мабуть, саме такі почуття і мав сам П. Селецький, «славних прадідів великих правнук поганий». При цьому, він відверто натякає, що за інших обставин життя Тараса Григоровича склалося б зовсім по-іншому [568, С.176].

Отже, цілком справедливим вважаємо, що історія взаємин Петра Дмитровича Селецького та Тараса Григоровича Шевченка пройшла свою еволюцію: від приятельської ввічливості до взаємного неприйняття, коли різні ціннісні орієнтири, розуміння свого громадського становища, своїх кар'єрних прагнень та устремлінь, ментальні відмінності між представником козацько-старшинського істеблішменту та генієм, що уособлював незламну стійкість простого народу з його козацькою невмирущою славою, робили неможливим творчу співпрацю, а взаємини не могли перерости у щось дієве і особисто значиме [568, С.177].

Іншим типовим представником вищого імперського чиновництва був київський віце-губернатор, уже російського походження, Б. Кашкар'єв, якому на відміну від П. Селецького, київська посада стала трампліном для подальшого кар'єрного зросту: він згодом займає посади губернатора в

Єнісейській (1914 р.), Холмській (1914–1916 рр.) та Псковській (1916-1917 рр.) губерніях [425, с.281]. У документах ДАКО зберігся формулярний список про службу Б. Кашкарьова, в якому детально подано етапи його кар'єрного зростання. З огляду на джерельну цінність документа у контексті заявленої нами теми, подаємо його майже повністю із незначними скороченнями. «Київський віце-губернатор Борис Дмитрович Кашкарьов, 45 років, православний, із спадкових дворян Калузької губернії. Нагороджений орденами св. Володимира 4-ї ст., св. Станислава 2-ї ст., св. Анни 2-ї та 3-ї ст. й медалями «У пам'ять царювання імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», «У пам'ять Вітчизняної війни 1812 р.». Одружений на Савельєвій Катерині Андріївні, має чотирьох дітей (Наталія – 1892 р.н., Дмитро – 1893 р.н., Ольга – 1898 р.н., Катерина 1900 р.н.). Земельних ділянок та маєтків не має, у дружини його – К. Савельєвій, 900 дес. землі у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії. У бойових діях участі не брав. Освіту здобув у 4-му Московському кадетському корпусі, після закінчення якого, 31 серпня 1884 р., розпочав службу у званні юнкера в 3-му Військовому Олександрівському училищі. 18 березня 1885 р. отримав звання унтер-офіцера. 11 серпня 1886 р., закінчивши курс наук в училищі, був переведений у підпоручики та відряджений у 133-й Сімферопольський піхотний полк. 11 квітня 1887 р. – призначений батальйонним ад'ютантом. 16 лютого 1889 р. – склав повноваження батальйонного ад'ютанта та був призначений виконуючим обов'язки полкового ад'ютанта (затверджений на цій посаді – 10 листопада 1889 р.). Височайшим повелінням від 6 травня 1890 р. переведений у поручики зі старшинством. 4 січня 1891 р. – склав повноваження полкового ад'ютанта. Височайшим повелінням від 8 вересня 1894 р. переведений у запас армійської піхоти. 1 серпня 1897 р. – оголошена подяка за роботу під час першого всеросійського перепису населення. Височайшим повелінням від 12 листопада 1898 р. звільнений із запасу армії. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 29 листопада 1900 р. за №6, згідно з власним проханням, призначений земським начальником 6-ї

Верхньодніпровської дільниці. 1 січня 1901 р. – нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 19 березня 1901 р. за №18, згідно з власним проханням, переведений земським начальником 1-ї Верхньодніпровської дільниці. 13 грудня 1901 р. отримав 1000 руб. річного жалування, замість переведення у чин титулярного радника (9 клас). Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 липня 1902 р. за №58 призначений постійним членом Катеринославської губернської присутності. Височайшим повелінням по цивільному відомству 6 грудня 1906 р. нагороджений орденом св. Станіслава 2-ї ступеня. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 7 грудня 1906 р. за №73 присвоєно чин титулярного радника (9 клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 10 листопада 1907 р. за № 73 присвоєно чин колезького асесора (8 клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 5 квітня 1908 р. за №19 присвоєно чин надвірного радника (7 клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 грудня 1908 р., позачергово нагороджений орденом св. Анни 2 ступеня за особливу працю з землевпорядкування. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 8 лютого 1910 р. за №7 присвоєно чин колезького радника (6 клас), зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 9 серпня 1910 р. за №54 призначений київським віце-губернатором. 23 жовтня 1910 р. постановою Верхньодніпровських повітових земських зборів, обраний з 1911 р. почесним мировим суддею Верхньодніпровського повіту на трьохрічний термін, а указом Сенату від 4 квітня 1912 р. за №3843 затверджений на цій посаді. Виконував обов'язки київського губернатора з 12 вересня по 16 вересня 1910 р., з 16 січня по 18 січня 1911 р., 28 лютого по 5 квітня 1911 р. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 7 березня 1911 р. за №19 присвоєний чин статського радника (5 клас). З 20 липня по 26 серпня 1911 р. підписувався «за губернатора» по канцелярії київського губернатора, київському губернському з військової повинності присутствію, київському губернському правлінні.

Височайшим повелінням по цивільному відомству від 27 вересня 1911 за № 71 призначений почесним мировим суддею Київського мирового округу на трьохрічний термін. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 грудня 1913 р. за №80 присвоєний чин дійсного статського радника (4 клас)». Під час свого перебування на посаді київського віце-губернатора 27 раз виконував обов'язки київського губернатора [119, арк.1-24]. У 1911 р. Б. Кашкар'ов 7 разів виконував обов'язки київського губернатора, у зв'язку з цим саме на нього покладалася головне завдання з впровадження земської реформи у Київській губернії у повному обсязі (виборного земства). У ДАКО серед особистого листування віце-губернатора Б. Кашкар'ова зберігся графік впровадження «Положення про земські установи» (1890 р.) у Київській губернії станом на березень 1911 р.: 28 квітня – волосні збори для вибору кандидатів у гласні; 15 травня – оголошення списку виборців; до 1 червня (2 тижні) – прийняття заяв на виправлення списків; 5 червня – з'їзд кандидатів від селянських громад; 7 червня – подання списків виборців губернатору; 15 червня – закінчення подання скарг; 20 червня – опублікування списків виборців; з 15 по 23 липня виборчі з'їзди; 2 серпня опублікування виборних списків; 10 серпня – повітові земські збори, вибори у повітові управи і губернські земські гласні; 16 серпня – губернські земські збори [120, арк.6-6зв]. У результаті, у Київській губернії наприкінці серпня 1911 р. розпочала роботу Київська губернська земська управа й було утворено 12 повітових земських управ [622, С.39]. Більш повно уявити службовий шлях Б. Кашкар'ова дозволяє укладена нами таблиця (див. додатки).

Таким чином суспільно-професійний портрет кадрового складу київських віце-губернаторів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відзначений такими рисами як вірністю монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрілістю, високим рівнем освіти, на відміну від київського губернатора, вони не мали військової кар'єри, але значний досвід цивільної служби (від губернського секретаря (12 клас) до дійсного статського радника (4 клас)) та перебування на вищих імперських чиновничих посадах

(віце-губернатори, чиновники з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ). Разом з тим, варто відмітити, що посада київського віце-губернатора була тією посадою в імперській чиновничій ієрархії, яка дозволяла особі, що її займала та зарекомендувала себе позитивно, робити подальшу досить успішну кар'єру й претендувати на ще більш високі посади у бюрократичній ієрархії Російської імперії (губернатора, сенатора).

3.3. Апарат канцелярії київського губернатора

Серед чиновників київської губернської адміністрації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. однією з важливих посад була посада завідуючого канцелярією київського губернатора. Адміністративне законодавство Російської імперії як і щодо посади губернатора, віце-губернатора, так і щодо посади завідуючого канцелярії не мало чітких юридичних норм. Завідуючий канцелярії, як зазначає російський історик Т. Вакильєв, не обов'язково мав відповідати високому освітньому цензу, як-то кандидат на губернаторську чи віце-губернаторську посаду, але обов'язково мав значний досвід практичної канцелярської роботи, а його професійна компетентність мала вирізнятися таким діловим якостям, як висока працездатність, відповідальність, акуратність, тямущість та практичність, знання механізму губернського управління й організації та ведення офіційного діловодства й ділового листування [560, С.86]. Зазвичай такий чиновник розпочинав свою службову кар'єру з найнижчих «чиновницьких щаблів» та через певний час проходив усі посади у губернаторській канцелярії. При новому призначенні таких завідуючих канцелярією цивільні губернатори переводили на аналогічні посади у свої губернії, адже, як згадує орловський губернатор В. Сафронович: «враховуючи професійність провінційного чиновництва, підібрати на це місце [мається на увазі завідуючого канцелярією губернатора – *авт.*] людину сумлінну, тямущу, досвідчену у всіх справах губернського управління, канцеляристські підковану було не просто [360, С.114]». Типовим прикладом чиновника такого рангу є надвірний радник Віктор Адамович Блюм, який спочатку був завідуючим

канцелярією смоленського губернатора М. Суковкіна (1906-1912 рр.), а з призначенням у 1912 р. останнього київським губернатором займає аналогічну посаду у київській губернській адміністрації. Віктор Блюм народився 10 жовтня 1866 р. у сім'ї чиновника – колезького асесора Адама Блюма. Навчався у четвертій Московській гімназії. Розпочав чиновницьку кар'єру 25 лютого 1888 р. канцелярським службовцем 2-го розряду Московського мирового з'їзду, уже через місяць, розпорядженням голови Московського мирового з'їзду, попри невідповідність відповідному чину, йому доручено виконувати обов'язки помічника секретаря. 16 вересня 1888 р. В. Блюма призначено виконуючим обов'язки помічника секретаря відділення, 1 серпня 1890 р. – виконуючим обов'язки помічника секретаря кримінального відділення. 1 квітня 1894 р. за власним бажанням, за сімейними обставинами, В. Блюм подає у відставку. 12 липня 1894 р. В. Блюм – на посаді канцелярського службовця Курської дворянської опіки, а 30 серпня 1895 р. – переведено на посаду діловода; з 1 серпня 1902 р. В. Блюм – секретар Курської губернського у земських та міських справ присутствія, але 1904 р. – знову подав у відставку за сімейними обставинами [112, арк.14-16]. Наступний службовий етап В. Блюма пов'язаний з його кар'єрним сходженням у губернаторській канцелярії. Так, 20 березня 1906 р. В. Блюм – на посаді молодшого помічника завідуючого канцелярією смоленського губернатора, 1 листопада 1907 р. – переведений на посаду уже старшого помічника, а 1 червня 1910 р. – призначений завідуючим канцелярією [112, арк.16зв.-17зв.].

Отже, досвід чиновничої служби, професійні знання отримані на різних посадах у губернській адміністрації, високий рівень кваліфікації, здобутий авторитет, ймовірно й особиста прихильність смоленського губернатора М. Суковкіна (1905-1912 рр.), дозволи В. Блюму, коли київським губернатором став його патрон, продовжити свою кар'єру у київській губернській адміністрації, посівши посаду найвищу серед чиновничих посад такого рівня – завідуючого губернаторською канцелярією [112, арк.1].

Не менш цікавим є, встановлений нами на основі архівних матеріалів і той факт, що наступником В. Блюма після його звільнення за власним бажанням 31 березня 1915 р. у зв'язку із погіршення стану здоров'я з посади завідуючого канцелярією київського губернатора, став його колега по смоленській губернській адміністрації [112, арк.24]. Так, на вакантну посаду начальника канцелярії губернатор М. Суковкін призначив Миколу Федоровича Яблонського – наступника В. Блюма на посаді завідуючого канцелярією смоленського губернатора, службова кар'єра якого розпочалась з посади позаштатного чиновника з особливих доручень при губернатору і завершилась посадою завідуючого канцелярією [125, арк.4-8]. Цей факт ще раз засвідчує важливість особистої прихильності очільника губернії при вирішенні кадрових питань та відсутність законодавчо врегульованих засад при формуванні кадрового складу чиновничого апарату губернської адміністрації. На наш погляд, це могло мати і не тільки позитив, але і певний негатив, особливо якщо очільнику губернії необхідно було приховати факти використання службового становища в особистих цілях або факти зловживань, або факти, пов'язані зі складним становищем у губернії – те, що називають «не виносити сміття з хати» або «не заплямувати гідність мундиру».

Аналіз формулярних списків та «Пам'ятних книг» й «Адрес-календарів» Київської губернії дозволяє констатувати, що чиновники канцелярії київського губернатора (старший та молодші помічники завідуючого канцелярією, реєстратор, штатні та позаштатні чиновники з особливих доручень при губернатору) мали чини від 14 до 7 класу «Табеля про ранги» (колезький реєстратор, губернський реєстратор, колезький секретар, титулярний радник, колезький асесор, надвірний радник). Так, наприклад, завідуючий канцелярією київського губернатора у 1901 р. Георгій Гудим-Левкович мав чин губернського секретаря (12 клас), старший помічник завідуючого Павло Тарбєв – колезький асесор (8 клас), реєстратор канцелярії – Леонід Біантовський мав чин колезького реєстратора (14 клас) [313, с.259]. Але, траплялися випадки, коли штатні посади чиновників канцелярії займали особи без чину. Зокрема у

1897 р. Іван Машир, Яхья Солтик, Ігнатій Балицький були молодшими помічниками завідуючого канцелярією київського губернатора, не маючи взагалі відповідного рангу [309, с.143]. Так, розподіл чинів канцелярії київського губернатора відповідно до зайнятих посад станом на 17 жовтня 1860 р. був таким: штатні чиновники – секретар (надвірний радник Віктор Галущинський); столоначальники (колезький секретар Іван Скринцов, колезький секретар Феофіл Долинський), помічники столоначальників (колезький секретар Олексій Луцкевич, губернський секретар Семен Петраченко), старші чиновники з особливих доручень при губернатору (колезький асесор Віктор Рансилевський, титульний радник Ігнатій Матушевський), молодші чиновники з особливих доручень при губернатору (колезький асесор Константин Толкунов, титулярний радник Михайло Мондзелевський); канцелярські службовці вищої ставки посадового окладу («высшего оклада») (колезький секретар Платон Зоц, колезький секретар Іван Козловський, колезький секретар Іван Кавчинський, без чину Ігнатій Рогальський, без чину Іван Кашинський, без чину Андрій Секлютський), нижчої ставки посадового окладу («низшего оклада») (колезький секретар Константин Сидоренко, губернський секретар Михайло Жолтковський, губернський секретар Володимир Вишняков, колезький реєстратор Едуард Піорро, без чину Либорій Листопадський, без чину Андрій Зиневич); позаштатні чиновники з особливих доручень при губернаторі – старший (колезький асесор Боніфатій Климович), молодший (колезький секретар Дмитрій Трандафілов) [16, арк.230-233].

Таким чином, відсоткове співвідношення за чинами канцелярії київського губернатора у 1860 р. було таким: надвірний радник (7 клас) – 4,25 %, губернський асесор (8 клас) – 13 %, титулярний радник (9 клас) – 9 %, колезький секретар (10 клас) – 35 %, губернський секретар (12 клас) – 13 %, колезький реєстратор (14 клас) – 4,25 %, без чину – 21,5 %. Серед канцелярських службовців розподіл чинів виглядає таким чином: колезький секретар (10 клас) – 17,5 %, губернський секретар (12 клас) – 9 %, колезький

реєстратор (14 клас) – 4,25 %, без чину – 21,5 %. Разом з тим, як відмічають дослідники, іноді чин і клас службовців канцелярії губернатора не відповідали займаній посаді, що обумовлювалось різними чинниками [572, С.278].

Для більш ґрунтовної характеристики чиновників канцелярії київського губернатора розглянемо службовий шлях окремих представників чиновницьких груп.

Посада чиновника з особливих доручень при губернатору була однією із важливих у кар'єрній ієрархії серед посад губернської адміністрації, що вирізнялась не тільки професійною специфікою, а і особливими вимогами до кандидата. Зазвичай особи, які її обіймали мали ранги: молодші – 9 клас, старші – 7 клас [273, с.158]. Особи, які претендували на зайняття цієї посади згідно рішення Державної ради «О чиновниках особых поручений в разных ведомствах» (від 20 листопада 1835 р.), повинні бути дворянами, політично благонадійними, з бездоганною репутацією [240, с.1115-1117]. Так, у 1913 р. на посаду молодшого чиновника з особливих доручень при київському цивільному губернатору призначено спадкового дворянина Московської губернії Анатолія Аристарховича Карпенка [117, арк. 16]. Батько його, Аристарх Іванович, був чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові Москви великому князеві Сергію Олександровичу, а також редактором неофіційної частини «Московських губернських відомостей» [580]. Освіту майбутній чиновник з особливих доручень при київському губернатору Анатолій Карпенко здобув у Імператорському Московському університеті, брав участь у Російсько-Японській війні (1904–1905 рр.). Службову кар'єру у цивільному відомстві розпочав 6 березня 1910 р. у Московській судовій палаті, а вже 20 серпня 1910 р. призначений старшим чиновником з особливих доручень при смоленському цивільному губернаторі М. Суковкіну [117, арк. 11], 17 січня згідно із затвердженням проханням, уже київського губернатора М. Суковкіна, А. Карпенка переведено у Київську губернію, але уже на посаду не старшого, а молодшого чиновника з особливих доручень при губернаторі [117, арк. 16], що засвідчує важливість особистісної довіри та взаємин при

здійсненні кадрової політики очільниками Київської губернії. Серед службовців цієї чиновницької групи були також представники українських козацько-старшинських родів. Одним з таких чиновників у канцелярії київського губернатора був Ілля Ілліч Лизогуб виходець із козацько-старшинського роду Лизогубів, який бере початок від канівського полковника Івана Кіндратовича Лизогуба [449, с.141-142]. Батько І. Лизогуба – Ілля Андрійович Лизогуб (1846-1906 рр.) був відомим юристом, чиновником міністерства юстиції (1872), член Тифліської судової палати (з 1890), дійсний статський радник (з 1906), а дядько – Федір Андрійович Лизогуб – член Ради міністрів Української держави, міністр внутрішніх справ Української держави [449, с.141]. Ілля Ілліч Лизогуб народився 1870 р. Навчався у Новозибківському реальному училищі, після закінчення якого 11 грудня 1891 р. зарахований у штат Смоленського губернського правління, 13 січня 1894 р. – отримав чин колезького реєстратора, 20 січня 1894 р. за власним проханням був переведений у поштово-телеграфні чиновники московського поштамту, 27 липня 1895 р. у зв'язку із погіршенням здоров'я, за власним бажанням звільнений зі служби, 15 лютого 1911 р. знову зарахований на державну службу у канцелярію київського губернатора [121, арк.5], а з 4 жовтня 1911 р. переведений на посаду молодшого позаштатного чиновника з особливих доручень [121, арк.9].

Окрему категорію чиновників канцелярії київського губернатора складали службовці досить молодого віку, які перебували при міністерствах (міністерство внутрішніх справ, міністерство юстиції), але відряджені для проходження служби у Київську губернію з метою здобуття необхідного досвіду ведення діловодства канцелярії. Серед чиновників цією групи варто назвати: Лева Гебгардовича Кейзерлінга, у майбутньому чиновник міністерства імператорського дому, який походив із графського роду Кейзерлінгів [493, с.143], [541, с.892], був одружений на дочці колишнього прем'єр-міністра Петра Столипіна – Олександрі [528, с.137]. Народився Л. Кейзерлінг 29 березня 1886 р. Віросповідання – євангелістсько-лютеранське. Освіту здобув у Імператорському училищі правознавства, після закінчення

якого 23 травня 1911 р. зараховано службовцем міністерства юстиції, 24 травня 1911 р. затверджено у чині губернського секретаря (12 клас) зі старшинством [116, арк. 13в], 3 серпня 1911 р. – відряджено у канцелярію київського цивільного губернатора із зарахуванням по відомству міністерства внутрішніх справ, а через рік – 11 грудня 1912 р. – Л. Кейзерлінга переведено до Санкт-Петербургу у канцелярію міністерства імператорського двору [116, арк. 8зв.].

Найбільшу чиновницьку групу у канцелярії київського губернатора становили канцеляристи (у різні періоди функціонування канцелярії могли складати від 52 % [16, арк. 230-233] (1960 р.) до 61,5 % [60, арк. 2] (1903 р.)), які могли не мати ні вищої освіти, ні досвіду ведення діловодства, але кандидатури яких мали обов'язково бути погоджені й затверджені київським губернатором. Зазвичай вони походили з нижчих соціальних станів – селян, міщан, але могли бути дворянами, які мали чиновницький досвід. Так, Павло Павлович Хоменчук, селянин, 1890 р.н., закінчив Трипільське двохкласне сільське училище, без чину, згідно з наказом № 13 від 19 лютого 1913 р., виконуючого обов'язки київського губернатора Б. Кашкар'ова був зарахований на державну службу канцеляристським службовцем у канцелярію київського губернатора [124, арк.8зв.], а 21 березня 1915 р. після складання екзамену у Вищому Богуславському початковому училищі отримав перший класний чин колезького реєстратора. Варто відмітити, що знання П. Хоменчука були посередніми: Закон Божий – «добре» (4), російська мова – «добре» (4), арифметика – «задовільно» (3), геометрія – «задовільно» (3), географія – «задовільно» (3), історія – «добре» (4) [124, арк.14.]. Інший канцеляристський службовець – Борис Порфирович Навротський – спадковий дворянин, освіту здобув у Миколаївському кадетському корпусі, після закінчення якого, згідно з резолюцією Бессарабського губернського правління від 17 вересня 1899 р., був зарахований у штат аккерманського повітового голови дворянства канцеляристським службовцем. 1 лютого 1902 р. Б. Навротський отримав чин козельського реєстратора зі старшинством, а 7 квітня 1905 р. – чин губернського секретаря зі старшинством, 7 жовтня 1908 р. – за станом здоров'я

звільнений за власним проханням про відставку, 13 липня 1912 р. – зарахований канцеляристським службовцем у канцелярію київського губернатора [122, арк.4зв.], 12 липня 1913 р. – Б. Навротського переведено у Санкт-Петербург із зарахуванням у міністерство внутрішніх справ [122, арк.4зв.].

Добір службовців канцелярії губернатора, як зазначає Р. Воробей, здійснювався при дотриманні трьох необхідних умов прийняття на цивільну службу: походження особи чи її соціальний стан, вік та освіта. Документи подавались безпосередньо губернатору. Але існували деякі обмеження щодо зарахування на службу чиновників з особливих доручень при губернаторі: родичі губернатора не могли обіймати відповідні посади у канцелярії. На цивільну службу також мали право вступати за своїм походженням: родові дворяни; сини офіцерів і чиновників, які мали особисте звання почесного громадянина; сини священнослужителів православного, армяно-григоріанського віросповідання, євангельських, лютеранських і реформаторських пасторів; сини купців першої гільдії; сини вчених, художників; сини повітових, приходських і домашніх вчителів; сини канцелярських служителів та лікарів, які можуть отримати за 20-ти річну вислугу класний чин. На цивільну службу приймали осіб, які досягли 16-ти років та закінчили повний курс в університеті чи гімназії, або в іншому середньому чи вищому навчальному закладі, отримавши атестат, а також осіб, які навчалися тільки в нижчих навчальних закладах, або зовсім не навчалися, але мали право на вступ до цивільної служби за походженням, за умов складання попереднього іспиту, на якому мали продемонструвати свої уміння читати і писати, граматичні і арифметичні знання. Питання службових призначень, надання відпусток та звільнень чиновників канцелярії перебували у компетенції губернатора, який мав діяти згідно з нормами чинного законодавства [664, с.59]. Окрім призначення, звільнення, покарання чиновників у кадровій компетенції київського цивільного губернатора перебували питання, пов'язані із соціальним захистом, соціальним

забезпеченням чиновників, звільнених у зв'язку з реорганізацією різних структурних підрозділів канцелярії губернатора. Так, як свідчать виявлені нами архівні матеріали, реорганізовуючи свою канцелярію у 1859-1861 рр. київський губернатор П. Гессе виявив турботу про подальше фінансове та матеріальне забезпечення чиновників, посади яких було скорочено. Так, у зв'язку із складним матеріальним становищем колезького секретаря Зайця (посаду якого було скорочено), який упродовж 27 років займав посаду реєстратора, П. Гессе просить київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора І. Васильчикова дозволити видати йому одноразову допомогу у розмірі річного окладу, який він отримував на займаній посаді – 171 руб. [16, арк.74].

Отже, проаналізувавши формулярні списки чиновників київської губернської адміністрації можемо констатувати факт зменшення кількості чиновників із військового відомства й збільшення числа чиновників, які зробили свою службу у цивільних відомствах (зокрема міністерства внутрішніх справ). Серед чиновників київської губернської адміністрації найбільшу групу становили службовці 14-9 класів (колезький реєстратор, губернський секретар, колезький секретар, титулярний радник). Саме з цією категорією службовців постійно взаємодіяло населення й від них залежало впровадження імперської політики у губернії, при цьому вища освіта при призначенні на адміністративно-управлінські посади не була обов'язковою – її мали тільки вищі чиновники: губернатор, віце-губернатор, очільники спеціальних відділень київського губернського відділення (губернський лікарський інспектор, губернський архітектор, губернський тюремний інспектор), які були наділені основними управлінськими повноваженнями у губернії [43, арк. 1-5; 47, арк. 2-12; 59, арк. 7-13; 72, арк. 9-15]. Тому з огляду на важливість кадрової політики, центральна влада приділяла велику увагу підбору вищих імперських чиновників – губернатора, віце-губернатора, які не лише мали відповідати державним інтересам, а й відповідати певним вимогам: високий освітній та віковий ценз, значний сумарний стаж державної служби (від 20 років),

зарекомендувати себе як дієвого й професійного чиновника на попередньому місці служби, адже саме від них залежало подальше комплектування адміністративного апарату губернської адміністрації.

Отже, чиновники нижчого рангу київської губернської адміністрації – канцелярії київського губернатора другої половини XIX – початку XX ст. у порівнянні з чиновниками попереднього періоду вирізняються такими рисами суспільно-професійного портрету як законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, особиста прихильність очільника краю, особиста вірність чиновника останньому, необов'язковість вищої освіти та службового стажу, але певний професіоналізм та знання діловодства, неважливість соціальної приналежності, але обмеженість щодо конфесійної та національної приналежності. Поява нових рис (різностановість, знання діловодства, професіоналізм) у портреті чиновника нижчого рангу губернської адміністрації засвідчує, що не дивлячись на її консерватизм та певну рутинність, управлінський апарат Київської губернії видозмінювався разом зі змінами в самій імперії, що стали результатом доби «Великих реформ» 1860-1880-рр. та з капіталістичною модернізацією.

Висновки до розділу 3

Функціонування державного апарату на місцях, ефективність вирішення поставлених перед ним завдань визначалися рядом факторів: чинним законодавством, принципами організації, методами діяльності адміністративних органів, розподілом повноважень між центральними і місцевими установами, з одного боку, органами місцевого самоврядування і губернською адміністрацією – з іншого. Не менш важливим фактором був характер діяльності самих представників влади – чиновників. Від їх підготовки, досвідченості, професіоналізму, ставлення до своїх обов'язків залежала здатність державної влади регулювати суспільні відносини, вирішувати конфлікти, забезпечувати інтереси держави і суспільства. Прагнучи зробити роботу губернської адміністрації більш ефективною, центральна влада

приділяла увагу підбору чиновників, порядку заміщення посад, просування по службі. Першорядне значення приділялося підбору кандидатів на вищі чиновницькі посади у системі губернського управління – губернатора і віце-губернатора. Так, губернаторський та віце-губернаторський корпус Київської губернії характеризується вірністю монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрілістю, високим рівнем освіти, високим службовим рівнем (статські радники, дійсні статські радники). Дещо меншими були службові характеристики чиновників київської губернської адміністрації нижчого рангу (14-9 клас). Зокрема вони вирізняються такими рисами суспільно-професійного портрету як: законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, особиста прихильність очільника краю, особиста вірність чиновника останньому, необов'язковість вищої освіти та службового стажу, але з певним професіоналізмом та знаннями діловодства.

Таким чином, кадровий склад київської губернської адміністрації другої половини XIX – початку XX ст. характеризується як традиційними (вірність монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, дієздатний вік для чиновника губернської адміністрації, освітній рівень, станова приналежність, конфесійна приналежність, професійний стаж), так і новими рисами (зменшення кількості чиновників із військового відомства й збільшення числа чиновників, кар'єра яких пов'язана з цивільними відомствами (зокрема, міністерство внутрішніх справ); залучення до державної служби активних діячів місцевих органів самоврядування (земств, міських дум) суспільно-професійного портрету його чиновників, які обумовлювались стратегічним та геополітичним місцем Київської губернії та змінами, пов'язаними з суспільно-політичними та соціально – економічними трансформаціями в умовах капіталістичної модернізації й прагненням російського самодержавства зберегти недоторканість абсолютної монархії.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано узагальнення та підсумовано результати дослідження.

1. Опрацьована у ході написання дисертаційної роботи наукова література, присвячена становленню та особливостям функціонування цивільної губернської адміністрації у системі місцевого управління Російської імперії, дозволила нам відповідно до загальноприйнятої в історіографії періодизації виділити три періоди вивчення теми: дорадянський, радянський, сучасний (науковий доробок українських та зарубіжних дослідників), які вирізняються різними методологічними підходами та оцінками становлення, функціонування механізму управління українськими землями у Російській імперії. Напрацювання науковців дорадянського періоду відзначені суб'єктивністю та наративністю, але при цьому мають вагомий джерельний цінність, тому що авторами були переважно чиновники та правники, що були сучасниками тих подій. Праці радянського періоду відзначені домінуванням підходів на основі марксистсько-ленінської методології, значною заідеологізованістю, що обумовлювало значний акцент уваги на критиці бюрократизму царизму, неефективності та антинародного характеру самодержавного режиму, засудженні внутрішньої політики царського уряду та висвітленні особистості й діяльності губернаторів, як «сатрапів» та сліпих виконавців волі самодержця. При цьому радянські дослідники своїми напрацюваннями забезпечили можливість продовжити комплексне вивчення питання функціонування губернської адміністрації на сучасному етапі розвитку історичної науки. Сучасний період історіографії характеризують дослідження різної проблематики з історії функціонування губернських органів влади, що пояснює увагу науковців як історичної, так і політико-правової спеціальностей до неї. Сучасна історіографія висвітлює такі питання функціонування історії губернського управління Російської імперії: історія становлення та функціонування інституту «губернатора», «губернського правління» й «канцелярії губернатора», організації регіонального функціонування місцевих

органів імперської державної влади та управління, взаємодію імперської губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування, питання біографістики та просопографії; питання суспільно-професійного портрету чиновників; соціально-економічна, національна та культурно-освітня діяльність представників губернської адміністрації; питанням адміністративно-територіального устрою українських губерній. У працях з історії державного управління, комплексно розглянуто проблему функціонування різних установ вищої імперської влади в українських губерніях, а також здійснено аналіз історико-правових аспектів функціонування губернської адміністрації в українських губерніях. Проте відсутність ґрунтовних праць, накопичений істориками матеріал, присвячений функціонуванню київської губернської адміністрації (1860-ті – 1917 рр.) дозволяє створити комплексне ґрунтовне, об'єктивно-узагальнююче дослідження з історії діяльності та функціонування київської губернської адміністрації (1860-ті – 1917 рр.).

2. Класифіковано різнопланові та різновидові джерела: 1) архівні документи; 2) законодавство Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, нормативно-правові акти та розпорядження імператора та МВС, яким безпосередньо були підпорядковані губернські управлінські інституції; 3) довідково-статистичні видання; 4) періодичні видання; 5) мемуари та спогади; 6) візуальні 7) художні твори; 8) інтернет-ресурси. Кількісно найбільш об'ємним є комплекс нормативно-правових актів та діловодних документів на основі яких нами відтворено повноваження, структуру, склад київської губернської адміністрації упродовж 1860-х – 1917 рр. Основною частиною архівних джерел, використаних у дослідженні, є документи Державного архіву Київської області та Центрального державного історичного архіву України, у м. Києві. Аналіз джерельної бази дає підстави зробити висновок про її достовірність і достатність для висвітлення всіх аспектів теми. Значна частина джерел введена до наукового обігу вперше. Опрацьований нами значний масив документів фондів № 59, 193, 274, 275, 442, 848 ЦДІАК України й фондів № 1, 2, 4, 7, 8, 9,

10, 804, 1260, 1716 Державного архіву Київської області дозволив документально відтворити особливості процесу функціонування та удосконалення київської губернської адміністрації (1860-х – 1917 рр.), охарактеризувати її кадровий склад (походження, вік, сімейний стан, віросповідання, нагороди, службовий шлях, освіту, а також встановити імена та особисті дані, оцінити професійний рівень, національну приналежність). Високий рівень інформативності та достовірності, видове різноманіття джерельної бази забезпечило різновекторність перевірки наявних фактів, неухильного дотримання наукової об'єктивності та повноцінного виконання поставлених завдань та мети дослідження.

3. Встановлено, що історія інституту київського губернатора, як імперського чиновника вищого рангу в системі імперської адміністрації місцевого рівня, до компетенції якого належали як прямі повноваження, очолюючи офіційні органи влади й управління (різноманітні присутності, комітети, комісії), так і різні додаткові, має 5 етапів процесу становлення, формування та функціонування: 1) 1797 – 1837 рр. – поява посади київського губернатора у системі імперського управління українськими землями у складі Російської імперії; 2) 1837 – 1864-1866 рр. – законодавчого оформлення повноважень та адміністративних функцій київського губернатора; 3) 1864-1866 рр. – 1903-1907 рр. – подальша інституалізації посади київського губернатора за умов централізації управління імперією; 4) 1906-1907 рр. – 1914 р. – спроби трансформації інституту київського губернатора за умов утвердження конституційно-монархічної моделі; 5) 1914-1917 рр. – наділення київського губернатора особливими повноваженнями в умовах воєнного часу. Важливе місце у системі управління Київською губернією посідав київський віце-губернатор, формально поступаючись по старшинству губернському предводителю дворянства, був першим і безпосереднім помічником губернатора у керівництві та організації діяльності київського губернського правління й у разі відсутності, хвороби або звільнення останнього виконував його обов'язки. Крім посадових осіб губерньська адміністрація складалася з

ряду установ. Основною ланкою між вищою державною владою та органами управління у повітах Київської губернії виступало київське губернське правління, колегіальний адміністративний та організаційно-розпорядчий орган у системі місцевих імперських інституцій російської самодержавної влади, історія функціонування якого охоплює такі етапи: становлення (1775-1781 – 1836 рр.), організаційного оформлення губернського правління (1837-1859 рр.), остаточного оформлення губернського правління в системі імперського управління українськими губерніями (1859-1875 рр.), подальшого удосконалення (1876-1919 рр.). Дієвим виконавчим органом у системі органів влади та управління губернського рівня, що здійснював організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень виступає канцелярія київського губернатора, функціонування якої має такі етапи: 1) 1800 – 1860-ті рр. етап удосконалення її організаційної структури, унормування повноважень її чиновників; 2) 1865 – 1917 рр. – етап подальшого удосконалення організаційно-правових засад діяльності, в якому можемо виокремити два підперіоди: 1865 – 1876 рр. (кадровий штат канцелярії упродовж 1865 – 1876 рр. відповідав нормам запровадженим у 1861 році (а не кількісним нормам, запровадженим на території імперії) і включав 9 штатних чиновників, 12 канцелярських службовців та 2 позаштатних чиновників з особливих доручень при губернаторі); 1876 – 1917 рр. (особовий штат канцелярії збільшується і вже складає: 9 штатних чиновників, 18 канцеляристських службовців та 2 позаштатних чиновників з особливих доручень при губернатору).

Київський губернатор, київський віце-губернатор, київське губернське правління з відповідними канцеляріями й присутствіями у своїй сукупності склали київську губернську адміністрацію, яка діючи у рамках чинного російського законодавства, була однією з ланок у системі самодержавного ладу, служба у якій відзначена престижем і сходиною у подальшій успішній чиновницькій кар'єрі в Російській імперії.

4. З'ясовано особливості кадрового складу київської губернської адміністрації, який упродовж 1860-х – 1917 рр. характеризують зміни, пов'язані зі стратегічним та геополітичним місцем Київської губернії й суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями в умовах капіталістичної модернізації та прагненням російського самодержавства зберегти недоторканість абсолютної монархії, суспільно-професійний портрет якого вирізняють такі традиційні характеристики, як: вірність монархові, його особиста довіра та довіра вищих сановників імперії, законодавча нерегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, дієздатний вік для чиновника губернської адміністрації (для губернатора він складав 41-50 років, для віце-губернатора – 36-40 років, для начальника канцелярії, для чиновників нижчого рангу – 21-30 років); освітній рівень (губернатори, віце-губернатори – вища освіта, завідувач канцелярії, очільник профільних відділень київського губернського правління – вища або середня освіта, чиновники нижчого рангу – середня або початкова), станова приналежність (губернатори, віце-губернатори – дворяни, чиновники нижчого рангу – міщани, селяни, діти чиновників або ж священників), конфесійна приналежність (більшість чиновників – православні), національність (росіяни, українці, німці), професійний стаж (губернатори – 21-30 років, віце-губернатори – 11-16 років, завідувачі канцелярії губернатора – професійна компетентність, чиновники нижчого рангу – професійна компетентність). Серед особливостей суспільно-професійної характеристики чиновницького складу київської губернської адміністрації виділяємо: ретельний добір кандидатур з можливою перспективою їхньої подальшої кар'єри в центральних органах імперської влади; перевагу дворян на посадах губернаторів та віце-губернаторів; постійну ротацію (особливо губернаторів та віце-губернаторів); обмеженість доступу до вищих посад приналежних до римо-католицької церкви та поляків; зростання чиновників різночинного походження (особливо середньої і нижчої ланки). Новими рисами у суспільно-професійному портреті чиновника губернського рівня стало зменшення кількості чиновників із військового відомства й

збільшення числа чиновників, кар'єра яких пов'язана з цивільними відомствами (зокрема, міністерство внутрішніх справ); залучення до державної служби активних діячів місцевих органів самоврядування (земств, міських дум).

Кадровий склад Київської губернської адміністрації є яскравим віддзеркаленням суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, що склалась в Київській губернії та Російської імперії в цілому упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

5. Визначено перспективні напрями подальшого вивчення та поглибленого вивчення функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі імперського управління українськими губерніями, означено рекомендації щодо подальшого удосконалення моделі державного управління на місцях, що дозволяє запропонувати такі напрями подальшого вивчення, наукового та практичного дискурсу проблем функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі імперського управління українськими губерніями, зокрема вивчення проблеми співіснування й взаємин імперських губернських інститутів влади з Гетьманщиною, Другою Малоросійською колегією; прослідкувати еволюцію губернських органів державної влади у період 1917-1921 рр.; проаналізувати взаємини губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування (земствами, міськими думами, дворянськими зібраннями тощо). Узагальнення напрацьованого матеріалу у сфері місцевого управління українськими губерніями Російської імперії дозволило сформулювати рекомендації щодо подальшого удосконалення моделі державного управління на місцях: необхідність реалізації державної політики інформатизації регіонів та місцевостей; запровадження механізму взаємодії «людина–влада»; налагодження зв'язків органів державної влади на місцях із громадськістю, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування.

Таким чином, київська губернська адміністрація упродовж 1860-х – 1917 рр. оформилась як складова єдиної загальноімперської централізованої системи губернського управління українськими губерніями, відігравши

важливу роль у впровадженні імперської політики не лише у Київській губернії, а й усіх губерніях Правобережної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

ЦДІАК України

Ф.59. Канцелярія київського військового губернатора

Оп. 1. (т.1)

1. Спр. 5. Дело о рекрутском наборе, 1706 г., арк. 9.
2. Спр. 2508 Дело о пожаре здания киевского наместничего правления, 1782 г., 107 арк.

Ф. 193 – Київське намісницьке правління

Оп. 1

3. Спр. 82 Дело об открытии Киевского наместнического правления, 1782 г., 18 арк.ё
4. Спр. 218 Формулярные списки служащих чинов 8-го класса по Киевскому наместничеству, 1786 г., 75 арк.

Ф. 274 – Київське губернське жандармське управління, м. Київ,

Оп. 1

5. Спр. 2648 (ч.3) Дело о выборах в IV государственную думу, 1911 – 1912 гг., 198 арк.

Ф. 275 – Київське охоронне відділення, м. Київ

Оп. 1 (т.1.)

6. Спр. 1083 Дело по наблюдению за евреем Новиковым Д.М. по подозрению в подготовке покушения на жизнь киевского губернатора Курлова, 7 ноября 1906 – 13 февраля 1907 гг., 44 арк.
7. Спр. 1160 О введении в Киевской губернии усиленной охраны вместо военного положения, 31 января 1907 г., 17 арк.
8. Спр. 1148 Дело о предполагаемом покушении на киевского губернатора Курлова членами киевской боевой группы, 12 декабря 1906 – 17 февраля 1907 гг., 43 арк.

Ф. 442 – Канцелярія київського подільського і волинського генерал-губернатора 1796 – 1916 рр.

Оп.1.

9. Спр. 165 Дело об издании киевской губернской земской управой газеты и переименование ее во «Киевскую земскую газету», 12 февраля 1908 – 8 ноября 1916 гг., 8 арк.
10. Спр. 965 Дело о принятии мер необходимых для улучшения деятельности городских полиций, земских судов и других учреждений киевской губернии, 26 декабря 1831 – 20 мая 1833 гг., 78 арк.
11. Спр. 1148 Переписка с департаментом полиции, киевским гражданским губернатором и другими лицами и учреждениями об организации охраны и.д. киевского губернатора Курлова, 12 декабря 1906 – 17 февраля 1907 гг., 43 арк.

Оп. 34

12. Спр. 1418 Дело о расширении власти начальников губернии, 3 марта 1856 – 6 ноября 1859 гг., 54 арк.
13. Спр. 1590 (ч.1) Дело о преобразовании Киевского губернского управления, январь 1859 – сентябрь 1859 гг., 269 арк.
14. Спр. 1590 (ч.2) Дело о преобразовании Киевского губернского управления, октябрь 1859 – март 1860 гг., 316 арк.
15. Спр. 1590 (ч.3) Дело о преобразовании Киевского губернского управления, апрель 1860 – август – 1860 гг. 349 арк.
16. Спр. 1590 (ч.4) Дело о преобразовании Киевского губернского управления, сентябрь 1860 – ноябрь 1860 гг. 379 арк.
17. Спр. 1590 (ч.5) Дело о преобразовании Киевского губернского управления, декабрь 1860 – апрель 1861 г. 398 арк.

Оп. 44.

18. Спр. 328 По отношению министра внутренних дел о применении к Киевском, Подольском, Волынском губернских управлениях высочайше утвержденных 8 июня 1865 г. штатов, 23 июня 1865 – 19 октября 1870 гг., 215 арк.

Оп. 48

- 19.Спр.46 Дело о принадлежности киевского гражданского губернатора Катакази почетным гражданином г. Чигирина, март 1868 г., 9 арк.

Оп. 50

- 20.Спр. 377 Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомппа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе, февраль 1860 – 1 января 1870 г., 72 арк.

- 21.Спр. 378 Переписка с министром внутренних дел о замене Киевского губернатора Катакази Гессе и о назначении Гудим-Левковича вице губернатором, 17 февраля 1871 – 30 марта 1871 гг., 6 арк.

Оп. 52

- 22.Спр. 437 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1872 г., 10 октября 1873 г., 69 арк.

Оп. 55

- 23.Спр. 191 Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях, 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., 289 арк.

- 24.Спр. 447 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1875 г., 18 ноября 1876 г., 71 арк.

Оп. 184

- 25.Спр. 617 Дело о состоянии сметы расходов из сумм % сбора в 1871 г., 11 марта 1870 – 10 октября 1870 гг., 399 арк.

Оп.188

- 26.Спр.98 Дело по представлению киевского губернатора о предании суду чиновников заведавших 2-м столом губернского управления Непрашевича, Кожина, Низяева, 28 мая 1875 – 19 сентября 1886 гг., 40 арк.

Оп.190

27.Спр.109 Дело о злоупотреблениях по службе столоначальника киевского губернского управления Верещинского, по доносу Милевского, 7 августа 1874 – 19 сентября 1886. 27 арк.

Оп. 192.

28.Спр.131 Дело о распределении дел в Киевском, Подольском та Волынском губернском управлениях между отделениями и делопроизводством столов, 14 июня 1878 – декабрь 1882 гг., 126 арк.

29.Спр.133 Дело о закрытии в трех губерниях Юго-Западного края особого о земских повинностях присутствиях, 14 января 1878 – 30 января 1880 гг., 54 арк.

30.Спр. 310 Дело по предложениям генерал-губернатора губернаторам Юго-Западного края, о сообщении списков лиц состоящих при губернских управлениях, 4 декабря 1878 – 8 января 1882 гг., 35 арк.

Оп. 517

31.Спр. 127 Дело о переименовании губернских управлений Киевской, Подольской, Волынской губерний в губернские правления, 29 января 1879 – 26 апреля 1879 гг., 39 арк.

32.Спр.220 Дело о назначении киевского вице-губернатора, в звании камер-юнкера, статского советника Милорандовича исполняющим обязанности подольского гражданского губернатора, 21 июня 1879 – 1 июня 1882 гг., 87 арк.

33.Спр. 215 Дело о назначении подольского губернатора Гудим-Левковича ковенским губернатором и передача дел вице-губернатору, 3 мая 1879 – 7 июля 1879 гг., 15 арк.

34.Спр. 221 Дело о доставлении сведений департаменту общих дел МВД о полученном чиновниками служащими по ведомству МВД воспитания, 27 июня 1879 – 26 ноября 1879 гг., 45 арк.

35.Спр. 268 Дело о доставлении в канцелярию генерал-губернатора формулярных списков лиц служащих в Юго-Западном крае, 8 января 1879 – 23 ноября 1879 гг., 73 арк.

- 36.Спр. 276 Дело о правах гражданских губернаторов в вопросах приема лиц на должность преподавателей в учебные заведения, 5 апреля 1879 – 16 января 1880 гг., 30 арк.
- 37.Спр. 326 Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгантена, 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 гг., 26 арк.
- 38.Спр. 328 Дело по представлению киевского губернатора по вопросу о том, могут ли быть выдаваемы полицейскими урядниками в награду, которая иногда представляется частными лицами с просьбой передавать их урядникам за решение чего-либо уважительного, 31 декабря 1879 – 18 января 1880 гг., 3 арк.

Оп. 519

- 39.Спр. 10 Дело о состоянии делопроизводства киевского губернского правления за 1881 г., январь 1881 – декабрь 1881 гг., 24 арк.
- 40.Спр. 195 Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томари волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставление в звании, 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., 54 арк.

Оп. 520

- 41.Спр. 6 Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича, 17 февраля 1882 г., 5 арк.
- 42.Спр. 116 Дело о взыскании с киевского вице-губернатора Баумгантена выплаченного ему жалования во время нахождения его на должности киевского губернатора, 18 июля 1882 – 20 декабря 1882 гг., 13 арк.

Оп. 521

- 43.Спр. 67 Дело о назначении на должность младшего архитектора киевского губернского правления гражданского инженера Познякова, 27 марта 1883 – 30 апреля 1883 гг., 5 арк.

Оп. 523

44.Спр. 30 Дело о состоянии делопроизводства и движении дел в киевском губернском правлении, 19 февраля 1885 – 27 января 1886 гг., 20 арк.

Оп.528

45.Спр 242 Дело о введении в действие положения о губернской тюремной инспекции в Киевской губернии, 5 июня 1890 – 8 июля 1890 г. 14 арк.

46.Оп. 529

Спр. 271 Дело о назначении н. с. Федорова волынским вице-губернатором и директором житомирского детского приюта, 16 октября 1891 – 18 января 1894 гг., 21 арк.

Оп. 533

47.Спр. 205 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 г., 1 ноября 1880 г., 59 арк.

Оп. 537

48.Спр. 230 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1883 г., 1884 г., 53 арк.

Оп. 538

49.Спр. 200 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1884 год, 30 октября 1885 – 30 октября 1885 гг., 55 арк.

Оп. 544

50.Спр. 292 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1890 г, 1891 г., 71 арк.

Оп. 624

51.Спр. 91 Дело о назначении киевского вице-губернатора Баумгантена подольским губернатором, февраль 1894 г., 24 арк.

52.Спр.100 Дело о назначении коллежского советника Федорова киевским вице-губернатором, 7 марта 1894 – 31 марта 1896 гг., 5 арк.

Оп. 625

53.Спр. 215 Дело о назначении т.с. Томари почетным членом киевского губернского попечительства детских приютов, июнь 1885 г., 9 арк.

54.Спр. 272 Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1894 год, 24 октября 1895 – 24 октября 1895 гг., 71 арк.

55.Спр. 331 Дело о смерти подольского губернатора Баумгантена, 24 ноября 1895 – 15 декабря 1895 гг., 17 арк.

Оп. 626

56.Спр.111 Дело о назначении статского советника Слепцова киевским вице-губернатором, 1 апреля 1896 – 6 августа 1898 гг., арк. 5.

Оп. 127

57.Спр. 145 Дело о присвоении гофмейстеру Томаре звания «сенатор», ноябрь 1897 г., 17 арк.

Оп. 628

58.Спр. 214 Дело о присвоении Томаре звания почетного гражданина г. Киева, 24 мая 1898 – 6 июля 1898 гг., 7 арк.

Оп. 629

59.Спр. 279 Дело о назначении с.с. Сулими на должность киевского губернского врачебного инспектора 1 июля 1899 – 27 октября 1899 гг., 47 арк.

Оп. 632

60.Спр. 154 Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора, 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., 25 арк.

Оп. 633

61.Спр. 119 Дело о назначении д.с.с. Эйлера киевским губернатором, 25 февраля 1903 – 13 мая 1903 гг., 11 арк.

Оп. 634

62.Спр. 100 Дело о циркулярах издаваемых губернаторами, 31 января 1904 – 08 октября 1910 гг., 435 арк.

Оп. 636

63.Сп. 363 Дело о назначении военного инженера полковника Веретникова киевским губернатором, 4 сентября 1906 – 22 мая 1909 гг., 9 арк.

64.Спр. 648 Дело о назначении члена совета МВД камергера Курлова временно управляющим Киевской губернией, 14 декабря 1906 – 14 февраля 1907 гг., 5 арк.

65.Спр.701 Записка о взяточстве и превышении власти чиновников Ровенской полиции, письмо генерал-губернатора Столыпину о наблюдении за участием чиновников в различных политических партиях, ноябрь 1906 г., 5 арк.

Оп. 637.

66.Сп. 51 Дело о назначении председателя киевской губернской управы по делам земского хозяйства графа Павла Игнатьева киевским губернатором, 18 января 1907 – 8 мая 1909 гг., 25 арк.

67.Спр. 115 Дело о ревизии делопроизводства киевского губернского правления, 12 марта 1907 – 2 августа 1910 гг., 76 арк.

Оп. 638

68.Спр. 564 Дело о назначении киевского губернатора генерал-лейтенанта Трепова Ф.Ф. присутствующим в правительственный сенат, 1903 г., 26 арк.

Оп.639

69.Спр. 320 Дело о назначении эстляндского вице-губернатора камергера с.с. Гирса киевским губернатором, 7 мая 1909 – 22 июля 1912 гг., 62 арк.

70.Спр. 350 Дело по поводу печатания в губернских ведомостях циркуляров губернаторов, 22 апреля 1909 – 5 июня 1909 гг., 9 арк.

71.Спр. 704 Дело по прошению волынского губернатора барона Штакельберга об увольнении в отставку, 9 октября 1909 – 11 марта 1910 гг., 15 арк.

Оп. 642

72.Спр. 447 Дело о перемещении смоленского губернатора шталмейстера высочайшего двора Суковкина на должность киевского губернатора, 2 декабря 1912 – 11 марта 1913 гг., 30 арк.

73.Спр. 498 Распределение делопроизводства канцелярии киевского гражданского губернатора с 1 ноября 1909 г., 1909 г. арк. 6.

Оп. 655

74.Спр. 12. Донесение киевского губернатора от 26 января 1902 по отдаче под суд члена Киивської городской управы И. Снежка за использование служебного положения в личных целях. 1902 г. 2 арк.

Оп.855

75.Спр. 440 (ч.1) Дело о введении военного положения в г. Киеве и Киевской губернии в связи с усилением революционных выступлений, 20 ноября 1905 – 4 января 1906 гг., 21 арк.

Оп. 856

76.Спр. 364 Дело по обязательному постановлению киевского губернатора о запрещении лицам немеющим работы о находиться в г. Киеве и его предместьях больше месяца, 21 сентября 1906 – 30 сентября 1906 гг., 4 арк.

77.Спр. 844 Дело об отстранении генерал-майора Веретникова от исполнения обязанностей киевского губернатора, 25 ноября 1906 – 2 января 1907 гг., 55 арк.

Оп. 657

78.Спр. 134 Дело о постройке для канцелярии киевского гражданского губернатора собственного здания, 28 мая 1904 – 9 февраля 1905 гг., 12 арк.

Оп. 810

79.Спр. 195 Переписка с МВД о переводе киевского губернатора Гессе сенатором у Москву и пожалование ему земли, 29 ноября 1860 – 29 мая 1863 гг., 25 арк.

Оп.813

80.Спр. 682 Записки киевского губернатора Гессе направление МВД об ослаблении польского влияния в Юго-Западном крае, 1863 г., 13 арк.

Оп.826

81.Спр.400 Дело по вопросу о порядке исправления должности губернатора, 2 октября 1896 – 31 октября 1896 гг., 3 арк.

Оп. 848

82.Спр. 508 Переписка с МВД о замещении вакансии киевского вице-губернатора, 29 мая 1898 – 5 ноября 1898 гг., 22 арк.

Оп. 856

83.Спр. 841 Дело о взяточстве правителя канцелярии киевского гражданского губернатора Дашкевича и произволе старости вишневого мещанского общества И. Мазура, 28 августа 1906 – 15 сентября 1906 гг., 4 арк.

Ф. 848 Ігнат'єв Олексій Миколайович – київський губернатор

Оп.1

84.Спр. 7 Переписка с директором департамента общин дел и подольским губернатором о временном назначении А.Н.Игнат'єва на должность подольского вице-губернатора, 1909 г., 4 арк.

85.Спр. 27 Переписка с министерством внутренних дел о назначении киевским губернатором А.Н.Игнат'єва, 1915-1916 гг., 8 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 1 – Київське губернське правління

Оп. 155

86.Спр. 665 Дело о некоторых изменениях в распределении делопроизводства киевского губернского правления и о печатании этого распределения, 17 сентября 1898 – 30 сентября 1898 гг., 49 арк.

Оп. 171.

87.Спр. 599 Дело об учреждении в г. Киеве градоначальства, 3 марта 1903 – 5 ноября 1915 гг, 123 арк.

Оп. 204

- 88.Спр. 155 Наряд о циркулярах напечатанных в губернских ведомостях, 1871 г., 76 арк.
- 89.Спр. 164 Наряд о выдаче жалования служащим в губернской типографии в 1886 г., 14 января 1886 – 7 января 1887 гг., 23 арк.
- 90.Спр. 189 Списки лиц, служащих в губернской типографии, которым следует жалование за 1894 г., 9 января 1894 – 5 января 1895 гг., 49 арк.
- 91.Спр. 248 Наряд оригиналов разрешенных цензурою для печатания в губернской типографии, 3 марта 1896 г., 37 арк.
- 92.Спр. 274 Наряд о найме лиц на службу в типографию, резолюции, договоры по этому предмету, по предмету увольнения со службы, подвержения взысканиям и распределения занятий между служащими, 1898 г., 143 арк.
- 93.Спр. 333 По прошению о принятии на службу в Киевскую губернскую типографию в качестве ученика Петра Гайдаенко, 15 января 1903 – 4 июля 1905 гг., 29 арк.
- 94.Спр. 338 Дело о службе в типографии губернского правления Ивана Жихарева, 9 июня 1903 – 30 июня 1905 гг., 19 арк.
- 95.Спр. 569 Переписка по разным предметам касающимся надзора за типографиями, литографией и т.п. заведения за 1891 г., 3 января 1891 – 31 декабря 1891 гг., 89 арк.
- 96.Спр. 575 Доклад и копия доклада киевского губернатора о работе типографии и оплате руководящего состава, 1887 г., 54 арк.
- Оп. 295.**
- 97.Спр. 6510 Список чиновников с данными о перемещении по должности, 1883 г., 28 арк.
- 98.Спр. 54533 Дело о переустройстве канцелярии правления, январь 1860 г., 196 арк.
- 99.Спр. 62183 Дело о составлении списка служащих в Киевской губернии чиновников, 1868 г., 73 арк.

100. Спр. 69309 Переписка об учреждении счетного стола в губернском правлении, 12 марта 1875 – 23 декабря 1875 гг., 64 арк.
101. Спр. 69361 Дело о собрании сведений о чиновниках служащих в Киевской губернии для внесения в адрес календар, 1867 г., 137 арк.
102. Спр. 69362 Дело об определении на службу г.с. Феофана Бердичевского, 1867 г., 4 арк.
103. Спр. 69371 Дело об определении младшим инженером штабс капитана Владимира Куна, 1875 г., 26 арк.
104. Спр. 70615 Дело об упразднении особого стола губернского правления, 1876 г., 3 арк.
105. Спр. 70619 Дело о доставлении сведений о движении делопроизводства губернского управления, 18 сентября 1876 – 20 апреля 1877 гг., 121 арк.
106. Спр. 70625 Дело о преобразовании Киевского губернского правления, 27 сентября 1876 – 17 октября 1877 гг., 156 арк.
107. Спр. 74119 Дело о присоединении особого о земских повинностях присутствия к губернскому правлению, 1878 г., 145 арк.
108. Спр. 87581 Дело об объявлении отношения канцелярии статс-секретаря Пузыревской, 5 арк.

Оп. 315

109. Спр. 7 Дело об определении Константина Антоневи́ча на службу, 9 декабря 1913 – 13 мая 1914 гг., 18 арк.
110. Спр. 33 Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора Августа Ивановича Бредиса, 2 февраля 1914 – 16 марта 1914 г., 15 арк.
111. Спр. 37 Дело о службе по вольному найму в киевском губернском правлении Елизаветы Сергеевны Барановой, 27 апреля 1916 – 23 мая 1917 гг., 2 арк.

112. Спр. 54 Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора Виктора Адамовича Блюма, 21 января 1913 – 28 февраля 1915 гг., 37 арк.
113. Спр. 120 Дело о службе по вольному найму в киевском губернском правлении Марии Дмитриевной Вадарской, 12 января 1917 г., 5 арк.
114. Спр. 159 Формулярный список о службе киевского вице-губернатора с.с. Виктора Эдуардовича фон-Дена, 1 июля 1814 г., 56 арк.
115. Спр. 250 Дело о службе киевского губернатора Алексея Николаевича Игнатьева, декабрь 1915, 37 арк.
116. Спр. 309 Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора графа Льва Кейзерлинга, 4 августа 1911 – 13 января 1913 гг., 9 арк.
117. Спр. 310 Дело о службе старшего чиновника для особых поручений Анатолия Арихстарточича Карпенко, январь 1913 г., 16 арк.
118. Спр. 335 Дело о службе канцелярского служителя канцелярии киевского губернатора Василия Казенюка, 25 апреля 1907 – 2 февраля 1908 гг., 13 арк.
119. Спр. 345 Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова, 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., 238 арк.
120. Спр. 346 С личной переписки киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова, 24 марта 1910 – 3 июня 1914 г., 38 арк.
121. Спр. 411 Дело о службе Ильи Лизогуба, младшего сверхштатного чиновника особых поручений при киевскому губернатору, 15 февраля 1911 – 29 июля 1913 гг., 24 арк.
122. Спр. 520 Дело о службе Бориса Порфирьевича Новротского причисленного к МВД и откомандированного в распоряжение киевского губернатора, 13 июля 1912 – 6 ноября 1913 гг., 33 арк.
123. Спр. 524 Дело о службе исполняющего обязанности правителя канцелярии киевского губернского комиссара Василя Семеновича Недошковского, 1 сентября 1917 г., 1 арк.

124. Спр. 793 Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора немеющего чин Павла Хоменчука (Фоменчука), 19 февраля 1913 – 23 декабря 1913 гг., 14 арк.

125. Спр. 865 Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора к.а. Николая Федоровича Яблонского, 2 января 1915 г., 23 арк.

Оп. 331

126. Спр. 13а Циркуляры киевского губернатора, 3 января 1893 – 31 декабря 1893 гг., 118 арк.

127. Спр. 33 Указ Сената о результатах ревизии учреждений губернии, проведенной киевским губернатором Треповим, 1898 г., 61 арк.

128. Спр. 52 Протоколы заседаний присутствия киевского губернского правления за 1898 г., январь 1898 – январь 1898 гг., 198 арк.

Оп. 336.

129. Спр. 3736 Указ сената о введении в Киевской губернии «Учреждения о губернских правлениях», 31 января 1845 – 24 октября 1845 гг., 289 арк.

130. Спр. 5133 Дело о введении нового порядка делопроизводства в Киевском губернском правлении, 21 июня 1859 – 7 ноября 1860 гг. 33 арк.

131. Спр. 5138 Копии постановлений отделений губернского правления за 1860 г., 4 января 1860 – 15 декабря 1860 гг., 202 арк.

132. Спр. 5235 Цыркуляри губернатора о присвоении высших чинов за выслугу лет чиновникам губернии, 28 февраля 1861 – 15 февраля 1863 гг., 6 арк.

133. Спр. 5262 Распоряжения губернатора за 1862 г., 2 января 1862 – 31 декабря 1862 гг., 83 арк.

134. Спр. 5271 Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-

лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки, 1862 г., 98 арк.

135. Спр. 5353 Указы сената, МВД, копии журнала присутствия, 1863 г., 179 арк.
136. Спр. 5498 Книга записи изданий циркуляров с изложением их содержания за 1865-1868 гг., 2 января 1865 – 16 декабря 1868 гг., 133 арк.
137. Спр. 5544 Формулярные списки и другие документы губернского правления, 1865 г., 7 арк.
138. Спр. 5678 Дело о устройстве в Киеве родильного отделения, 26 июля 1867 – 25 ноября 1867 гг., 2 арк.
139. Спр. 5688 Инструкция МВД об изменении в структуре, штатах и делопроизводстве губернских правлений, 22 августа 1868 г., 56 арк.
140. Спр. 5689 Журнал заседаний земского отделения губернского правления, 1868 г., 118 арк.
141. Спр. 5857 Реестр полученных предписаний губернатора с данными о ходе их выполнения, 1870 г., 246 арк.
142. Спр. 5958 Дело о служебной деятельности вице-губернатора Гудим-Левковича (имеется сообщение указа Сената о назначении губернатором Гессе), 5 апреля 1871 – 23 сентября 1871 гг., 95 арк.
143. Спр. 6350а Списки чиновников приведенных к присяге в 1878-1879 гг., 11 марта 1878 – 16 января 1880 гг., 71 арк.
144. Спр. 6358 Журнал заседаний о реорганизации структур правления, 1879 г., 18 арк.
145. Спр. 6385 Опись дел расследовавших чиновником особых поручений и возвращении их для доследствия, 30 сентября 1880 г., 4 арк.
146. Спр. 6387 Смета расходов МВД по Киевской губернии на 1880 г., 1800 г., 33 арк.
147. Спр. 6415 Формулярный список о службе губернского архитектора Иконникова, 1880 г., 13 арк.

148. Спр. 6437 Сведения о местечках с указанием количества населения, экономического положения и административного устройства в губернии, 26 августа 1881 – 15 июля 1883 гг., 103 арк.
149. Спр. 6449 Циркуляры губернатора по вопросам цензуры и печатных изданий за 1882 г., 1882 г., 9 арк.
150. Спр. 6508 Переписка с киевским вице-губернатором о жалобах на чиновников полиции, 1883 г., 251 арк.
151. Спр. 6510 Список чиновников с данными о перемещении по службе за 1883 г., 1883 г., 57 арк.
- Оп. 349.**
152. Спр. 24а Дело о реорганизации структуры губернского правления, 1861 г., 886 арк.
- Оп. 351.**
153. Спр. 598 Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе, 1970 г., 31 арк.
- Оп. 392.**
154. Спр.6 Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника Гудим-Левковича, 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 гг., 209 арк.
- Ф. 2 – Канцелярія київського цивільного губернатора, м. Київ 1822-1917 рр.**
- Оп. 7**
155. Спр. 215 Дело о полицейских служителях, находящихся при канцелярии киевского губернатора, 23 июня 1871 – 7 июля 1871 гг., 10 арк.
156. Спр. 256 Дело о введении в 9-ти западных губерниях мировых судебных установлений отдельных от общин, 18 июля 1871 – 29 ноября 1871 гг., 6 арк.

157. Спр. 377 Дело о запрещении служащим лицам сообщать в редакцию газет сведения о происшествиях без разрешения начальника губернии, 3 марта 1871 г., 9 арк.

158. Спр. 401 Дело о принятии начальником губернии на себя звания действительного члена попечительства о недостаточных студентах, 17 ноября 1871 – 31 марта 1872 гг., 8 арк.

Оп. 142

159. Спр. 667 Дело о присылке сведений о лицах, имеющих право на получение знака отличия за работу по введению в действие положения 1861 г., 4 июля 1863 – 2 февраля 1865 гг., 38 арк.

160. Спр. 586 Сведения о результатах ревизии делопроизводства киевского губернского правления в 1855 г., 19 февраля 1855 г., 43 арк.

161. Спр. 644 Книга записей циркулярных предписаний за 1861 г., январь 1862 г., 365 арк.

Оп. 148

162. Спр. 57 Циркуляры Главного управления по делам печати о порядке разрешения спектаклей на украинском языке. Переписка с генерал-губернатором о гастролях труппы украинского драматурга Кропивницкого и волнениях вызванных успехом труппы в Киеве, 6 ноября 1881 – 24 января 1884 гг., 54 арк.

163. Спр. 155 Докладная записка вице-губернатора о штате и оплате труда чиновников киевского губернского правления. Номенклатура дел и сведения о обеме работы чиновников, 24 ноября 1881 г., 34 арк.

Оп. 195

165. Спр. 5 Дело об отказе чинов в предоставлении должностей, 4 января 1879 – 3 мая 1879 гг., 23 арк.

166. Спр. 252 Дело о зачислении в штат чиновников канцелярию киевского губернатора священнического сина Дионисия Пошеничеського с откомандированием его для занятий в киевское губернское по селянским делам присутствию, 20 мая 1879 – 18 июня 1879 гг., 9 арк.

167. Спр. 268 Дело о предоставлении генерал-губернатору копий из донесений губернатора о чрезвычайных происшествиях, 31 мая 1879 – 19 июля 1879 гг., 31 арк.

168. Спр. 512 Дело о доставлении в канцелярию киевского генерал-губернатора переписки о границах власти губернаторов, 20 сентября 1879 – 14 апреля 1880 гг., 26 арк.

Ф. 4. – Київське губернське у селянських справах присутствіє.

Оп.1.

169. Спр. 1 Дело о доставлении г. генерал-губернатору сведений о числе чиновников, проживающих в городах и местечках Киевской губернии, 23 июля 1886 – 13 ноября 1886, 27 арк.

Ф.7. Київська губернська тюремна інспекція

Оп. 2

170. Спр. 7 Дело о службе в губернской тюремной инспекции Михаила Дмитриева, 1890 – 1893 гг., 46 арк.

171. Спр. 43 Копии циркуляров киевской тюремной инспекции за 1890 г., 1890 – 1892 гг., арк. 53.

172. Спр. 210 Дело о службе тюремного инспектора с.с. Прокоповича, 12 июня 1896 – 11 декабря 1898 гг., 84 арк.

173. Спр. 211 Циркулярные распоряжения тюремного инспектора и киевского губернатора. Списки служащих учреждений тюремного ведомства губернии. Заявления служащих и переписка по личному составу, 9 января 1896 – 2 февраля 1897 гг., 210 арк.

174. Спр. 252 Дело о службе Киевского губернского тюремного инспектора Ивана Петровича Сементовского, 1898 – 1903 гг., 79 арк.

175. Спр. 257 Днло о службе секретаря киевского губернского тюремного инспектора Владимира Лерхе, 28 марта 1898 – 31 иарта 1900 гг., 47 арк.

Ф. 8. Київський губернський опікунський про тюрми комітет, м. Київ 1836-1916 рр.

Оп. 1

176. Спр. 747 Циркуляры киевского губернатора о предоставлении списка служащих комитета и уездных отделений для награждения, 7 октября 1868 – 19 сентября 1883 гг., 20 арк.
177. Спр. 1984 Дело об учреждении губернской тюремной инспекции в г. Киеве с 1 июля 1890 г., 12 июня 1890 – 9 мая 1898 гг., 26 арк.

Ф. 9. – Київське губернське у міських справах присутствіє. Київське губернське у земських і міських справах присутствіє 1855-1917 рр.

Оп. 1

178. Спр. 1 Протоколы киевского губернского по городским делам присутствия за 1871 г., 24 февраля 1871 – 30 ноября 1871 гг., 179 арк.
179. Спр. 24а Дело об образовании нового городского управления, 14 октября 1871 – 23 февраля 1872 гг., 279 арк.
180. Спр. 35а Дело по циркулярным предписаниям МВД, разъясняющим городовые положения, 1872 – 1880 гг., 217 арк.
181. Спр. 50. Дело о жалобе выборщиков 3 категории о нарушении выборного просеса. 1875 г. 7 арк.
182. Спр. 68 Общая переписка по образованию городского положения в уездных городах Киевской губернии, 17 марта 1876 – 19 ноября 1878 гг., 39 арк.
183. Спр. 70 Дело о запрещении г. губернатором печатать протоколы Чигиринской городской думы из-за их незаконности, 9 октября 1876 – 29 октября 1879 гг., 15 арк.
184. Спр. 102 Общая переписка по образованию городского положения в городах Киевской губернии, 3 ноября 1877 – 16 сентября 1878 гг., 17 арк.
185. Спр. 108 Дело об отправке г. правителю канцелярии г. киевского губернатора протоколов киевского губернского по городским делам присутствия для списания о оных копии для отправки таковых в хозяйственный департамент МВД, 31 декабря 1877 – 29 ноября 1880 гг., 20 арк.

186. Спр. 148 По отношению г. киевского губернатора об отправке сведений городским головам Киевской губернии о личном составе штатных должностей по думе и управе, 4 октября 1878 – 28 октября 1878 гг., 29 арк.

187. Спр. 501. Жалобы о нарушениях на выборах гласных в киевскую думу. 1886 г. 148 арк.

Оп. 2

188. Спр. 205 Дело об утверждении в должности черкасского головы действительного статского советника, 9 апреля 1886 г., 10 арк.

Оп. 28

189. Спр. 54 Дело с постановлениями и протоколами по киевской губернской земской управе, 1912 г., 203 арк.

Оп. 30

190. Спр. 39 Дело о сообщении сведений о благонадежности и политических убеждениях лиц, служащих в земских и городских общественных управлениях Киевской губернии, 1913 г., 79 арк.

Ф 10. – Київське губернське у справах про товариства присутствія 1906-1917 рр.

Оп. 1

191. Спр. 6 Краткий журнал заседаний присутствия за 1906 г., 3 января 1906 – 12 декабря 1906 гг., 16 арк.

192. Спр. 16 Дело об утверждении проекта устава Клуба украинцев, обучающихся в высших учебных заведениях г. Киева, 29 декабря 1906 – 31 января 1907 гг., 9 арк.

193. Спр. 17 Дело о разрешении открыть в г. Киеве отделение «Союза русского народа». Список членов Киевского отделения союза, 19 мая 1906 – 4 сентября 1907 гг., 133 арк.

Ф. 804. Київський губернський статистичний комітет, м. Київ

Оп.1

194. Спр. 592 Дело о разрешенном отпуске начальнику Киевской губернии Михаилу Константиновичу Катаказы, 6 октября 1870 г., 19 арк.
195. Спр. 625 Дело о поездке начальника губернии для ревизии делопроизводства присутственных мест, 18 мая 1871 – 7 июля 1871 гг., 68 арк.
196. Спр. 842 Дело о назначении депутатов на киевский археологический съезд, 25 февраля 1874 – 19 марта 1874 гг., 33 арк.
197. Спр. 2523 Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг., 1901 г., 171 арк.

**Ф. 1260. Київське повітове поліцейське управління, м. Київ 1859-1912
рр.**

Оп. 3

198. Спр. 922 Циркулярные постановления киевского генерал-губернатора, 3 декабря 1902 – 20 декабря 1903 гг., 115 арк.
199. Спр. 930 Дело о предоставлении разных сведений местному губернскому начальству, 11 января 1902 – 9 декабря 1902 гг.,
200. Спр. 1022 Предписания и распоряжения киевского губернатора, 30 сентября 1902 – 16 декабря 1902 гг., 459 арк.
201. Спр. 1070 Циркулярные предписания губернского правления, 11 января 1903 – 31 декабря 1903 гг., 83 арк.
202. Спр. 1316 Циркулярные предписания губернского руководства, 11 февраля 1904 – 27 декабря 1904 гг., 71 арк.

**Ф. 1716 Канцелярія київського губернського комісара Тимчасового
уряду 1917 р.**

Оп. 1

203. Спр. 1 Дело о личном составе киевского губернского совета общественных организаций, списки членов, постановления организаций об избрании делегатов, командировочные удостоверения, 5 мая 1917 – август 1917 гг., 73 арк.

204. Спр. 6 Дело о личном составе Киевского губернского комиссариата и исполнительного комитета: копии удостоверения вданных членам исполкома служащим губернского комиссара и уездным комиссарам, март 1917 – 19 декабря 1917 гг., 75 арк.

Державний архів м.Києва

Ф.163 – Київська міська управа

Оп. 42.

205. Спр. 22. Дело об состоянии ветеринарной части, 1890-1903 гг., 187 арк.

Опубліковані джерела:

Законодавчі збірники та інструктивно-організаційні матеріали:

206. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII / Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. В 4-х т. Том 1. Март-апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б.Ф.Додонов. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. 448 с.
207. Временное расписание окладов содержания чинов губернских правлений, кроме вице-губернаторов, и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч.2: Штаты и таблицы. Отд. второе. №36752. С.47-48.
208. Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 р. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С.633.
209. Временные штаты губернских правлений. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1867. Т. 40. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 42180. С.157.

210. Высочайше утверждённые Основные положения преобразования судебной части в России 29 сентября 1862 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. 37. Ч.2. № 38761. С.145.
211. Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч.1. Отд. первое. №8708. С. 430.
212. Городовое положение. 16 июня 1870 г. / ПСЗРИ. СПб., 1874. Собрание 2-е. Т. 45. Ч.1. Отд. первое. №48498. С. 821.
213. Журналы общего собрания Государственного совета о преобразовании судебной части в России [27 авг., 3-4 сент. 1862 г.]. [Санкт-Петербург, 1862]. 163 с.
214. Закон об установлении временного расписания окладов содержания чинов губернских правлений и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч.1. Отд. первое. №36752. С. 258.
215. Материалы по преобразованию местного управления в губерниях, доставленные губернаторами, земством и присутствиями по крестьянским делам. Ч. III. СПб. 1884. 633 с.
216. Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 4. Проект правил о порядке производства спорных гражданских дел, подлежащих ведомству Судов Мирowych. 377 с.
217. Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 69. Журналы Общего собрания Государственного Совета о преобразовании Судебной части в России. 122 с.
218. О возставлении в Малоросии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30 ноября 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.24. Отд. первое №17594. С.212.
219. О временных правилах о повременных изданиях / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т.25. Ч.1. Отд. первое. №26962. С.837.

220. О временных правилах о публичных собраниях 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб, 1909. Т.26. Ч.1. Отд. первое. №27480. С.207.
221. О временных правилах об обществах и союзах 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб, 1909. Т.26. Ч.1. Отд. первое. №27479. С.201.
222. О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1837. Т. 11. Ч. 1. Отд. первое. № 9240. С.629.
223. О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1837. Т. 11. Ч. 2: Штаты и табели. Отд. второе. № 9240. С.228.
224. О дозволении начальникам губернии определять на положенные при них места правителей канцелярии и секретарей. 21 апреля 1803 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.27. Отд. первое №20719. С.547.
225. О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. 29 августа 1797 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.24. Отд. первое №18117. С.706.
226. О непреступлении губернаторам пределов власти, назначенных им законам. 16 августа 1802 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.27. Отд. первое №20372. С.221.
227. О новом разделении государства на губернии. 12 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.24. Отд. первое №17634. С.229.
228. О подтверждении управляющим губерниями, дабы они, по силе 1802 г. августа 6 дня указа, управляли губерниями посредством губернских правлений / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.33. Отд. первое №26407. С.996.

229. О порядке производства дел в земских, дворянских и городских обществах и сословных собраниях. 13 июня 1867 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1871. Т. 42. Ч. 1. Отд. первое. № 44690. С.896.
230. О предоставлении всем имеющимся местам и должностным лицам в Западных губерниях тех названий, которые существуют в великорусских губерниях. 30 октября 1831 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1832. Т.6. Ч.2. Отд. второе №17594. С.159.
231. О предоставлении министру внутренних дел сокращать состав губернских правлений и губернаторских канцелярий. 9 марта 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 51. Ч.1. Отд. первое. № 55681. С.179.
232. О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний 29 апреля 1875 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1877. Т. 50. Отд. первое. №54640. С. 462.
233. О пространстве и пределах власти губернаторов 22 июля 1866 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1868. Т.41. Ч.1. №43501. С.953.
234. О распространении действия Высочайше утвержденного 19 августа 1879 г. Положения Комитета министров, о замещении должностей по земским и городским учреждениям и на замещение всех вообще должностей по мировым судебным установлениям, исключая лишь самих мировых судей 26 сентября 1879 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1881. Т.54. Ч.2. Отд. первое. № 60045. С.126.
235. О распространении новых штатов губернских правлений и губернаторских канцелярий на 19 губерний / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т.21. Ч. 1. Отд. первое № 19773. С.280.
236. О росписании должностей гражданской службы по класам, от 14 до 5 включительно/ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1836. Т.26. Ч.2. Отд. второе. №8594. С.1114.
237. О сроке открытия общих судебных установлений в губерниях Киевской, Подольской и Волынской на основании Уставов 20 Ноября

- 1864 года. 14 июня 1880 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1884. Т. 55. Отд. первое. № 61093. С.385.
238. О сроке разбора и сдачи дел присутственных мест, упраздняемых по случаю нового образования губерний. 22 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.24. Отд. первое №17677. С.249.
239. О усовершенствовании государственного порядка / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб, 1908. Т.25. Ч.1. Отд. первое. №26803. С. 754.
240. О чиновниках особых поручений в разных ведомостях. 20 ноября 1835 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1836. Т. 10. Ч. 2. Отд. второе. № 8595. С.1115.
241. О штатах губернских правлений и о прибавке жалования. 14 ноября 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.44: Книга штатов: Ч.2: Штабы по духовной и гражданской части. Отд. Третье и четвертое. №30116. С.147.
242. О штате врачебных отделений губернских правлений. 14 октября 1869 г./ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1873. Т. 42. Ч. 2. Отд. второе. № 47511. С.122.
243. Об окладах жалования и столовых деньгах губернаторам. 16 июня 1819 г./ ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.36. Отд. первое №27887. С.292.
244. Об определении к киевскому гражданскому губернатору двух чиновников по особым поручениям. 31 января 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.39. Отд. первое №29757. С.41.
245. Об установлении временных мер, в дополнение действующих постановлений о собраниях 12 октября 1905 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т.25. Ч.1. Отд. первое. №26778. С.735.
246. Об учреждении губерний и о росписании к ним городов. 18 декабря 1708 г. ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.4. Отд. первое №2218. С.436.
247. Об учреждении губернской тюремной инспекции. 21 марта 1890 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Ч.1. №6653. С. 243.

248. Об учреждении Киеского наместничества. 16 сентября 1781 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.21. Отд. первое №15228. С.247.
249. Об учреждении судебных установлений и о судебных уставах 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 39. Ч.2. Отд. первое. № 41473. С.179.
250. Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С.361.
251. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Ч.1. Отд. первое. №6927. С. 493.
252. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1866. Т.39. Отд. первое. №40457. С.1.
253. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 12 июня 1892 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Отд. первое. № 6922. С. 465.
254. Положение о земских участковых начальниках 12 июля 1889 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1891. Т.9. Отд. первое. № 6196. С. 521.
255. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия. 14 августа 1881 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1885. Т. 1. №350. С. 261.
256. Положение о некоторых преобразованиях губернских учреждений города Киева. 17 марта 1859 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т.24. Ч. 1. Отд. первое. № 34251. С.208.
257. Положение о полевом управлении войск в военное время. Пг., 1914. 154 с.
258. Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10304. С.439.

259. Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 10304. С.87.
260. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. 2 апреля 1903 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1905. Т. 1. №22757. С. 334.
261. Положения о губернских и уездных о крестьянских делах учреждениях 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1863. Т. 36. Ч. 1. Отд. первое. № 36660. С.202.
262. Положения о предоставлении местным административным властям права издавать обязательные постановления 13 июля 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1878. Т.51. Ч.2. Отд. первое. №56203. С.60.
263. Правила о ветеринарно-полицейских мерах по предупреждению и прекращению заразных и повальных болезней на животных и по обезвреживанию сырых животных пробуктов. 12 июня 1902 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1904. Т.22. Ч.1. Отд. первое. № 21686. С. 629.
264. Сборник циркуляров и распоряжений МВД, относящихся до гг. губернаторов, вице-губернаторов, советников губернских правлений, канцелярий гг. губернаторов, губернских типографий, строительных и врачебных отделений с 1858 по 1894 год. / Сост. В. П. Урусов. М., 1894. 524 с.
265. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г., 1905. 102 с.
266. Свод губернских учреждений / Свод законов Российской империи. Т. 2. СПб., 1892. 391 с.
267. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: Управление делами Совнаркома СССР. 1943. 886 с.

268. Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако ж воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был 24 января 1722 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб, 1830. Т.6. Отд. первое № 3890. С. 486-493.
269. Устав гражданского судопроизводства 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1867. Т. 39. Ч.2. Отд. первое. № 41477. С.306.
270. Устав уголовного судопроизводства 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1867. Т. 39. Ч.2. Отд. первое. № 41476. С.215.
271. Уставы о службе гражданской / Свод законов Российской империи. Т. 3. СПб., 1876. 235 с.
272. Учреждение губернских правлений. 2 января 1846 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т.20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С.16.
273. Учреждение губернских правлений. 2 января 1846 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т.20. Ч. 2: Штаты и табели. Отд. второе. № 18580. С.3.
274. Учреждение судебных установлений 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1867. Т. 39. Ч.2. Отд. первое. № 41475. С.180.
275. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.20. Отд. первое №14392. С.229.
276. Штат врачебных отделений 45-ти губернских правлений, оренбургского губернского управления и бессарабского обласного правления. 14 октября 1869 г./ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1873. Т. 42. Ч. 3: Штаты и табеля. Отд. второе. № 47511. С.703.

Збірки документів:

277. «Київщина на картах XVI-XIX століття». Каталог виставки до 85-річчя утворення Київської області / Упорядн.: О. Беляя, Т. Чухліб, Державний архів Київської області та ін. К., 2017. 34 с.

278. П. А. Столыпин. Программа реформ П.А.Столыпина: в 2-х т. Том 1. Документы и материалы / под ред. П. А. Пожигайло. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. – 763 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn1_47.html
279. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814-1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. К., 1982. 432 с.
280. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Довідково-статистичні видання

281. Адрес-Календарь и Справочная книжка Киевской губернии на 1888 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В.Г.Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1888. 267 с.
282. Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии и статистический сборник составлен по 10 апреля 1864 года / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1864. 294 с.
283. Адрес-календарь лиц служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1886. 125 с.
284. Адрес-календарь личного состава правительственных и общественных учреждений Киевской губернии на 1878 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1878. 157 с.
285. Весь Киев: адрес. и справ. кн. на 1909 г. Киев: Тип. 1-й Киев. артели печат. дела, 1909. 628 с.
286. Весь Юго-Западный край: справ. и адрес. кн. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты; сост. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. 1027 с.

287. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. СПб.: Типография В.Безобразова, 1867. 143 с.
288. Личный состав правительственных и общественных учреждений и алфавитный список населенных мест Киевской губернии на 1865 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1865. 193 с.
289. Мозговой В. Сборник сведений по Киевской губении. К.: Тип. Губерн. правления, 1887. 248 с.
290. Обзор Киевской губернии за 1898 год. К.: Губенр. Тип., 1899. 191 с.
291. Обзор Киевской губернии за 1899 год. К.: Губенр. Тип., 1900. 218 с.
292. Обзор Киевской губернии за 1902 год. К.: Губенр. Тип., 1903. 160 с.
293. Обзор Киевской губернии за 1905 год. К.: Губенр. Тип., 1906. 130 с.
294. Обзор Киевской губернии за 1908 год. К.: Губенр. Тип., 1909. 187 с.
295. Обзор Киевской губернии за 1909 год. К.: Губенр. Тип., 1910. 190 с.
296. Обзор Киевской губернии за 1910 год. К.: Губенр. Тип., 1911. 225 с.
297. Памятная книга Волинской губернии на 1906 год / Волынский Губернский Статистический комитет. Житомир: Волынская Губернская типография, 1905. 388 с.
298. Памятная книжка и адрес-календарь Киевской губернии 1889 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В.Г.Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1888. 252 с.
299. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год: изданная ред. Киев. Губерн. ведомостей Н. Чернышевым : с прил. карты. Киев: В Губерн. тип., 1856. 227 с.
300. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год: изданная ред. Киев. Губерн. ведомостей Н. Чернышевым : с прил. карты. Киев: В Губерн. тип., 1857. 376 с.
301. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / сост. Н. Чернышевым. Киев: В Губерн. тип., 1958. 394 с.

302. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год / сост. под ред. Д. И. Навротского; Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1890. 164 с.
303. Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год / сост. под ред. Д. И. Навротского; изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1891. 138 с.
304. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год / Изд. Киев. губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1892. 146 с.
305. Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год. Киев: Изд. Киев. Губерн. Стат. Ком., 1893. 134 с.
306. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Тип. Петра Барского, 1894. 336 с.
307. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1895. 311 с.
308. Памятная книжка Киевской губернии на 1896 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1896. 390 с.
309. Памятная книжка Киевской губернии на 1897 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1897. 371 с.
310. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., [1899]. 488 с.
311. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1899. 690 с.
312. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1900. 702 с.
313. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1901. 546 с.

314. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1902. 508 с.
315. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Тип. Губерн. Правления, 1904. 668 с.
316. Памятная книжка Киевской губернии на 1905 год / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1904. 598 с.
317. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1905. 142 с.
318. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год. С приложением Адрес-Календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1908. 512 с.
319. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1909. 648 с.
320. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1911. 714 с.
321. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1911. 772 с.
322. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1912. 715 с.
323. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1914. 810 с.
324. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1915. 734 с.

325. Памятная книжка лицейстов 1811–1911. Издание Собрания Курсовых Представителей Императорского Александровского лицея. СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911. 247 с.
326. Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-Календарь на 1887 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В.Г.Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1887. 352 с.
327. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. (С Адрес-Календарем лиц служащих в губернии на 1861 год) / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1861. 284 с.
328. Список гражданским чинам первых трех классов. Исправлен по 1 сентября 1914 года. Пг.: б.и., 1914, 789 с.
329. Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 1-е марта 1916 года. Ч.1. Петроград: Издание инспекторского отдела Собственной Его Императорского Величества канцелярии. Сенатская типография, 1916. 1910 с.
330. Список дворян Киевской губернии. Киев, Киев, дворянское депутатское собрание, К.: [б.и], 1906. 327 с.

Періодичні видання

331. [Высочайшее повеление и распоряжения св. Синода] / Киевские епархиальные ведомости. 1870. 16 апреля. С.1-2.
332. [Местные известия] / Киевский телеграф. 1861. 3 декабря. С. 3.
333. [Местные известия] / Киевский телеграф. 1862. 18 января. С.2-3.
334. [Правительственные распоряжения] / Киевлянин. 1876 г. 4 августа. С.1.
335. [Правительственные распоряжения] / Киевлянин. 1917. 7 марта. С.1.
336. [Правительственные распоряжения] / Киевский телеграф. 1861. 3 декабря. С. 1.
337. [Правительственные распоряжения] / Киевский телеграф. 1862. 18 января. С.1.

338. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 2 февраля. С. 1.
339. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 21 января. С.2.
340. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 4 ноября. С.8-9.
341. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1870. 26 сентября. С.1-2.
342. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1868. 27 января. С.2.
343. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1911. 7 сентября. С.1.
344. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1881. 5 мая. С.2.
345. [Распоряжения и извещения по епархии] / Киевские епархиальные ведомости. 1888. 1 ноября. С.1-2.
346. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1903. 23 апреля. С.2-3.
347. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1906. 6 марта. С.1-2.
348. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1907. 28 марта. 1907.
349. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1907. 3 апреля. С.1.
350. А. А. [Андрієвський О.] К истории женского образования в Киевской губернии (Архивная справка) / Киевская старина. 1901. №3 (март). С.151-153.
351. Владимирский-Буданов М. Проекты киевской губернской канцелярии, представленные в Елизаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии / Киевская старина. 1888 №5 (май). С.37-43.

352. Губернская реформа / Киевлянин. 1903. 9 сентября. С.3.
353. Заметка к работам П. А. Кулиша по переводу «Положения о крестьянах» / Киевская старина. 1905. №5 (май). С.160.
354. Киевский губернатор генерал-майор П.С.Савич / Киевлянин. 1903. 11 сентября. С.3.
355. Обзорение губернских и епархиальных губернских ведомостей / Киевская старина. 1890. №6 (июнь). С.579-583.
356. Садовский. Столетие киевской первой гимназии как учебного заведения (1789-1889) / Киевская старина. 1889. №11 (ноября). С.423-429.
357. Сумцов Н. Губернские ведомости, как пособие при изучении русской истории и этнографии / Киевская старина. 1885. №2 (февраль). С.391-399.

Мемуари та спогади

358. Афанасьев-Чубинський А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко / Русское слово. – 1861. – № 5. С.1-39.
359. Витте С. Воспоминания (Царствование Николая II). Берлин: Слово, 1922. Т.1. 510 с.
360. Воспоминания В.И. Сафоновича / Русский архив. 1903. Т. 112. № 5. С.114-143.
361. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородин и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. К.: Днипро, 1988. 606 с.
362. Гирс А. Смерть Столыпина: Из воспоминаний бывшего киевского губернатора. Париж, 1927 (18 января) [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pushkinfond.ru/assets/files/otryivok-2-girs.pdf>
363. Дневник П. Валугева министра внутренних дел. Т. 1: 1861–1864 / Редакция, введение, биографический очерк и комментарии П. А. Зайончковского; АН СССР. Институт истории; Главное архивное управление при Совете министров СССР. М., 1961. 422 с.

364. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. Ч. 1. Б. м., б. г. 460 с.
365. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 2. С. 247-296.
366. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 3. С. 443-464
367. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 4. С. 609-633.
368. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 5. С. 77-88
369. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 6. С. 241-266.
370. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 7. С. 485-504.
371. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 8. С. 609-626.
372. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 9. С. 89-103.
373. Курлов П. Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. 255 с.
374. Новицкий В. 3 воспоминаний жандарма. М.: Московский Университет, 1991. 254 с.
375. Половцов А. Дневник государственного секретаря А.А. Половцова [ред. биог. очерк и коммент. П.А. Зайончковского]. Т. 1-2. М.: Наука, 1966. Т. 1. 1883-1886 – 551 с.
376. Половцов А. Записка сенатора А. Половцова. М.: Книга по Требованию, 2011. 130 с.
377. Половцов А. Материалы, касающиеся положения и деятельности полицейских учреждений Киевской губернии, собранные при производстве ревизии сенатором А. Половцовым (1880-1881 гг.). К., 1882.
378. Половцов А. Извлечение из Всеподданейшего отчета сенатора Половцова по ревизии Киевской губернии. [Санкт-Петербург]: Б. и., 1882. 72 с.
379. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. К.: Дніпро, 1982. 547 с.
380. Сухомлинов В. Воспоминания Сухомлинова. С предисловием В. Невского. М., Л.: Государственное издательство, 1926. 336 с.

381. Ярон. С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила / Упор. та комен. О.Друг. К.: «Варто», 528 с.

Візуальні

382. Будинок при сутнісних місць (м. Київ, вул. Володимирська 15).
383. Губернаторський будинок у м.Києві / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С.Ярон: Упор. та комен. О.Друг. К.: «Варто», с.184.
384. Л.Томара (портрет) / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С.Ярон: Упор. та комен. О.Друг. К.: «Варто», с.185.
385. М. Чихачев (портрет) (київський віце-губернатор) / Киевлянин, 26 октября 1912 г., №297, С.2.
386. П. Ігнат'єв (портрет) (київський губернатор) / Россия. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т.: Т.1: С января 1857 года по 30 ноября 1860 гг. / Архив Гос. Совета. - Пг.: Гос. тип., 1915, с.528.

Художні твори

387. Гоголь М. Зібрання творів: у 7-ми т. / М. Гоголь; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 2008-2012.
388. Грінченко Б. Сонячний промінь. Львів: Відкрита книга, 2014. 188 с.
389. «Дещо із губернського життя» (реж. Б. Галантер, СРСР, 1983) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ivu.ru/watch/130750>
390. Коцюбинський М. Зібрання творів: у 7-ми т. / М. Коцюбинський; ред. кол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1973-1975.
391. Куприн А. И. Избранные сочинения. М.: Художественная литература, 1985. 656 с.
392. «Мертві душі» (реж. М. Швейцер, СРСР, 1984) [електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ivu.ru/watch/mertvye_dushi
393. Мирний П. Зібрання творів: у 7-ми т. / ред. М. Д. Бернштейн. К.: Наук. думка, 1969-1871.

394. «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (реж. В. Караєв, СРСР, 1959) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ivu.ru/watch/168044>
395. Салтыков-Щедрин, М.Е. Губернские очерки. Из записок отставного надворного советника Щедрина. Собрал и издал М.Е. Салтыков. В 3 т. Т. 1-3. М.: В Тип. Каткова и Ко, 1857.
396. «Таємниці генія Шевченка» (реж. О. Єлісєєва, Україна, 2014) [електронний ресурс]. <https://www.youtube.com/watch?v=DvBAn63jkH0>
397. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 2: Поезія 1847-1861. 784 с.
398. «Хвилі Чорного моря» (кіностудія ім. Довженка, СРСР, 1976) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ruskino.ru/mov/4858>
399. Чехов А. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1974-1982.

Література

Монографії

400. Андреевский И.Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. Спб.: Тип. Е. Праца, 1864. 156 с.
401. Анисимов А. Киев и Киевляне. в 2-х томах. К. 2000, 2003. 400 с.
402. Анучин Е. Исторический обзор административно-полицейских учреждений России с Учреждения о губерниях 1775 г. и до последнего времени. Спб.: Тип. МВД, 1872. 238 с.
403. Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 288 с.
404. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.

405. Бармак М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.
406. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер; пер. с англ. Б. Пинскера. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
407. Биографический словарь. Высшие чины российской Империи (20.10.1721-2.03.1917) Т.1: А-З / Сост. Е. Л. Потемкин. М.: Б.и., 2017, 625 с.
408. Биографический словарь. Высшие чины российской Империи (20.10.1721-2.03.1917) Т.2: И-П / Сост. Е. Л. Потемкин. М.: Б.и., 2017, 661 с.
409. Блинов И. Губернаторы: историко-юридический очерк / [соч.] Ив. Блинова. СПб.: типо-лит. К. Л. Пентковского, 1905. 366 с.
410. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах [пер. з фр. З. Борисюк]. К.: Критика, 1998. 410 с.
411. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляха и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) [перевод с франц. М. Крисань]. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
412. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні, 1793-1830 рр. [пер. з фр. З. Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
413. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) [пер. З. Борисюк]. К.: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
414. Богатырева О. Эволюция системы местного управления в Вятской и Пермской губерниях (1861 – февраль 1917). Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та. 2004. 434 с.
415. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. / Гол. ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. Є. Лисенко (заст. відп. ред.), О. П. Реєнт (відп.

- ред.), О. Ю. Кирієнко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"». 2015.
416. Верига В. Нарис з історії України. Львів: видавництво «Світ», 1996. 450 с.
  417. Верменич Я. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 356 с.
  418. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К.: Інститут історії України, 2012. 284 с.
  419. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т.1: Українські проекти в Російській імперії. К.: Наукова думка, 2004. 504 с.
  420. Верт Н. История советского государства 1900-1991. М.: Весь мир, 2006. 560 с.
  421. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К.: К.І.С., 2004. 552 с.
  422. Воейков Д. Загоскина В. Киевская губерния: стат. сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьян. деле: с 2 хромолитогр. Картами. СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1867. 174 с.
  423. Волков С. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. М.: Русский путь. 2002. 568 с.
  424. Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Старий світ, 2006. 416 с.
  425. Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2016, 800 с.
  426. Гессен В. Вопросы местного управления. С.-Пб.: Юрид. кн. кл. «Право», 1904. 244 с.
  427. Гессен В. Губернатор как орган надзора. СПб., 1905. 124 с.
  428. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. К.: Смолоскип, 1996. 124 с.

429. Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): словарь-справочник. Кн. 1 (А-Г). М.: Наука, 1996. 330 с.
430. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / Собр. соч. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича. 1899. Т. 1. С. 299-338.
431. Градовский А. История местного управления в России. СПб, 1899. 419 с.
432. Грицак В. Губернатор в государственном механизме Российской империи во второй половине XIX в. (На материалах Харьковской губернии). Харьков: Изд-во НУВД, 2003. 160 с.
433. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. К. 1996, 356с.
434. Губернии Российской империи. История и руководители. (1708-1917) / Под общ.ред.: Б. В. Грызлова. Москва: Объединенная редакция МВД России. 2003, 535 с.
435. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с.
436. Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 80 с.
437. Гуржій О. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 76 с.
438. Дворянские роды Российской империи: В 10 т. / Науч. ред.: С. Думин СПб. 1993-1996. Т. 1-3.
439. Дегтярьов С. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. 472 с.
440. Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. 1463 с.

441. Державний архів Київської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду / Відп. ред. С. Каменєва; Авт.-упорядн.: О. Бєлая, Г. Бойко, А. Грищенко. Державна архівна служба України; Державний архів Київської області. К., 2014. 572 с.
442. Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 606 с.
443. Долгоруков П. Российская родословная книга: в 4-х т. СПб.: Тип. Э. Веймара. 1856. Т. 3. 523 с.
444. Донік О. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х рр. К.: Кріон, 2012. 240 с.
445. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011.
446. Енциклопедія історії України: в 10-ти томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2003-2013.
447. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.
448. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
449. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2009. 790 с.
450. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2012. 944 с.

451.   Енциклопедія історії України: Т. 10. Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. 784 с.
452.   Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России. 4-е изд. М.: «Третий Рим». 1997. 357 с.
453.   Євтушенко О. Селянська громада на півдні України в другій половині ХІХ ст.: теорія і практика управління: Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 124 с.
454.   Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ веке. М., 1978. 288 с.
455.   Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. Изд 2-е. М.: Госполитиздат, 1960. 366 с.
456.   Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 1999. 226 с.
457.   Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. Кн. 1: Київ. Ч. 1: А-Л / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська Енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. 608 с.
458.   Иконников В. Киев в 1654-1854 гг. / Киевская старина, 1904. Т. 87 (окт.-дек.). С. 37-38.
459.   История Киева: в 3 т., 4 кн. К.: Наукова думка, 1983. Т. 2. 462 с.
460.   Історія державної служби в Україні: у 5 т. / О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородін [та ін.]; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2009.
461.   Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. П. Яроцького; Укр. центр духовної культури. К., 2001. Т. 4. 598 с.
462.   Історія українського селянства: нариси в 2 т. К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. 630 с.
463.   Історія української культури: у 5 т. К.: Наукова думка, 2008. Т.4. Кн. 1. 1007 с.

464. Історія Української РСР в 8 т., 10 кн. / М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абалахін [та ін.] ; редкол. : А. Г. Шевелєв (відп. ред.) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1978. Т. 3. 615 с.
465. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.). К.: Логос, 2011. 399 с.
466. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль: «Джура», 2012. 294 с.
467. Каппелер А. Мала історія України. К.: «К.І.С.», 2007. 264 с.
468. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / пер. с нем. С. Червонной. М.: Традиция-Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.
469. Катков М. Собрание передовых статей Московских ведомостей за 1863 г. Москва: Издание С. Катковой. 1897, 785 с.
470. Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.
471. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
472. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
473. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 400 с.
474. Коркунов Н. Русское государственное право. Т. 1.: Том I. Введение и общая часть. Изд. 6-е. Спб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 623 с.
475. Коркунов Н. Русское государственное право. Т. 2. Часть особенная. Изд. 4-е. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 596 с.
476. Краткий исторический очерк Киевской губернской типографии за столетний период. 1799-1899. К.: Типография киевского губернского правления. 1899. 70 с.

477. Крылов-Толстикович А. Придворный календарь на 1915 год. Комментарии. М. 2015. 764 с.
478. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине. К., 2003. 352 с.
479. Кудрявцев Л.А. Институт губернаторства Украины. К., 2008. 127 с.
480. Курков К. Члены Правительствующего Сената – высшего законосовещательного органа Российской империи: 22 февраля 1711 – 3 марта 1917 гг. М.: Готика. 2005, 132 с.
481. Лазаревский Н. Лекции по русскому государственному праву. Т. II. Часть I. СПб, 1910. С.30-56.
482. Лаптева Л. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX вв.). М., 1998. 151 с.
483. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.
484. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. Історичні есе. К.: Основи, 1994. 554 с.
485. Литвин В. Історія України. У 3-х тт. [Відп. ред. В.А. Смолій]. Т.2: Кінець XVIII – початок XX ст. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 759 с.
486. Лысенко Л. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII начало XX вв.). – М., 2001 – 295 с. [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lawbook.online/rossii-prava-gosudarstva-istoriya/gubernatoryi-general-gubernatoryi-rossiyskoy.html>
487. Любичанковский С. Губернское правление в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи (на материалах Урала). Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2003. 275 с.

488. Любичанковский С. Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907-1917 гг.). Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2005. 402 с.
489. Малороссийский родословник: в 4 т. Т. 3: Л-О. К.: Типо-Литогр. С. В. Кульженко. 1912. 824 с.
490. Модзалевский В. Малороссийский Родословник: в 4-х т. К.: Типо-Литогр. С. В. Кульженко. 1908-1914.
491. Модзалевский В. Малороссийский Родословник: в 4-х т. Т.4: П-С. К., 1914. 944 с.
492. Манько А. Блюстители верховной власти: Институт губернаторства в России: Исторический очерк. М., 2004. 240 с.
493. Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
494. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., «Алетейя», 2000. 260 с.
495. Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: ИД «Орлик», 2011. 488 с.
496. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 2-е изд., испр. Т. 2. СПб.: Ивд-во "Дмитрий Буланин", 2000. 567 с.
497. Михутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX вв. М.: Институт славяноведения РАН, 2003. 289 с.
498. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. К., 2007. 151 с.

499. Морякова О. Система местного управления России при Николае I. М., 1998. 268 с.
500. Мурзанов Н. Словарь русских сенаторов, 1711–1917 гг.: материалы для биографий / Изд. подгот. Д. Н. Шилов. СПб.: Дмитрий Буланин. 2011. 735 с.
501. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. 413 с.
502. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX ст. Ленинград: «Наука» Ленинградское отд-ние, 1984. 257 с.
503. Общий гербовник Дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 г.: в 21 ч. М. СПб. 1797-1917.
504. Оржеховский И. Из истории внутренней политики самодержавия в 60 – 70-х годах XIX века. Горький, 1974. 167 с.
505. Павловский И. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина: (Очерки, материалы, переписка по архивным данным) / Труды Полтавской государственной ученой архивной комиссии. Полтава, 1905. Вип.1. 214 с.
506. Павловский И. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава: б.и. 1914, 294 с.
507. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М.: Независимая газета, 1993. 421 с.
508. Політична історія України XX ст.: У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А.Левенець (кер. ред. кол.), Л.П.Нагорна, М.М.Кармазіна, 2002. 424 с.
509. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.): НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
510. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К.: НІСД, 2009. 160 с.

511. Посохов С., Ярмыш А. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков: Акта, 1996. 213 с.
512. Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української та української історії XVIII – XX ст. К.: Либідь. 2002. 480 с.
513. Р[оманович-С[лаеатинский] А. Генерал-губернатор или губернатор? К.: Т-во печ. Дела, 1889. 39 с.
514. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
515. Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва: науково-популярне видання. К.: «Кий», 1997. 374 с.
516. Романцов О. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2017. 268 с.
517. Русский биографический словарь в 25-ти т.: Т.5 Герберский – Гогенлоэ / Изд. под ред. Н. Чулкова. Москва: тип. Г. Лисснера и Д. Совко. 1916, 442 с.
518. Русский биографический словарь: В 20-ти т. / Сост., П. Каллиникова, И. Корнеевой. М.: ТЕРРА-Книжный клуб. 1998-2001.
519. Русский биографический словарь: В 20-ти т. Т. 7. Евгений-Ищенко / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. 544 с.
520. Русский биографический словарь: В 20-ти т. Т.8.Кабановы-Косой / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. 464 с.
521. Русский биографический словарь: в 20-ти т. Т.15. Таборовский-Филимонов / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 480 с.
522. Русский биографический словарь: в 25 томах: Т. 3: Бетанкур-Бякстер. СПб., 1908. 699 с.

523. Русский биографический словарь: в 25-ти томах. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1896-1918.
524. Сарбей В. Національне відродження України. Україна крізь віки. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
525. Селезнёв Н. Исторический очерк Императорскаго Лицея. 1811-1861. СПб., 1861. 725 с.
526. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
527. Современная Россия в портретах и биографиях выдающихся деятелей. Спб. 1904. 195 с.
528. Струков Д. Б. Столыпин. М: Вече, 2012. 544 с.
529. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999. 142 с.
530. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856): функції, структура, архів. К.: Державний комітет архівів України, 2001. 356 с.
531. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.
532. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – поч. ХХ ст. К.: Інститут історії України, 2005. 427 с.
533. Шепелев Л. Отмененные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. Л.: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1977. 153 с.
534. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.

535. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). К.: Тип. Ун-та, 1864. 254 с.
536. Шумилов М. Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в.: учеб. пособие к спецкурсу. Л.: ЛГПИ, 1988. 87 с.
537. Шумилов М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – нач. 80-х годов XIX века. М.: Прометей, 1991. 218 с.
538. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. (добавити томи)
539. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. I. Репринтное воспроизведение издания. Б.м.: ТЕРРА – TERRA, 1990. 480 с.
540. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 9А (18): Гравилат-Давенант. 1893. 974 с.
541. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 14А (28): Карданахи-Керо. 1895. 960 с.
542. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 13А (26): Исторические журналы-Калайдович. 1894. 960 с.
543. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 33 (65): Термические ощущения — Томбази. — 1901. 478 с
544. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 1 (1): А—Алтай. 1890. 480 с.
545. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгау и И.Ефрон. Спб. 1890-1907. Т. 1-43. Т. 12А (24): Земпер — Имидокислоты. — 1894. — 960с.
546. Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 368 с.
547. Amburger E. Geschichte der Behordenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden, 1966. 622 S.

548. Brzezina Winiarski A. Herby Szlachty Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydaw. De Facto, 2006. 190 s.
549. Orlovsky D. The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia. 1802–1881. Cambr., Mass. L., Harv. U, P., 1981. 299 p.
550. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. - Edmonton, 1985. 218 p.
551. Weeks T.R. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914. DeKalb. 1996.

Наукові статті

552. Балова М. «Означенные подтверждения оставляются без внимания и исполнения»: архангельское губернское правление в первой половине XIX в. / Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2009. № 3. С.88-102.
553. Бармак М. Джуринська С. Генерал-губернатор у системі регіонального управління правобережними українськими землями (1825–1856) / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2013. Вип. 1(1). С. 3–9.
554. Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Краєзнавство, 2006. № 1-4. С. 145-149.
555. Бармак М. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2006. Вип. 3. С. 4–9.
556. Бармак М., Желізняк В. Волинський губернатор у військовій політиці Російської імперії наприкінці XVIII-початку XIX ст. / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2012. Вип. 2, С. 11-13.
557. Білоконь М. Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування: історичний досвід і проблеми сучасності / Вісн. Запоріз. юрид. ін-та, 2002. № 1. С. 311-318.

558. Богатырева О. Контроль государственной администрации над деятельностью органов земского самоуправления : (вторая половина XIX – начало XX века) / Известия Уральского государственного университета. 2004. № 32. С. 89-101.
559. Бурдін М. Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у 60-х-80-х рр. XIX ст. / Форум права. 2011. № 1, С. 163-168.
560. Вакилев Т. Роль и место правителя канцелярии губернатора в системе местного управления второй четверти XIX в. / Теория и практика общественного развития. Исторические науки. 2014. №15. С.85-88.
561. Ващенко А. Повітові з'їзди мирових посередників у структурі органів управління Російської імперії 1861–1874 рр.: законодавчо-правовий аспект / Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 134-140.
562. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій українських земель в історичній ретроспективі / Історія в школах України, 2009. №1–2. С. 50–56.
563. Войтенко Ю. Інститут губернаторства в політичній системі Російської імперії наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. (на прикладі. Правобережних губерній) / Наукові записки з української історії. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 90–96.
564. Воробей Р. Функції мирових посередників у системі селянського управління середини XIX – початку XX ст. / Архіви України. 2013. № 5. С. 98-102.
565. Галь Б. «Не уступать ни на один шаг земли!..» До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782-1783 рр.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. С.99-129.

566. Галь Б. Особливості адміністративного районування межиріччя Орілі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2011. Вип. 8. С.10-27.
567. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття / Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2010. № 4. С. 108-118.
568. Гудима В. Штрихи до портрету кирило-мефодіївця: маловідомі сторінки біографії Т.Шевченка (за «Записками Петра Дмитровича Селецького») / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць, 2018. №28. С.161-181.
569. Гуля Н. Діяльність та основні завдання державних інституцій із забезпечення реформи 1861 р. у Київській губернії / Вісник Черкаського університету: [зб. наук. ст.]. Вип. 133-134. Серія: Історичні науки, 2008. С. 82-87.
570. Гуля Н. Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія / Український селянин, 2006. Вип.10. С. 231-234.
571. Донік О. Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) / Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 24. С. 3-23.
572. Дрыгина Н. Структура, функции и штат Астраханской губернаторской канцелярии во второй половине XIX – начале XX века / Молодой ученый. 2009. №10. С.277-280.
573. Дубенцов Б. Политика царского правительства в области государственной службы / Самодержавие и чиновничество в 1881-1905 гг. М., 1977. С. 56-85.

574. Дубенцов Б. Попытки преобразования организации государственной службы в конце XIX в. / Проблемы отечественной истории. М., 1976. Ч.1. С. 202-220.
575. Ерошкин Н. Исторические корни бюрократов в России / Вестник архивиста: Информ. бюлл., 2000, №5-6. С.125-137.
576. Євтушенко Л. Органи державної влади й міського самоврядування: проблеми взаємодії в умовах міської реформи 1870 р. / Наукові праці. Т. 122. Вип. 109. С. 21-26.
577. Євтушенко Л., Іванов М. Політика російського самодержавства у 80-90-х рр. XIX ст. щодо згортання земського самоврядування / Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Державне управління. 2010. Т. 130. Вип. 117. С. 42-46.
578. Євтушенко О. Земська куріальна виборча система: політико-правові аспекти її застосування / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2008. Вип. 13. С. 185-194.
579. Желізняк В. Особливості взаємовідносин дворянського зібрання та губернатора у Волинській губернії кінця XVIII-початку XIX ст. / Україна-Європа-Світ: міжнар. зб. наук. праць. Сер. Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 438-442.
580. Жемчужников О. Ольга Николаевна Волкова – создатель русского народного ансамбля «Русская песня» в Одессе. К 75-летию со дня рождения. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.history-gyazan.ru/node/14849>
581. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні / Краєзнавство: наук. журнал. 2011. № 1. С.36-47.
582. Зіневич Н. Локальна історія: виклики і перспективи / Регіональна історія України. К. 2010. Вип. 4. С.31-32.

583. Зырянов П. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861-1914 гг.) / Исторические записки. – М., 1982. Т. 107. С. 226-302.
584. Ільницький І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: кадровий аспект / І. Ільницький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2013. Вип. 22. С. 229-242.
585. Каменєва С. «Губернію Київську здав .... Губернію прийняв...» (із документів Державного архіву Київської області) / Архіви України. 2017. №3/4. С.147-155.
586. Ковалинський В. Меценатські «проекти» Федора Трепова / В.Ковалинський; [розмову вела В. Скуба] / Газета «День» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/taym-aut/mecenatski-proekti-fedora-trepova>
587. Козаченко А. Повноваження губернатора з питань нагляду за діяльністю земств (на матеріалах Полтавської губернії, 1864-1917 рр.) / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2008. Вип. 96. С. 18–25.
588. Колесник І. Методологія історії чи історія методології: Метафори історіографічного дискурсу І.Колесник / Український гуманітарний огляд. 2001. Вип. 5. С.55-85.
589. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії / Регіональна історія України. К. 2007. Вип. 1. С.205-220.
590. Коляда І. Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка / Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. – № 13 (338). 2016. С. 46-52.
591. Коляда І. Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М.Костомарова і І.Фундукля / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. 2018. №28. С.87-108.

592. Коляда І., Коляда Ю., Гудима В. Як Тарас Шевченко не став лібретистом: маловідомі сторінки біографії Кобзаря / Історія в рідній школі. 2018. № 4. С.31-36.
593. Куликов В. Местное самоуправление и административный надзор: исторический опыт земства / Журнал российского права. 2000. № 9. С.31-38.
594. Любичанковский С. Вице-губернаторский корпус Урала в конце XIX – начале XX в. (социокультурная характеристика) / Известия Уральского государственного университета. Сер.2. Гуманитарная серия. Вып. 11. Екатеринбург. 2006. №41. С.193-206.
595. Любичанковский С. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892-1917 гг.) / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. №1. Т.1. Гуманитарные науки. С.47-52.
596. Любичанковский С. Деконцентрация власти в позднеимперской России: столичное и провинциальное видение проблемы/ Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. №3. Ч.2. С.230-236.
597. Любичанковский С. Законодательное обеспечение деятельности российских губернаторов в 1892-1913 гг. / Вестник Оренбургского государственного университета, 2004. №12. С.16-21.
598. Любичанковский С. Мифы об эффективности местного государственного управления позднеимперской России и их критика / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. №7. С.99-105.
599. Любичанковский С. Проекты реформирования губернского управления Российской империи на рубеже XIX-XX вв.: позиция руководства Южно-Уральского региона / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. №4. С.9-16.
600. Любичанковский С. Развитие новых подходов к изучению института губернаторства конца XIX – начала XX в. в современной

- отечественной исторической науке / Вестник Оренбургского государственного университета. 2004. №2. С.30-35.
601. Любичанковский С. Социокультурный облик руководящего состава губернских правлений Урала на рубеже XIX-XX вв. / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. №9. С.21-26.
602. Любичанковский С., Михайлов Д. Полномочия высшей региональной власти в Российской империи: анализ нормативно-правовой базы (1775-1914) / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2014. Вып. 3. (Т. 16). С. 215-220.
603. Любичанковський С. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. / Український історичний журнал. 2007. №4. С.82-90.
604. Мазур В. Т. Шевченко та Д.Бібіков: до історії взаємин українського митця та імперського чиновника / Вісник аграрної історії, 2017. №19-20. С.38-45.
605. Маркевич О. Волинський губернатор і генерал-губернатор у взаємодії та протиріччях (кінець XVIII-перша половина XIX ст.) / Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.]. Вип. 5 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2012. С.201-204.
606. Маркевич О. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / Український історичний журнал, 2012. № 3. С. 89-106.
607. Маркевич О. Канцелярія волинського губернатора першої половини XIX ст.: склад, структура, повноваження / Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: збірник наукових праць. 2012. С.147-154.
608. Марченко О. Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність / Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України

- Запоріж. держ. ун-ту / Куль-турний центр “Хортиця” та ін.; Редкол.: А. Бойко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. Вип. 4(5). С. 179-188.
609. Матханова Н. Губернаторские отчеты и жандармские донесения как источник по истории российского провинциального чиновничества середины XIX в. / Источники по русской истории и литературе: Средневековье и Новое время. Сборник научных трудов. Новосибирск. 2000. С.204-236.
610. Матханова Н. Полномочия губернатора в России середины XIX века: закон и действительность / Гуманитарные науки в Сибири. Серия: Отечественная история. Новосибирск, 1998. № 2. С.13-19.
611. Матханова Н. Формальная и неформальная иерархия губернского чиновничества в России XIX вв. / «Сибирь – мой край.»: Проблемы региональной истории и исторического образования: Сборник научных трудов / Под ред. В.А. Зверева. Новосибирск: Изд-во НГПУ. 1999. С.163-167.
612. Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX на початку XX ст. / Проблеми історії України XIX початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 247–267.
613. Николаев Д. Положения о земских учреждениях 1864 г. и 1890 г.: общее и особенное в развитии земского законодательства России во второй половине XIX в. / Отечественная история. 2002. №1. С.69-73.
614. Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870 – 1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Сумська старовина. Суми: СумДУ, 2009. № XXVI-XXVII. С.–19-30.
615. Нікітін Ю. Губернська адміністрація, земства і міське самоврядування: правове регулювання взаємовідносин та практика співпраці (на прикладі Лівобережної та Слобідської України) / Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми

- взаємодії: збірник наукових статей. Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2014. С. 484-495.
616. Ніколайчук Д. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / Український історичний журнал. 2017. №5. С.36-51.
  617. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор П. Гессе та Т. Шевченко: до історії взаємин / Вісник аграрної історії. 2016. № 15. С.17-28.
  618. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор у системі російського імперського управління в Україні (1860-ті – 1917 рр.) / Вісник аграрної історії. 2017. № 21-22. С.48-63.
  619. Ніколайчук Д. Павло Іванович Гессе – київський цивільний губернатор: етапи життєвого шляху та службової діяльності / Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2016. Вип. 14. С. 132-145.
  620. Ніколайчук Д. Соціопрофесійний портрет київських цивільних губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 124 (9). С.20-25.
  621. Олененко А. Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів / Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2010. Т. 21. С. 14-26.
  622. Орленко В. Нормотворчість повітових земств українських губерній у сфері забезпечення боротьби з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 7. С. 38-42.
  623. Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? / Український історичний журнал. 2013. № 3 (510). С. 4-12.
  624. Посохов С., Ярмиш О. Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії / Історія України, 1999. № 19. С.6-8.

625. Реєнт О. Деякі пролеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / Український історичний журнал. 2000. №2. С.3-26.
626. Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К. 2000. №12. С.8-19.
627. Репина Л. Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов / Регіональна історія України, 2011. Вип. 5. С. 9-28.
628. Романцов О. Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія, 2012. Вип. 3. С.12-18.
629. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX – XX ст. / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 77-96.
630. Рудик О. Правове становище органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. / Сумська старовина, 2009. №26-27. С.31-41.
631. Рудюк О. Іван Іванович Фундуклей – київський цивільний губернатор (1839–1852) / Вісник аграрної історії, 2017. №19-20. С.24-32.
632. Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) / Український історичний журнал. 1964. №4. С. 18-23.
633. Соколов К. Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / Вестник права. С.Пб, 1903. Кн. 7. С. 110-179.
634. Соколов К. Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / Вестник права. С.Пб, 1903. Кн. 8. С. 39-76.
635. Турченко Ф. Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 16. С.86-105.
636. Ханс Медик. Микроистория / THESIS, 1994. Вип. 4. С. 193-202.

637. Холод Ю. Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 4(1). С. 99-106.
638. Чернов Е. Региональная история и историография / Регіональна історія України. К. 2008. Вип.2. С.59-66.
639. Чернов Е. Региональная история: опыт теоретической интерпритации / Харківський історичний збірник. Харків. 2006. Вип. 8. С.38-48.
640. Шандра В. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) / Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. 95 наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 13–29.
641. Шандра В. Губернский чиновник на Правобережной Украине в XIX веке: между законом и управленческой практикой / Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI вв.): Сб. статей. Оренбург, 2012. С. 48–52.
642. Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / Історія державної служби в Україні: у 5-ти т. Т. 1. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 279–318.
643. Шандра В. Деспот-реформатор. Імператор Росії Павло І: Pro et contra / Газета «День». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/despot-reformator>
644. Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова / Студії з архівної справи та документознавства. К., 1996. Т. 1. С. 85–91.
645. Шандра В. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії / Український історичний журнал, 2013. № 6. С. 111–128.

646. Шандра В. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / Український історичний журнал. 2014. №1. С.108-119.
647. Шумилов М. Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50-х 80-х гг. XIX в. / Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. Сб. статей памяти В. Дякина и Ю. Соловьева. СПб. 1999. С. 187-199.
648. Шумилов М. К истории Новгородской губернской администрации 60-х гг. XIX века / Новгородский исторический сборник. Л., 1984. С.251-267.
649. Щедрина Ю. Кадровые полномочия губернаторов в сфере судебного управления в России в 1860-х – середине 1880-х гг. (к вопросу о независимости судей) / Административное и муниципальное право. 2012. №11. С. 44-53.
650. Щербина В. Київські воеводи, губернатори і генераль-губернатори 1654 по 1775 г. / Читання в історическому товаристві Нестора літописця. К., 1892. Кн. VI. Одд. II. С. 123-148.
651. Ярошенко М. Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 36(1). С. 33-36.
652. Mosse W.E. Russian Provincial Governors as the end of the Nineteenth Century / The historical journal, 1984. №1. P.225-239.

Матеріали конференції

653. Мазур В. Київська археологічна комісія: до питання взаємин Т. Шевченка та київських імперських чиновників / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 10-12.

654. Ніколайчук Д. Київський цивільний губернатор П. Саввич (1857 – після 1917 р.): випускник Володимирського Київського кадетського корпусу / Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 1 грудня 2017 р. К.: НУОУ. 2017. С.51.
655. Ніколайчук Д. Життєвий та службовий шлях київського військового губернатора та управляючого цивільною частиною – Миколи Генадійовича Казнакова / Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 25-26 березня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С.64-68.
656. Ніколайчук Д. Сергій Гудим-Левкович: до історії життя та діяльності київського цивільного губернатора / Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання», 22 грудня 2017 р. К.: НАН України, 2017. с.57-58.
657. Пагор В. Вище керівництво та адміністративна еліта Кам'янця-Подільського з другої половини XIV ст. До сьогодення (спроба узагальнення) / Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наукових повідомлень за підсумками круглого столу / [редкол.: В.А. Дубінський (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С.15-29.
658. Рудюк О. Київська губернія (кінець XVIII – початок XX ст.): адміністративно-територіальний устрій / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С.20-25.
659. Шандра В. Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. С.91-96.

Дисертації та автореферати

660. Алексушин Г. Развитие губернаторской власти в России (1708–1917): исторический опыт и уроки: дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». М., 2008. 457 с.
661. Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії в другій половині XIX століття (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2002. 16 с.
662. Ващенко А. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. Харків. 2002. 18 с.
663. Володько В. Чиновники системи управління та судочинства київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: дис. кан. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. К., 2007. 258 с.
664. Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Чернігівської губернії): дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Національна академія державного управління при Президентові України. К., 2008. 232 с.
665. Гирич І. Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 2015. 34 с.
666. Глизь Ю. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К., 2016. 234 с.

667. Грачев А. Губернское правление, канцелярия губернатора и полиция в системе государственного управления Пензенской губернии в начале 20 века: дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Пенза, 2002. 245 с.
668. Грукач В. Інститут генерал-губернаторства у Правобережній Україні: правові засади та особливості функціонування (1832 – 1914 рр.): дис. на здоб. наук. ступеня кан. юрид. наук: спец. 12.00.01. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. К., 2015. 220 с.
669. Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 235 с.
670. Зырянов П. Крах внутренней политики третьей ионьской монархии в области местного управления (1907–1914 гг.): дис.... к.и.н. М., 1972. 455 с.
671. Ільницький І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): особливості формування і функціонування управлінського апарату: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «історія України». Державний ВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника». Івано-Франківськ, 2015. 20 с.
672. Любичанковский С. Губернская администрация и проблема кризиса власти в позднеимперской России (на материалах Урала, 1892-1914 гг.): дис. док. истор. наук: спец.: 07.00.02 «отечественная история». Самара. 2008. 623 с.
673. Марасанова В. История органов губернского управления в конце XVIII- начале XX вв. (на материалах Верхнего Поволжья): автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д-ра истор. наук. 07.00.02. Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова. Ярославль, 2005. 47 с.
674. Маркевич О. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: кан. дис. кан. іст. наук: спец.

- 07.00.01 «Історія України». Інститут історії України НАН України. К., 2013. 218 с.
675. Матханова Н. Высшая администрация Восточной Сибири в середине XIX века, конец 1830-х - середина 1860-х годов: дис. док. истор. наук: спец. 07.00.02 «отечественная история». Новосибирск. 1999. 370 с.
676. Михеева Ц. Эволюция института губернаторства в Российской Империи: историко-правовой аспект: авт. дисс. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства». М., 2006. 22 с.
677. Москаль Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2002. 20 с.
678. Нікітін Ю. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автор. дисер. на здобуття наук. ступ. док. істор. наук: спец.: 07.00.01. Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. К., 2015. 39 с.
679. Огієнко О. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2010. 232 с.
680. Павлова Г. Воронежская губернская администрация (губернское правление и канцелярия губернатора) в 60-х гг. XIX – начале XX вв.: дис. канд. ист. наук, спец.: 07.00.02 «Отечественная история». Воронежская государственная лесотехническая академия. Воронеж. 2004. 282 с.
681. Рум'янцева М. Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России: 1762-1802 гг.: автореф. канд. истор. наук. М. 1985. 19 с.
682. Савченко І. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775 – 1822 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

іст. наук: 07.00.01. Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2004. 21 с.

683. Самойленко Е. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв.: дис. на соиск. ученой степ. канн. юрид. наук. Университет МВД Украины. Харьков. 2000. 192 с.
684. Скрипник А. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К. 2006. 245 с.
685. Черепанов А. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико- правові, соціокультурні виміри: дис... кан. іст. наук, спец.: 07.00.01. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» Переяслав-Хмельницький. 2017. 262 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця «Київські губернатори другої половини XIX – початку XX ст.».

Губернатор	Роки управління губернією	Вік на момент призначення	Стаж державної служби	Місце попередньої служби	Освіта
Гессе П. (1803-1880)	1855-1864	52	39	Чернігівський військовий губернатор та управляючий цивільною частиною	Середня (цивільна)
Казнаков М. (1823 -1885)	1864-1866 .	41	22	Начальник штабу Окремого гренадерського полку	Вища (військова)
Ейлер М. (1822-1882)	1866-1868	44	24	Волинський губернатор	Вища (військова)
Катакази М. (1822-1891)	1868-1871	46	24	Чиновник з особливих доручень при Новоросійському та Бесаребському генерал-губернатору	Вища (цивільна)
Гессе М. (1829-1893)	1871-1881	42	22	Київський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Гудим-Левкович С. (1842-1885)	1881-1885	39	18	Одеський городничий	Вища (цивільна)
Томара Л. (1839 – після 1917)	1885-189	46	29	Волинський губернатор	Вища (військова)
Трепов Ф. (молодший) (1854-1938)	1898-1903	44	31	Волинський губернатор	Середня (військова)
Саввич П. (1857-після 1917)	1903-1905, 1905-1906	46	27	Генерал штабу Київського військового округу	Вища (військова)
Ватаці О. (1852-1933)	1905	55	33	Костромський губернатор	Середня (військова)
Веретенников О. (1860 – ?)	1906	46	26	Інспектор інженерного управління Туркестанського військового округу	Вища (військова)
в.о. П.Курлов (1860-1923)	1906-1907	46	27	Член ради МВС	Вища (цивільна)
Ігнат'єв П.	1907-1909	37	15	Голова київської	Вища

(1870-1945)				губернської земської управи з господарських справ	(цивільна)
Гірс О. (1871–1958)	1909-1912	38	18	Естляндський віце- губернатор	Середня (військова)
Суковкін М. (1861-1919)	1912-1915	52	31	Смоленський губернатор	Вища (цивільна)
Ігнат'єв О. (1874-1948)	1915-1917	41	18	Подільський губернатор	Вища (цивільна)

*Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: [40, арк. 1-54], [53, арк.1-9], [57, арк. 1-17], [61, арк. 1-11], [63, арк. 1-9], [64, арк. 1-5], [66, арк. 1-25], [68, арк.1-26], [69, арк. 1-62], [72, арк. 1-30], [75, арк.1-21], [77, арк.1-55], [79, арк.1-25], [84, арк.1-4], [85, арк.1-8], [97, арк.1-28], [115, арк. 1-37], [134, арк.1-98], [142, арк.1-95], [153, арк. 1-31], [154, арк. 1-209], [194, арк.1-19], [197, арк.58-61], [203, арк.1-73], [236, с.1114], [329, с.1299], [373, с.76], [423, с.92], [425, с.39], [500, с.415], [654, с.51].

Таблиця «Київські віце-губернатори другої половини XIX – початку XX ст.».

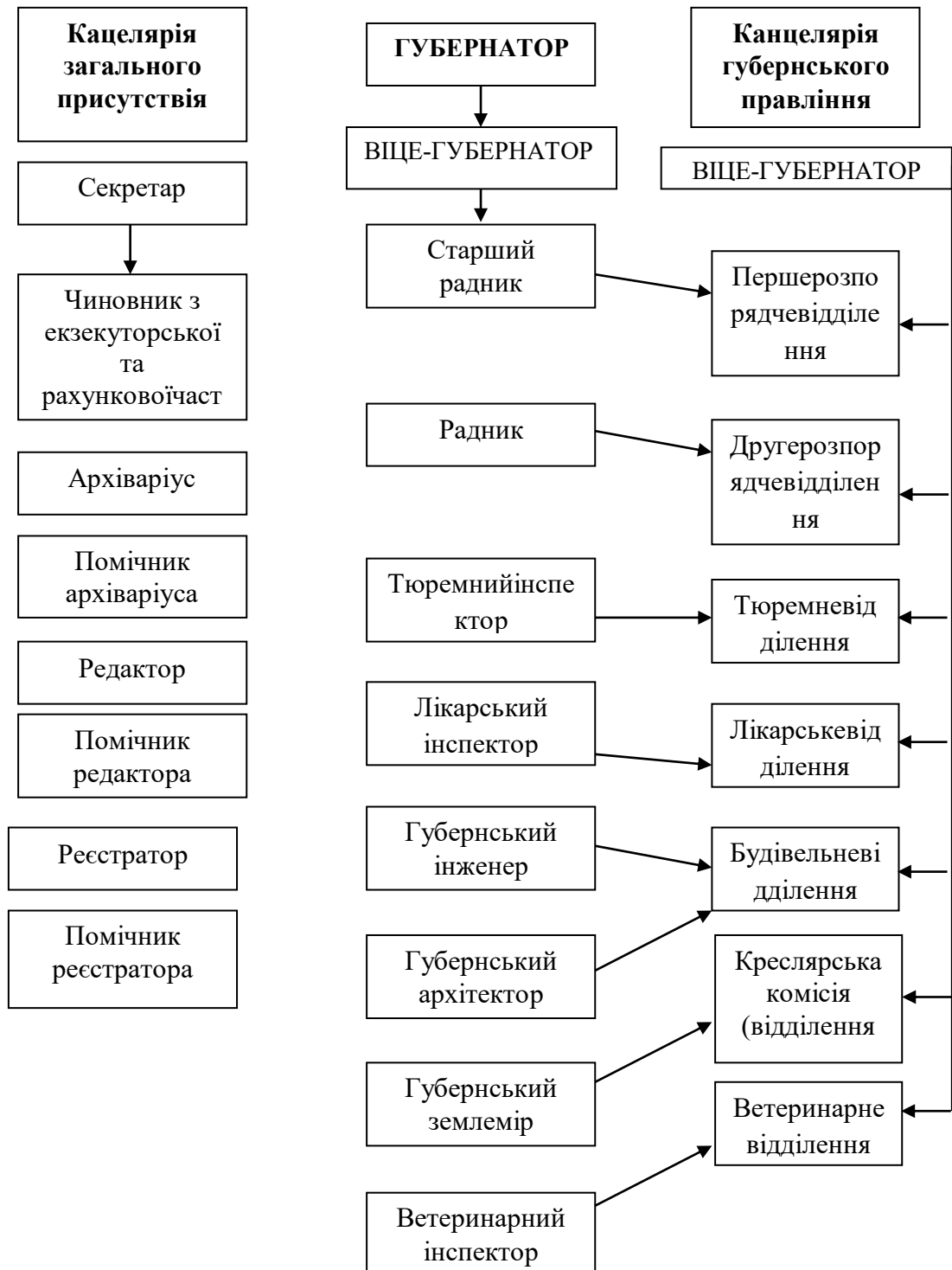
Віце-губернатор	Роки перебування на посаді	Вік на момент призначення	Стаж державної служби	Місце попередньої служби	Освіта
Веселкин М. (1816 (?) – ?)	1852-1858	36			
Брауншвейг Р. (1822-1880)	1858	36	14	Полтавський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Селецький П. (1822-1880)	1858-1866	38	14	Чиновник з особливих доручень при попечителю Київського навчального округу	Вища (цивільна)
Гессе М. (1829-1893)	1866-1871	37	17	Волинський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Гудим-Левкович С. (1842-1885)	1871-1877	29	8	Чиновник з особливих доручень при міністру внутрішніх справ	Вища (цивільна)
Горчаков К. (1841-1926)	1877-1878	36	14	Чиновник МВС	Вища (цивільна)
Милорадович Л. (1841-1908)	1878-1879	37	18	Чиновник міністерства закордонних справ (дипломат)	Вища (цивільна)
Друцький-Соколинский О. (1831-?)	1879	48	-	-	Вища (цивільна)
Баумгартен О. (1841-1895)	1880-1894	41	20	Товариш голови Київської палати кримінального та цивільного суду	Вища (цивільна)
Федоров Д. (1855-1908)	1894-1896	39	14	Волинський віце-губернатор	Середня (цивільна)
Слепцов П. (1862-1906)	1896-1897	34	15	Мінський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Штакельберг Ф. (1843 - ?)	1898-1905	55	-	-	-
Рафальський Т. (1863 (?) – після 1917 р.)	1905-1906	42	-	Чиновник з особливих доручень при київському подільському та волинському генерал-	-

				губернаторі у селянських справах	
Чихачов М. (1860- (?))	1906-1910	46	16	Постійний член Таврійського губернського у земських та міських справах присутствія	Вища (цивільна)
Кашкаров Б. (1869 - ?)	1910-1914	45	44	Постійний член Катеринославськог о губернського присутствія	Вища (цивільна)
Ден В. (1879- 1941)	1914-1917	35	13	Вятський віце- губернатор	Вища (цивільна)

*Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: [46, арк.1-21], [51, арк. 1-24], [52, арк.1-5], [55, арк.1-17], [56, арк.1-5], [71, арк.1-15], [82, арк.1-22], [97, арк.1-28], [114, арк.1-56], [119, арк.1-78], [120, арк. 1-38], [142, арк.1-95], [150, арк.1-251], [197, арк.59-60], [297, с.5], [315, с.375], [522, с.333-334], [525, с.176], [568, С.163].

Схема «Структура київського губернського правління на початку XX ст.»

**Загальне присутствіє
губернського правління**

* Схему складено на підставі опрацювання джерел: [23, арк.8-10; 28, арк.73; 44, арк. 2-12; 45, арк.1-2].

Таблиця «Штатний склад чиновників канцелярії київського губернатора (1845-1861 рр.)».

Штат канцелярії київського губернатора згідно «Установ» (1845 р.)			Штат канцелярії київського губернатора згідно штату 1861 р.		
Посада	Кіл ькість осіб	Чиновн иче утримання (платня, столових, квартирних, добавочних) на одного у руб.	Посада	К ількіст ь осіб	Чинов иче утримання (платня, столових, квартирних, добавочних)
Правитель (8 кл)	1	600	Секретар (7 кл)	1	750
Старший помічник правителя (9 кл)	3	343	Столоначальник (9кл)	2	450
Молодший помічник правителя (10 кл.)	3	286	Помічник столоначальника (10 кл)	2	325
Регистратор (12 кл)	1	173	Скасовано		
Старший чиновник з особливих доручень (8 кл.) (2 особи)	2	500	Старший чиновник з особливих доручень (8 кл.)	2	500
Молодший чиновник з особливих доручень (9 кл)	2	430	Молодший чиновник з особливих доручень (9 кл)	2	430
На писарів, канцелярські та господарські потреби		1830	На писарів, канцелярські та господарські потреби		2190
Всього разом:	12	6350		9	6350

*Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: [15, арк.15; 17, арк.47].

Таблиця «Штатний склад чиновників канцелярії київського губернатора (1876 р.)».

Посада	Кількість осіб	Жалування (в руб.)	Столових (в руб.)
Завідуючий канцелярією	1	750	750
Старший помічник завідуючого канцелярією	1	400	400
Молодший помічник завідуючого канцелярією	3	350	350
Реєстратор	1	300	300
Старший чиновник з особливих доручень	1	400	400
Молодший чиновник з особливих доручень	1	350	350
На канцелярських службовців, писарів та господарські потреби		3000	
Всього	8	9500	

*Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: [23, арк.191].

Таблиця «Службовий шлях київського віце-губернатора Б. Кашкарьова».

Рік	Посада	Ранг	Оклад	Державні нагороди
1	2	3	4	5
13.08. 1884	юнкер в 3-му Військовому Олександрівському училищі	Відповідав 14 рангу		
18.03. 1885	унтер-офіцер	Відповідав 13 рангу		
11.08. 1886	підпоручик 133-го Сімферопольського піхотного полку	Відповідав 12 рангу		
11.04. 1887	батальйонний ад'ютант			
16.02. 1889	в. о. полкового ад'ютанта			
10.11. 1889	полковий ад'ютант			
06.05. 1890	височайшим приказом переведений у поручики зі старшинством	Відповідав 10 рангу		
04.01. 1891	склав повноваження полкового ад'ютанта			
08.09. 1894	переведений у запас армійської піхоти			
01.09. 1897	- -			оголошено «височайш ую благодарно

				сть»
29.11. 1900	назначений земським начальником 6-ї Верхньодніпровської дільниці			
01.01. 1901	- -			Орден св. Анни 3-ї ст.
19.03. 1901	Переведений земським начальником 1-ї Верхньодніпровської дільниці			
13.12. 1901	- -		Отримав 1000 руб. замість переведен ня у чин титулярно го радника	
06.07. 1902	Призначений постійним членом Катеринославської губернської присутності			
06.12. 1906	- -			орден св. Станісла ва 2-ї ст.
07.12. 1906		присвоєний чин титулярного		

	- -	радника (9 рангу) зі старшинством		
10.11. 1907	- -	присвоєно чин колезького асесора (8 ранг) зі старшинством		
05.04. 1908	- -	присвоєно чин надвірного радника (7 ранг), зі старшинством		
06.12. 1908	- -			Орден св. Анни 2-ї ст.
08.02. 1910	- -	присвоєно чин колезького радника (6 ранг), зі старшинством		
09.08. 1910	Призначений київським віце-губернатором		3000 руб. (з них 1500 руб. столових)	
07.03. 1911	- -	присвоєний чин статського радника (5 ранг)		

06.12. 1911	- -			Орден св. Станісла ва 4-ї ст.
15.08. 1912	- -			Медаль «у пам'ять Вітчизняної війни 1812 р.»»
21.02. 1913	- -			«У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» ,
06.12. 1913	- -	присвоєний чин дійсного статського радника (4 ранг)		

*Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: [119, арк.3-17зв].

Ф.Трепов (молодший) – київський губернатор (1898-1903 рр.) [532, с.429].

Л. Томара – київський губернатор (1885-1898 рр.) [381, с.185].

Павло Павлович Хоменчук – канцеляристський службовець канцелярії київського губернатора [124, арк.15].

Будинок присутствених місць (Київське губернське правління) (м. Київ,
вул. Володимирська 15).

